

DISSERTATIONES THEOLOGICAE

3.

ifj. Fekete Károly

**MAKKAI SÁNDOR
GYAKORLATI TEOLÓGIAI
MUNKÁSSÁGA**

DEBRECEN

1997

**A sorozat megindítását
a Glaube in der 2. Welt Intézet
anyagi segítsége tette lehetővé.**

ISSN 1219 - 9567

ISBN 963 85391 9 4

**Kiadja a Debreceni Református Kollégium
Készült a Református Kollégium Sokszorosító Irodájában
200 példányban
Felelős vezető: Barcza János
Felelős kiadó: Dr. Bölcseki Gusztáv főigazgató**

TARTALOMJEGYZÉK

Makkai Sándor arcképe (Imre Lajos grafikája)	5.
Előszó	7.
I. Makkai Sándor élete	10 - 62.
1. Gyermekkor és tanulmányok: 1890-1908 /10/	
2. Teológus-évek: 1908-1912 /12/	
3. Első lépések a szolgálatban: 1912-1918 /17/	
4. Professzori katedrán Kolozsváron: 1918-1926 /23/ Exkurzus: <i>A Vécsi Szövetség</i> /28/	
5. Püspöki szolgálatban: 1926-1936 /36/	
6. 1. Makkai expatriálása, ahogyan az a közvélemény előtt zajlott /39/	
6. 2. Makkai expatriálása, az eddig feltáratlan források tükrében /42/	
7. Egyetemi tanársága Debrecenben: 1936-1951 /47/	
II. Makkai Sándor lelki — teológiai fejlődése	63 - 80.
1. Az erdélyi református teológiai gondolkodás a XX. szd. elején /63/	
2. A vallásfilozófia hatása alatt /65/	
3. A hitvallások felfedezése és megtérési élménye /73/	
4. A nagyenyedi teológiai konferencia hatása /76/	
5. Az egyház titkának kutatása /78/	

MAKKAI SÁNDOR GYAKORLATI TEOLÓGIAI MUNKÁSSÁGA

III. A gyakorlati teológia elágaztatása	83 - 86.
IV. Ekkleziasztika	87 - 109.
1. Makkai Sándor misszió-értelmezése /88/	
2. Victor János és Makkai Sándor vitája (1941) /95/	
3. A vita és Makkai missziói látásának értékelése /101/	
4. Makkai Sándor és a sajátos erdélyi misszió-értelmezés /103/	
5. Missziói munkában 1945 után /105/	

V. Liturgika **110 - 123.**

1. Az Erdélyi Református Egyház istentiszteleti reformja /111/
2. Az 1929. évi liturgiareform elvi jelentősége /114/
3. A „teljes istentisztelet” gondolata /119/

VI. Homiletika **124 - 213.**

1. Makkai homiletikai munkásságának fejlődési szakaszai /124/
2. Makkai Sándor igehirdetéseinek tartalmi vizsgálata /150/
3. Igehirdetéseinek elvi- és formai homiletikai vizsgálata /182/
4. Makkai nyomtatásban megjelent igehirdetéseinek textuáriuma /202/

VII. Katechetika — Keresztyén nevelés **214 - 269.**

1. Történeti helyzetkép /214/
2. A személyiségpedagógia és az értékelmélet szintézise /215/
3. Makkai fiatalkori valláspedagógiai elvei /229/
4. A tankönyvíró Makkai 253//
Exkurzus: *A nemzetnevelő Makkai Sándor* /257/
5. A missziói bibliatanítás terve /265/

VIII. Pásztorálteológia **270 - 312.**

1. A lelkigondozás története /272/
2. Makkai Sándor lelkigondozástörténetének értékelése /301/
3. A közösségi lelkigondozás vázlata /303/
4. A személyes lelkigondozás tana /305/

Felhasznált irodalom **313 - 325.**

Zusammenfassung **327 - 330.**

Makkai Sándor
1890 - 1951
(Dr. Imre Lajos grafikája)

ELŐSZÓ

Doktori témámat nem én kerestem, hanem a téma „talált” meg engem, amikor 1989-ben a második lelkészképesítő vizsgadolgozatomat készítettem. A Makkai-centenárium debreceni és kolozsvári alkalmi méginkább elmélyítették bennem az elhatározást, hogy a XX. századi magyar egyház- és teológiatörténet méltatlanul feledésre ítélt, kulcsfontosságú alakjának munkásságát feltárjam.

Makkai Sándor fordulatokban gazdag életútja még az 1990-ben megjelent önéletrajzához képest is tartogatott új momentumokat, teológiai fejlődésének bemutatását pedig azért tartottam szükségesnek, mert életkérdéssé lett számára korának minden egyházi-teológiai-nemzeti problémája. Makkainak „*minden szavába egy darab élet szakadt bele*” (Ravasz László). Minden életszeletet elért szavával, amelynek súlya volt, felelősségből fakadó izzása és belső rendezettségéből kikívánczoló kiáltási szabadsága.

Egykori tanítványa, László Dezső írta Makkairól: „Könnyebb volt azoknak, akik nem hallották a kérdéseket, vagy ha hallották is, nem feleltek. Egyetlen magyar református író sem járt be akkora területet mint ő. Korának minden kérdése az ő kérdése lett. S minden kérdésre felelt, mégpedig mindig életesen, határozottan, föltétlenül használható módon, mindig az elrejtett igazságot és sohasem a népszerűséget keresve.”

Dolgozatom felosztását az az elágaztatás adja, amely Makkai Sándor gyakorlati teológiáról vallott felfogását tükrözi. A fejezetek kidolgozásakor két formai és két elvi szempontot igyekeztem szem előtt tartani. Formailag, gyakorlati teológiai életművének hosszmeteszében és keresztmeteszében történő bemutatása volt a célom, elvi tekintetben pedig a teológiatörténeti

beágyazottságra és a kritikai szempontok érvényesítésére törekedtem.

Munkám közben fel kellett ismernem: *Makkai Sándor igehirdetői személyisége, missziói elkötelezettsége, nevelői adottságai és poimenikai munkássága megkerülhetetlen alakjává teszik őt a XX. századi magyar teológiatörténetnek. Nélküle egy sajátos színnel lenne szegényebb a magyar református teológiai gondolkodás.* Bátran mondhatjuk, hogy nem is érdemes megkerülni, mert a református öntudatban megüresedett, ébredés és egyház feszültségét naponta érző, a sablon-prédikálásba belefáradt, iskolaharctól és kisebbségi vitáktól hangos *magyar reformátusságunk kontextusa analóg a Makkai korával.* Nem hiábavaló hát gondolatcsereére lépni a *gyakorlat* és az *elmélet* terén egyaránt jártas Makkaiival, mert még gyarlóságaival is tanítónk!

Egész életében arra törekedett, hogy *legyen magyar* teológiai tudományosság, s ennek legyen *saját* színe. Hogy ebből a színből újabb és újabb árnyalatokra lelhettem, abban nagy rész van azoknak a tudományos gyűjteményeknek, ahol mindig készséggel, szakértelemmel segítettek és tanácsoltak.

Köszönetemet fejezem ki Szentimrey Mihály sárospataki gyűjteményi igazgató úrnak és kedves munkatársainak, akik a Makkai-hagyaték kutatását tették lehetővé, Sípos Gábor levéltár-igazgató úrnak, aki az Erdélyi Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában volt segítségemre, Dr. Kormos László(†), Dr. Barcza József és Dr. Szabadi István levéltárigazgatóknak, akik a debreceni anyag átlátásában igazítottak el, valamint Dr. Horváth Erzsébet zsinati levéltárigazgatónak, aki a missziói-nőszövetségi anyagot bocsátotta rendelkezésemre.

* * *

A Makkai Sándor 1932-ből származó fényképe alapján készült műves rajzért Berkesi Sándornénak mondok hálás köszönetet.

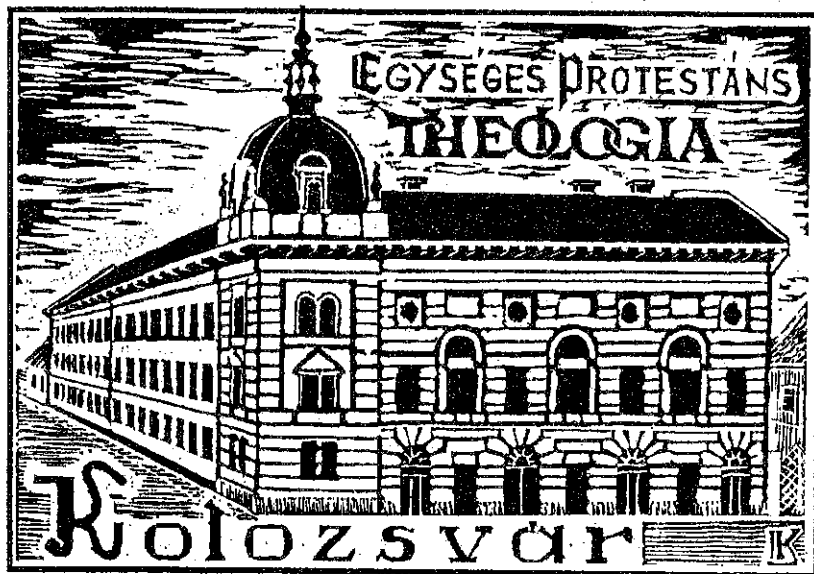
tet, az idős Makkai ihletett ábrázolásáért pedig Imre Lajos grafikusművésznek tartozom hálával, aki 1996-ban, a kötet nyomdai előkészítése idején kérésemre készítette el grafikáját.

* * *

Tanulmányomat megbecsüléssel ajánlom
az 1995-ben centenáriumát ünneplő
Kolozsvári Teológiának,
amelyet hordozzon mindvégig
Isten kegyelmes és megtartó szeretete!

Debrecen, 1997. január 28.

iff. Fekete Károly

I.

MAKKAI SÁNDOR ÉLETE

1. Gyermekkor és tanulói évek: 1890-1908

A székely eredetű Makkai család Galambodról került Nagyenyedre, Makkai Sándor apja, Makkai Domokos¹ (1839-1896) révén, aki kétévi utrechti peregrináció után 1869-ben hazatérve, gimnáziumi tanár lett az enyedi Bethlen Kollégiumban. Irodalomtanári hivatástudat, széles körű filozófiai, teológiai, magyar történelmi és jogi ismeretek, harcias tollforgatás, éleslátás és olvasottság jellemezte Makkai apját.

Makkai Domokos első felesége Nagy Antal marosvásárhelyi kántortanító idősebb leánya, Eszter volt, akitől négy gyermeke született. Amikor Makkai Domokos felesége korai halála miatt özvegységre jutott, akkor sógornőjét, Rózát kérte feleségül. Kilenccs közös gyermekük közül öt érte meg a felnőtt életkort. A népes családban Sándor volt a legifjabb gyermek, aki Nagyenyeden született 1890. május 12-én, bár születési anyakönyvi kivonatán és a lexikonokban is május 13-i dátum található.² Apja ekkor már

¹ Makkai Domokoshoz ld.: Váró Ferenc: *Emlékezés Makkai Domokos professzorra*. Protestáns Közlöny. 1897. 206-207; 213-215.; Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Kolozsvár. 1925. 17-18.; Kocsis Attila: *Nagyenyed: Tanítottak — neveltek*. Theologiai Szemle. 1993. 362.; Kocsis Attila: *Makkai Domokos erat vir doctus et probus!* Theologiai Szemle. 1992. 64k.

² A Makkai-hagyatékot a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei őrzik. A továbbiakban a Gyűjtemények anyagára hivatkozáskor a tudományos megjelölést használjuk: TIREK. TIREK Kt 4820. *Makkai Sándor önéletrajza és önéletrajzi feljegyzései*. Kolozsvár. 1923-1931. 2. old.: „1890. május 12-én vagy 13-án szület-

túl volt életének harcos és gyümölcsöző férfikorán, sőt hat év múlva, 1896. augusztus 17-én, 57 éves korában meg is halt.

Nem mindennapi egyéniség volt. Munkásságát az erdélyi egyházi irodalom terén a kor vezéregyéniségének, Kovács Ödön (1844-1895) nagyenyedi teológiai tanárnak a barátjaként fejtette ki, mint egyháztörténész és egyházpolitikai író, aki Makkai Sándor értékelése szerint „az egyház múltjának, a liberális theologia világnézetének és a jelen egyháza közéletének összekapcsolásán fáradozik, hogy irányát közszellemmé tehesse az egyház belső és külső szellemi és intézményes életében.”³ Huszonöt éven át harcolt Kovács Ödön és Bartók György (1845-1907) oldalán Szász Domokos (1838-1899) püspök ellen azért, hogy az enyedi Teológia megmaradjon és ne kerüljön át Kolozsvárra. De a Teológiai Akadémia székhelyváltása 1895-ben mégiscsak bekövetkezett, s ettől kezdve Kolozsváron folyt tovább a teológiai oktatás. „Mikor a harcot elvesztette, maga is összeroskadt.”⁴ Sándort édesanyja nevelte tovább. Meghatározó volt számára ez a kapcsolat és az ebből nyert hatások.

Tanulmányait a nagyenyedi Bethlen Kollégium gyakorló elemi iskolájában kezdte, majd apja halála után a Kolozsvári Református Kollégiumban folytatta, ahonnan a gimnáziumot megkezdve ismét visszatért szülővárosába, hogy aztán a sepsiszentgyörgyi Székely-Mikó Kollégiumban fejezze be középiskolai tanulmányait 1908-ban. Erre az időszakra esett Reményik Sándorral való ifjúkori barátsága.⁵

tem. A dátumra nézve édesanyám a 12.-ét vallja, a keresztlevelemben 13-a van. Pongrác napján születvén a 12.-ke a valódi.”

³ Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Kolozsvár. 1925. 17.

⁴ U.o. 2. lap.

⁵ Makkai emlékezését, amelyet Reményik Sándor naplójába írt ld.: *Confessio*. 1990. 3. sz. 75-77.

Bölcselkedésre, metafizikai elmélkedésre való hajlama már ekkor megmutatkozott és kifejezési módját a költészetben találta meg.

2. Teológus-évek: 1908-1912

Az érettségi után a kolozsvári református teológiai fakultásra jelentkezett. Indíttatása kettős. Egyrészt a Kovásznán töltött vakációk alatt, a közeli rokon, Ignác László gyülekezetében megízlelte a prédikálás örömét. A 17-18 éves ifjú merészen belevajított a prédikációs kötetből vett, s a reggeli istentiszteletre neki kijelölt beszédekbe, amelyeket átalakítva, kiegészítve mondott el. Az elismerés, a telt templom, a feszült figyelem vonzó helyé tette számára a szószéket. Másrészt a költői elmélyülés szempontja vezette a teológiára, hogy költői képzelete megtermékenyüljön és kibontakozzon a teológiai tudomány megismerése közben. Mindkét motiváció arra utaló jelzés volt, hogy a gazdag lelkű ifjú a számára legmegfelelőbb önkifejezési forma után kutatott. A teológiai tanulmányok idején — ha másként is, mint ahogyan azt ő elképzelte — megtalálta a saját hangját, mert ez az intézmény formálta leginkább Makkait.

Az 1895-ben megnyílt kolozsvári Teológia az új teológusnemzedék kialakító műhelye lett, ahol a város tudományegyetemének más fakultásaival tág tere nyílt a szellemi kölcsönhatásoknak, s a külföldi teológiai tudományossággal is erőteljesebb lett a kapcsolat.

Nagy Károly (1868-1926) professzor igazgatói székbe kerülésével (1908) szinte egy időben történt a tanári kar átalakítása is, amely majd megalapozza a kolozsvári Teológia sajátos szellemét: 1907-től tanított a gyakorlati tanszéken a meghökkentően fiatal Ravasz László, 1909-ben pedig Bartók György kapta meg az újszövetségi katedrát. E változások közben maradt az ószövet-

ségi tanszéken Kecskeméthy István, az egyháztörténetin pedig Pokoly József.

Makkai Sándor a legértékesebb hatásokat Nagy Károly, Ravasz László, Bartók György és Böhm Károly professzoroktól nyerte. Később is mély hálával gondolt vissza rájuk: „Ha Ravasz Lászlónak sokat köszönhetek a lelki életem tartalmáért, Nagy Károlynak az egyház életében való részvételemért, Bartóknak viszont a világnézetem és erkölcsi felfogásom szilárd tudományos alapjait és kereteit köszönhetem.”⁶

Az enyedi örökséget hordozó és a német filozófiai idealizmustól meghatározott, teológiai liberalizmussal és valláserkölcsi humanizmussal áthatott, volt marburgi és utrechti ösztöndíjas Nagy Károly teológiai enciklopédiát, vallástörténetet, vallásbölcseletet és keresztyén hit- és erkölcstant tanított. Szenvedélyes, lebilincselő előadásmódja, dialektikus gondolkodása már az első évben magával ragadta Makkait.

Ravasz László formáló, irányító, termékenyítő hatása már az első évben kibillentette a költői álmodozásból az ifjú Makkait és új utakra terelte. Az órán hallottak mellett Ravasz igehirdetése is sokat jelentettek számára, amelyeket a Zsolt 51,12. versére írt *Megújulás* című beszédének⁷ olvasása után kezdett még komolyabban figyelni. Az unott igazságok üdén tárultak fel Makkai előtt Ravasz szavaiból.

Ekkor mélyedt el Révész Imre Kálvin életrajzában és J. van Oosterzee elmékedéseiben (*Patmosi hangok*). 1909 májusában, a tanév végén John R. Mott látogatott Kolozsvárra, akit Ravasz

⁶ U.o. 55. lap.

⁷ Megjelent Ravasz László: *Ez ama Jézus*. Kolozsvár. 1910. c. kötetben, Kolozsvár 1910. 1-7. A Krisztusban megvalósuló új élet gyönyörűsége tárult fel Makkai előtt. A dávidi ima három kérését Krisztus teljesítette be. Általa lett az új lélek, az erős lélek és a tiszta szív együttes következménye a megújulás, az újjászületés. Makkai a Ravasz emlékkönyvben 1941-ben elemzi ezt a prédikációt is, ld. „*És lőn világosság...*”. 43. old.

úgy mutatott be, hogy ő „a protestantizmus új reformációjának egyik bajnoka, annak az iránynak, amelynek jelszava a gyakorlati keresztyénség”.⁸ Szolgálatával megragadta a kolozsvári teológus ifjúság színe-javát. Egybehangzó vallomásokat olvashatunk erről Tavasz Sándortól⁹, Imre Lajostól¹⁰ és Révész Imrétől¹¹. Makkai így örökítette meg ezt az élményt: „Ez a nagy próféta elragadott, lebilincsel, fölgújtott és új irányba terelt csodálatos beszédeivel. Isten ő általa kezdte keresztyén jellemem épületét megalapozni, s az ő beszédei alapján kezdett derengeni előttem Krisztus hatalma és mivolta.”¹² A Mott-látogatás közvetlen eredménye volt a kolozsvári Bethlen Gábor Kör munkájának átszervezése. Makkai ennek keretében kapcsolódott be hitoktatóként az Imre Lajos szervezte vasárnapi iskolai munkába¹³. Katechetikai érdek-

⁸ J. R. Mott látogatásához ld.: Református Szemle. 1909. 248-252. Megjelent Ravasz L.: *Az emberélet útjának felén* c. kötetben is, 85k.; Ravasz L.: *Emlékezéseim*. Budapest. 1992. 112. 4. jegyzet.

⁹ Tavasz Sándor: *Múltunk öröksége és örökségünk szelleme*. Kolozsvár. 1925. 13.

¹⁰ Magda van der Ende: *Imre Lajos élete és teológiai munkássága*. Ráday College Press. Budapest. 1990. 27-30.

¹¹ Révész Imre: *Vallomások*. Budapest. 1990. 32-33.

¹² TiREK Kt 4820. 61.

¹³ „Az addigi elnök lemondatásával Ravasz Lászlót nyerték meg a kör elnökéül... a missziói munkásság, amelyet Imre Lajos vezetett, volt a legtevékenyebb: külvárosi iskolákban tartottak előadásokat és felkarolták a vasárnapi iskolai munkát. Vasárnapi iskolai munkájuk független volt a Kecskeméthy István által vezetett Keresztyén Szövetség vasárnapi iskoláitól. Az eltérés a Keresztyén Szövetség egyéni hivatogáson feléptülő munkájától az volt, hogy a kör tagjai az állami elemi iskolák igazgatóit keresték fel s az ő támogatásukkal szervezték a vasárnapi iskolát, minden jelentkező számára. A vasárnapi iskolai vezetők hat előkészítő óráját német vasárnapi iskolai anyag segítségével — Imre Lajos irányította.” (M. van der Ende: *Imre Lajos élete és teológiai munkássága*. 30.)

lődésének gyümölcse lett az a nyertes pályamű, amelyet 1911-ben készített *A Dekalógus katechetikai feldolgozása* címmel.

A Ravasz Lászlótól és a John Mott-tól kapott meghatározó élmények után igényesen, magas mércével mért más előadókat és igehirdetőket is. Példa erre a Budapestről ellátogató Szabó Aladár kolozsvári szolgálatáról fennmaradt kritikája, amely éppen ellenkező hatással volt rá, mint a fent emlegetettek: „ellenállhatatlan ellenszenv ébredt bennem a pietizmus iránt és erős lendület kelt az életerős, derült vallásos élet felé. A Diákszövetség akkor kezdett munkába Victor János vezetése alatt, s ezt a mozgalmat eleitől kezdve rokonszenvvel néztem, mert a tiszta és hősies élet, annyira Krisztusban hívogatót, ment volt a pietista nyavalygástól és tele volt acélozó energiákkal.”¹⁴

Másodéves korától kezdi el tanítani Makkait Bartók György, aki nemcsak az újszövetségi tudományokba vezette be, hanem a filozófiába is. Első filozófiai és vallástudományi zsongéit Bartóknak mutatta meg, aki megismertette Deissmann, Blass, Weinl, Gunkel és Bousset munkásságával. Bartók György buzdítására 1911-ben fordította le W. Bousset: *Jézus* c. könyvét. Nála írta I. lelkészsképesítő vizsgadolgozatát *A héberekhöz írt levél teológiája* címmel.¹⁵

Teológiai tanulmányaival párhuzamosan négy féléven át, 1908/09-1909/10-ben hallgatta a bölcsészeti és nevelési tudományokat a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen, mint rendes hallgató. Kedves tanárai, Bartók és Ravasz, valamint bátyja, Makkai Ernő¹⁶ tanítványai voltak a rendszeralkotó és is-

¹⁴ TIREK Kt. 4820. 62.

¹⁵ Kéziratban maradt, egy példánya megtalálható Sárospatakon: TIREK Kt. 4819.

¹⁶ Makkai Ernő (1882-1923), Makkai Sándor igen szeretett és tisztelt bátyja, aki éppen ebben az időben volt növendéke Böhm Károlynak. Később a Kolozsvári Református Kollégium tanára lett. Mint református tanár Böhm alapelvei szerint kutatta a történetfilozófiai kérdéseket. Ennek dokumentuma *A történelem megértése* c. tanulmánya, amely a

kolateremtő magyar filozófusnak, Böhm Károlynak (1854-1911), akiknek indítására neki is része lehetett abban az ajándékban, hogy a filozófiához való vonzódást egy olyan mester erősítse, fejlessze és érlelje benne, mint Böhm Károly, aki a kolozsvári teológia indításától kezdve kimutathatóan és döntően rányomta bélyegét a teológiai képzés karakterére is.

Az 1908/09. tanévben tartott Böhm előadások témája az újkori filozófia története volt Bacontól Kantig, az 1909/10. tanévben pedig a filozófiai erkölcsstan története adta az előadások fonalát. A Jézus vallásos élményét, erkölcsi idealizmusát és a keresztény erkölcsiség kialakulását fejtegető órákra így emlékezik Makkai: „Különösen a vallásos élmény 'keserű gyökeréről', a tehetetlenség és bűnbánat érzésében megnyilvánuló mélységes megtörtségről és ennek reakciójáról, a megváltás utáni vágyról mondott, mély meggyőződéstől áthatott komoly szavai érintettek nagy hatással, mert világosítóan és vigasztalva feleltek rá éppen az idő tájt legerősebben gyötrő önvádjaimra és kételyeimre. Ettől kezdve éreztem nagyságát, értékességét és tekintetem rá hálás tisztelettel.”¹⁷

Makkai Sándor jeles tanuló volt, első diák, s mint ilyen, két alkalommal volt az ifjúság szónokája a teológus-élet jeles napjain.

Kajlós /Keller/ Imre által szerkesztett *Dr. Böhm Károly élete és munkássága* című gyűjtemény III. kötetének 113-142. oldalain jelent meg. — Munkásságához ld.: Névalírás nélkül írt nekrológját és Kovács Dezső beszédét Református Szemle 1923. 22.; továbbá Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Kolozsvár. 1925. 43-44.

¹⁷ Makkai Sándor: *Szolgálatom*. Ref. Zsinati Sajtóosztály. Budapest. 1990. 36.

Először harmadévesen a reformáció ünnepeén,¹⁸ majd a negyedik évben március 15-én.¹⁹

A teológiai évek áttekintésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül a legációk emlékeit, amelyekkel kapcsolatban egy dologra különösen büszkén gondolt vissza: „azt az ambíciómat, hogy a legátusban ne ivópajtást, vicctáblát, alkalmi udvarlót és figurát lássanak az emberek, hanem az ige ifjú követét, sikerült minde-
nütt elérnem.”²⁰

Ekkor zárul le életének első irodalmi korszaka is, amelynek dokumentuma az 1912-ben megjelent egyetlen verseskötete, a *Számadás*. Évekig tartó vívódás árán sikerül leszámolnia a költőség ifjúkori álmával-kísértésével.

3. Első lépések a szolgálatban: 1912 - 1918

Makkai Sándor lelkipásztori pályafutásának első szakasza 1912. július 1-jétől 1918. augusztus 31-ig tartott. Hat év alatt négy szolgálati helyen volt. Kéthónapi nagyenyedi segédlelkészség után három évig volt hitoktató Kolozsváron, aztán két év lelkipásztorkodás következett a mezősegyesi Vajdakamaráson, majd ezt az időszakot egy egytanéves sárospataki teológiai professzorság zárta le.

Szülővárosában eltöltött kéthónapi segédlelkészsége még ismerkedésre is kevés volt, azért szívesen vették szolgálatát. Püspöke 1912. szeptember 1-jétől kolozsvári hitoktatóvá nevezte ki, ahol az állami tanító- és tanítónőképző intézetekben és a velük kapcsolatos gyakorló iskolákban látta el a vallástanítás feladatát

¹⁸ Címe: *A szabadság vallása*. Megjelent Kolozsváron 1910-ben és Makkai Sándor: *Hittem, azért szóltam*. Kolozsvár. 1913. 73-79.

¹⁹ Címe: *A márciusi eszmény*. Megjelent: Református Szemle. 1912. 177-179, 193-197; Makkai Sándor: *Hittem, azért szóltam*. 80-88.

²⁰ U.o. 62. lap.

három és fél éven keresztül. A pályakezdés nehézségét fokozta, hogy bölcsészeti doktorátusra való felkészülésében is a hajrához érkezett. A doktori szigorlatra készülve pedagógiai műveket tanulmányozott és délutánonként Böhm Károly utódát, Pauler Ákos (1876-1933) professzort hallgatta, akinek a *Bevezetés a személyiség paedagógiájába*²¹ címen nyújtotta be doktori értekezését, amit 1912 decemberében védett meg *cum laude* minősítéssel.

Már mint fiatal tudóssal is számolnak vele a tudományos életben. Publikál az *Athenaeum* c. filozófiai lapban és 1913. május 13-án, a kolozsvári egyetemen, a Böhm Károly Társaság megalakulásakor őt választják Bartók György ügyvezető mellé a társaság titkárává.²²

1913 nyarán kötöttek házasságot Borsay Margittal, Borsay Samu²³ volt nagyenyedi Bethlen kollégiumi zenetanár leányával, akitől két gyermeke született: László és Sándor.

Makkaiék otthona körül bensőséges baráti kör alakult ki. Náluk gyűltek össze az egyívású fiatal lelkeszek, hitoktatók, fiatal teológiai professzorok és tanársegédek: Gönczy Lajos, Imre

²¹ Makkai Sándor: *Bevezetés a személyiség paedagógiájába*. Kolozsvár. 1912. Értekezések a Kolozsvári M. Kir. Ferencz József Tudomány-Egyetem Paedagogiai Szemináriumából. 2.

²² R.I.: *A Böhm Károly Társaság megalakulása*. Református Szemle. 1913. 313-315.; Az alakulásról és az alapító tagokról is részletes beszámolót ír Makkai Keller Imrének. A két levél a Debreceni KLTE EK Kézirattári különgyűjteményében található: Ms 79/108.; Ms 79/110.

²³ Borsay Samu (1860-1937): Zenei tanulmányokat végzett Brassóban, Budapesten, Bécsben és Berlinben. 1888-1896: a nagyenyedi Bethlen Kollégium tanára. 1896-1919: a kolozsvári honvédkerület zenekarának, valamint a kolozsvári Szt. Mihály templom karnagya. 1919-1924: az első, majd a nyolcadik gyalogezred karnagy-zeneigazgatója, ahonnan alezredeként ment nyugdíjba. A budapesti Ref. Goudimel Énekkar alapítója. Mintegy 150 mű szerzője, köztük található az erdélyi ref. énekeskönyvhöz készült *Choralkönyv*, amely 1892-ben jelent meg először és amit 1911-ben, valamint 1929-ben teljesen átdolgozott. Ez utóbbit vejének, a már püspöki tisztet viselő Makkai Sándornak ajánlotta.

Lajos, Mátyás Ernő, Révész Imre, Tavasz Sándor, Varga Zsigmond, Vásárhelyi József és még sokan mások.²⁴

1913 őszén súlyos beteg lett Makkai és 1914 márciusáig szanatóriumi kezelés alatt állt. Visszatértek a Református Szemle újonnan kinevezett szerkesztője, Ravasz László kereste meg, hogy legyen munkatársa a lapnak, s végezze a valláslélektani és filozófiai szakirodalom ismertetését és bírálatát. Ezzel vette kezdetét az eddigi szórványos jelentkezés után az egyházi sajtóban való állandó jelenléte, mint cikkíró, belső munkatárs, majd mint szerkesztő. 1915-ben határozta el Ravasz László egy olyan új folyóirat alapítását, amelynek céljaként a lelkipásztori munka irányítását tűzte ki. Ravasz László így ír erről: „Még a háború alatt hozzáálltam, hogy a református lelkipásztor nemzedék ifjabb részét nagy leszámolásokra való felkészülésre bírjam rá. Két tanítványommal, akkor már belső barátommal — Makkai Sándorral és Imre Lajossal — megalapítottuk *Az Út* című gyakorlati teológiai folyóiratot; mire a háború vége felé járt, már észrevétlenül kész volt az új program: az erdélyi egyházi élet átszervezése az élő hit, a missziói öntudat alapján, tudományosan kipróbált módszerekkel.”²⁵ Imre Lajos a gyülekezeti munka és lelkigondozás

²⁴ Ennek a barátságának irodalmi „lecsapódása” Imre Lajos-Makkai Sándor-Révész Imre-Vásárhelyi József közös könyve: *Jézus Krisztus jó vitéze — Baráti útmutató a református lelkipásztori pálya előkészületeihez*. Kolozsvár. 1916.

²⁵ Ravasz László: *Magamról*. Theologia önéletrajzokban 1. Budapest. 1944. 32-33. Hasonlóan nyilatkozik Ravasz az 1960-ban lezárt későbbi önéletírásában is: *Emlékezéseim*. Budapest. 1992. 116. old.: „Elhatároztuk, hogy olyan lelkipásztori szaklapot adunk ki, amelyik szigorú tudományos alapon foglalkozik a lelkipásztori praxis, általában az építő egyházszolgálat kérdéseivel, de egészen gyakorlati céllal: mit és hogyan csinálj. Az egyházpolitikát a lapból kizárjuk; nem lesznek pártok, irányok, csak igazságok és elvek. Négy teológiai diszciplína területén mozgunk: ekleziasztika, kultusz, igehirdetés, vallásos nevelés, intézményes és személyes lelkipásztorság. Az összeomló Közép-Európában és a vele együtt szétmálló monarchiában irtózatossá vált küzdelmek között (*Az Út*,

rovatának vezetését kapta, Ravasz vállalta az igehirdetés és kultusz problémakörét, Makkaié pedig a hitoktatás és vallásos nevelés rovata lett.

Barabás Samu esperes ajánlására 1915. október 21-én egyhangúlag hívta meg lelkipásztorának Makkai Sándort a vajdakamarási gyülekezet. Az ezer lelkes, többségében református lakosságú mezőségi faluba 1915. november 5-én iktatták be. Két évet töltött a hegyektől elzártan, a legnehezebb háborús időkben, a szegénységet, sőt a nyomort is megízelve. Egyrészt nagy öröme telt Jézus „falusi evangéliumának”, a földközeli tanító Mester szavainak hirdetésében, a Biblia életközeli világának felfedezésében; másrészt keserves találkozás volt ez az időszak az emberi lélek mélyén lakozó, sötét babonasággal, a háborús ínséggel, borzasztó járványokkal. Ezeknek az éveknek az emlékei adták a későbbiekben *Holttenger* című regényének környezetrajzát.

A nehéz körülmények ellenére — 1914 őszétől 1917 júniusáig — hol vonaton, hol szekéren, hol gyalog, de rendszeresen járt be a kolozsvári Teológiára előadásokat tartani. Lelkipásztori munkája közben intenzíven készült teológiai magántanári vizsgájára, amit 1917 májusában egyszerre tett le rendszeres- és gyakorlati teológiából.

1916 nyarán Losoncra kapott meghívást „Az Út triumvirátusa” (Ravasz-Makkai-Imre) az Országos Kálvin Szövetség lelkes konferenciájára, ahol az egyházi élet égető problémáit tárgyalták. Itt ismerte meg Makkai a sárospataki Teológia egyik professzorát, Nagy Bélát (1877-1938), aki 1917. február 20-án kelt levelében jelezte Makkainak, hogy Patakon megüresedett a gyakorlati teológiai tanszék, amelynek betöltésénél őrá gondoltak. Az egyházkerület vezetése, Tüdős István püspök és Dókus Ernő főgondnok egyértelműen támogatták az ifjú erdélyi jelöltet,

[1915-ben] ezt a címet adtuk a lapnak) fenn tudunk maradni, sőt virágozni az ország feldarabolásáig. Akkor a lap is megszűnt, hogy évek múlva a romániai magyar reformátusság egyházi lapja legyen.”

Patakon pedig Marton János és Nagy Béla professzorok álltak mellette.

Hogy mennyire nemcsak egy tanévnvi intermezzónak indult ez a pataki professzorság, azt bizonyítják Ravasz László elköszönő szavai, amelyeket *Az Út* szerkesztősége nevében írt: „Dr. Makkai Sándor *Az Út* környezetében fejlődött olyan gyakorlati theologussá, hogy egy idegen egyházkerület meghívás útján őt ültesse legfontosabb katedrájába. Ezzel nem azt mondjuk, hogy ez az eredmény egyedül *Az Út* érdeme, mert ez az eredmény egyedül csak Makkai Sándor kvalitásának az érdeme, hanem csak azt állítjuk, hogy az öröm és az Isten előtt hálát adó dicsekedés legelső sorban *Az Út* gárdáját illeti.”²⁶

A tanítás mellett Makkai ellátta a főiskolai lelkészi teendőket is: áhítatokat, ifjúsági istentiszteleteket tartott és bevezette a hallgatókat a vasárnapi iskolai és az ifjúsági missziói munkába. A környékbeli gyülekezetekbe kiszállásokat szervezett. Elkészítette az újonnan létesült teológiai internátus rendjének tervezetét.²⁷ Nagyszabású előadásorozatot rendezett a reformáció 400. évfordulójára,²⁸ télen át pedig akadémiái estélyeket szervezett. Működése nyomán megpezdült az élet az ősi Kollégiumban.²⁹ 1918 tavaszán a „szunnyadó” egyházkerületet rázta fel azzal a lelkészi konferenciával, amely a Tiszáninnenen akkoriban háttérbe szorult missziói munka felélesztését célozta meg. A háborús letargia miatt sok aggodás előzte meg e konferenciát. Az óva-

²⁶ *Az Út*. 1917. 165.

²⁷ *Sárospataki Református Lapok*. 1918. február 10-17. 33-34.

²⁸ Anyagát ld.: *A mi örökségünk*. Sárospatak. 1918.

²⁹ „Makkai Sándor teljes mértékben érdemesnek bizonyult arra a szokatlan kitüntetésre, melyben főiskolánk tanári kara és előljárósága részesítette: nagy tudásával, hatalmas munkaerejével, állandó munkakészségével, lebilincselő előadási módjával, rövid egy év alatt is sikerült neki az előljáróság, a tanári kar és az ifjúság nagyrabecsülését és szeretetét biztosítani a maga számára.” *A Sárospataki Ref. Főiskola Értesítője*. 1917/18. 12-13.

tosabbak féltek az érdektelenség kudarcától. A korabeli krónikás szerint: „Mindenünk kifogyóban: a kenyérünk, a kedvünk, a mérésünk, a bizalmunk, még a hittünk is. Ki mer most kezében a ridég számoló ceruzával sereggyűjtésre gondolni?”³⁰ Makkai mérészelt nagyot gondolni, s az áldás nem maradt el: a konferencia országos méretűvé terebélyesedett, és ami még fontosabb volt: „egy nagy megújhódás érzete, a komoly evangéliumi munka izzó vágya töltötte el a konferencián megjelenteket”.³¹

Közben, 1918 januárjában meghalt Kenessey Béla erdélyi püspök, akinek utódjául Nagy Károly professzort választották meg, így a vallásbölcseleti és rendszeres teológiai tanszék megürült a kolozsvári Teológián.

A sárospataki teológiai internátus vezetői állása és a főiskolai lelkészség körül kialakult átmeneti feszültség Makkai és Nagy Béla között, valamint Makkai honvágya Erdély után és a kolozsvári üres tanszékre hívó szó együtt eredményezték azt, hogy Makkai Sándor megvált Sárospataktól. A Főiskola *Értesítője* így összegzi Makkai sárospataki forgolódását: „Távozása érzékeny vesztesége a főiskolának s különösen a teológiai akadémiának, mert Makkai Sándor rövid egy esztendei működése alatt is bebizonyította, hogy fényes képességeivel és csodálatos munkakészségével hivatva lett volna új korszakot nyitni meg lelkészképzésünk történetében.”³²

³⁰ Mj.: *A mi egyházi konferenciánkról*. Sárospataki Református Lapok. 1918. 116.

³¹ Uo.

³² *A Sárospataki Ref. Főiskola Értesítője*. 1918/19. 6.

4. Professzori katedrán Kolozsváron: 1918 - 1926

A Kolozsvári Teológián 1918. szeptember 5-én, *A mi fakultásunk* címen³³ tartotta meg székfoglaló előadását. Régi tanárai közül akkoriban már csak Kecskeméthy István és Ravasz László tanítottak. Pokoly József a debreceni egyetemre ment át, helyébe Révész Imre került. Bartók György az egyetem tanára lett, óráit Gönczy Lajos és Mátyás Ernő, mint magántanárok kapták meg Maksay Albert professzorra választásáig. A későbbiek során még két lényeges változás történt: 1920-ban Révész Imre Debrecenbe távozott, utóda Tavasz Sándor lett, a Dunamelléki Egyházkerület püspökévé meghívott Ravasz László katedráját pedig Imre Lajos kapta meg 1921-ben.

1918 karácsonya a forradalom és a román megszállás után tragikus fordulatot hozott: Erdély Románia része lett. Erdély Trianon utáni állapota trauma volt politikailag, társadalmilag és gazdaságilag. Megdermedt a kulturális és az egyházi élet is. A társadalomtudós Venczel József szerint ekkor rendeződik át az erdélyi magyar társadalom belső struktúrája: „az arisztokrácia elveszti feudális jelentőségét, a kapitalista réteg idegen érdekek szolgálatába húzódik, a hivatalnok-középosztály meggyérül és a maradék megnémul; életerős társadalmi réteggént csak a papi, nevelő és szabadpályák 'értelmisége', valamint a földművesek, iparosok, kereskedők és munkások 'népi' kategóriája vehető számba... az értelmiségnek kénytelen-kelletlen a vezetés kínálkozik feladatul...”³⁴

Makkai Sándor is nehezen dolgozta fel ezt az új helyzetet. Ahogy maga nyilatkozott erről az időről: a tanulásba menekült. „Ha ez az állapot később, lassanként, az élet kényszere következtében változott is, egészében véve 1922 nyaráig... az elmélyedő,

³³ Megjelent: *Az Út*. 1918. szeptember-októberi számában.

³⁴ Venczel József: *Erdélyi föld - erdélyi társadalom*. Válogatott írások. Budapest. 1988. 146.

kitartó tanulás nagy alkalmává lett. Ravasz Lászlóval és Révész Imrével eltemetkeztünk a theologia könyvtárába s hivatalos teendőkön túl minden időnket ott töltöttük egy-egy könyvtárterem íróasztala mellett. Csatlakozott hozzánk Tavasz Sándor is, aki Révész és Ravasz távozása után is kitartó társam maradt a tanulásban.³⁵ Elmélyítette vallástörténeti ismereteit és kurzusokat írt hallgatóinak. Az ezekben az években gyűjtött anyagok gyümölcse lett a vallástudomány terén összefoglaló művének tekinthető két alkotása: *A vallás az emberiség életében* és *A vallás lényege és értéke*.³⁶

1921 nyarán Ravasz László eltávozott Kolozsvárról. Üresen maradt tisztségeinek többsége Makkaira szállt: ő lett a teológia igazgatója, a *Református Szemle* felelős szerkesztője és 1922 júliusától a püspökhelyettes-főjegyzői tisztet is ő látta el.³⁷ Makkait érzékenyen érintette Ravasz távozása. Hüen tükrözik érzéseit az akkortájt leírt szavai: „Az bizonyos, hogy életem legfőbb boldogsága az lett volna, ha az ő vezetősége alatt küzdhetek majd Erdélyben, mint első fegyverhordozója. Fájdalmas büszkeségem, minden elégtelenségem dacára is az, hogy most már *helyette* kell itt küzdenem és végezni azt, ami itt reá volt bízva.”³⁸

Az 1920-as évek első felében a magyar egyesületek, kulturális intézmények megszüntetésével, működésük korlátozásával a Teológiai Fakultás lett Kolozsvár és Erdély szellemi életének egyik központja. Az *Akadémiai Estélyek* sorozat a tudomány, irodalom, művészet eszközeivel kívánt szellemi táplálékot nyújtani

³⁵ Makkai Sándor: *Szolgalatom*. Budapest. 1990. 78-79.

³⁶ Megjelentek az *Erdélyi Református Egyházi Könyvtár* II.-III. köteteként, az Erdélyi Ref. Egyházkerület kiadásában, 1923-ban.

³⁷ A korszak egyházpolitikai háttéréhez ld.: Kozma Zsolt: *Hit, egyház, nemzet Makkai Sándor látásában*. Protestáns Szemle. 1992. 1. sz. 8-11. és ifj. Fekete Károly: *Egyház és Nemzet Makkai Sándor tanulmányában*. Theológiai Szemle. 1995. 1. sz. 6-10.

³⁸ TIREK Kt 4820. 54.

az értelmiség kiutasítások és kiköltöztetések miatt megritkult so-
rainak. Ezeknek az alkalmaknak Makkai, mint igazgató szervező-
je és rendszeres előadója volt. Tevékeny részt vállalt a kialakuló
önálló erdélyi magyar irodalom megteremtésében is.³⁹ Gyermek-
kori barátjának, Reményik Sándornak a felkérésére segítette a ki-
bontakozást. Így került előbb munka-, majd egyre inkább baráti
kapcsolatba Áprily Lajossal, Bánffy Miklóssal és Kuncz Aladár-
ral.

Az irodalmat is egyik szolgálati ágának tekintette, s nem va-
lami öncélú művészkedésnek. Ebben az igyekezetben jól megfért
egymás mellett, sőt szerves egésszé koncentráldott az egyház-
ébredés, teológiai megújulás, értékörzés, tudományos munka,
szépirodalmi alkotás, a történelmi tudat formálása és a nemzet-
nevelés. *Csak ennek az egésznek a szem előtt tartásával*, az abba
beillesztéssel van értelme Makkai irodalmi-közéleti munkásságá-
ról beszélni, hiszen ebből a szerves egészből kiszakítva szépírói

³⁹ Irodalmi tevékenységének *átfogó értékeléséhez* ld. az alábbi cik-
keket, tanulmányokat: íj. Fekete Károly: *Makkai Sándor, mint irodal-
már és közéleti személyiség*. Református Egyház. 1992. 2. sz. 41-44.
(Megjelent a kolozsvári *Szabadság* c. napilapban is: 1991. november
15. 4. oldal.); Imre László: „*A költőileg újjáteremtett történelem*”. *Con-
fessio* 1981. 4.sz. 48-54.; Imre László: „*Kicsiny nép lélekben mily nagy
lehet*”. *Alföld*. 1980. 11. sz. 62-64.; Jancsó Elemér: *Makkai Sándor; az
író*. Protestáns Szemle. 1940. 10. sz. 302.; Marosi Ildikó: *A Helikon és
az Erdélyi Szépművés Céh Levelesládája*. 1924-1944. Kriterion Buka-
rest. 1980.; Oláh Gábor: *Makkai Sándor*. Debreceni Szemle. 1928. 3.
sz. 145.; Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus*. Akadémiai Kiadó. Buda-
pest. 1983.; Pomogáts Béla: *Magunk revíziója*. *Confessio*. 1990. 2. sz.
41.; Szócs István: *Az Ördögsekér és Makkai Sándor*. *Bevezető tanul-
mány az Ördögsekér 1979-ben, Bukarestben megjelent kiadásához*. 5-
35. old.; Varró János és Szócs István vitája az *Útunk* c. lap 1970. évföl-
lyamában: 37. sz. 4.; 41. sz. 8-9.; 45. sz. 8-9.; Végh Balázs: *Makkai
Sándor és a kisebbségi irodalom*. In.: *Feltáratlan értékek a magyar iro-
dalomban*. Szerk.: Szabó B. István. ELTE-MTA kiadás Budapest. 1994.
377-380.; Vita Zsigmond: *A nemzetnevelés eszménye és feladatai
Makkai műveiben*. Erdélyi Helikon. 1935. 431-437.

alkotásait, műveinek irodalmi értéke devalválódik és elsikkad, közéletisége alól pedig a talaj csúszik ki, mivel ő sohasem volt pártpolitikai vagy kormányzati tényező. Makkai Sándor mégis rangos irodalmár és mégis fontos közéleti ember, akinek irodalmi rangját és közéleti súlyát az erdélyi magyar református egyháztársadalom adja. Ez az egyháztársadalmi közeg az, amely felszínre hozta Ravasz László mellett őt is, és velük együtt egy ifjú teológus-nemzedéket (Révész Imre, Imre Lajos, Tavasz Sándor), hogy a XX. században is érvényesüljön az a tehetségeket centrumba emelő hatás, amelynek gyökerei Bethlen-Rákóczi-Apafy kontraszelekción nem ismerő, máig példaadó egyházreformációs elveihez visznek vissza.

Mutatja ezt az is, hogy 1919-1925 között született szépirodalmi alkotásai a Bibliából vagy az erdélyi protestáns múltból táplálkoznak (*Élet fejedelme* /1924/, *Az Eszter padja* /1924/, *Megszólnak a kövek* /1925/, *Ördögszékér* /1925/). Kritikákat is írt, melyekben egy célt tartott fontosnak: az író és a közönség nevelése érdekében megkülönböztetni azt, ami érték vagy annak ígérete attól, ami csak erőlködés és kontárkodás. Meg kellett küzdenie az önmagában és önmagáért helytálló erdélyi magyar irodalom elfogadtatásáért, hogy eltűnjön a magyarországi közvélemény szeméről a minden erdélyi írásban csak hazafiasságot találás szemüvege: „Az erdélyi irodalom nem függvény többé, hanem önálló élet. Szellemében, tradícióiban, eszményeiben magyar irodalom, de problémáiban, irányításában, íróiban és közönségében erdélyi irodalom, melynek az a kötelessége, hogy kizárólag annak az erdélyi magyarságnak szolgáljon, mely önmaga irányítja sorsát és nagykorú arra, hogy tennivalóit maga szabja meg és hajtsa végre.”⁴⁰

De nemcsak az irodalmi életben hallatta szavát, hanem az egyházban is. Átlátta és ráterhelődött az erdélyi református egyház nehéz helyzete. Egyházmentő gondolatait először Tavasz

⁴⁰ Makkai Sándor: *A mi útunk*. Kolozsvár. 1929. 241-242.

Sándorral osztotta meg, aki társa lett abban, hogy a rokonérzelmű és a fejében hasonló terveket forgató Csíky István marosvécsi lelkész bevonásával baráti szövetségre hívják az erdélyi református lelkipásztorokat.

Az említettek (Makkai-Csíky-Tavaszy) és még néhányan (Gönczy Lajos, Hegyi András, Kósa Mihály, Mátyás Ernő, Torró Miklós, Zoltáni Pál), Marosvécsen konferenciát hívtak össze 1921. augusztus 9-14 között és megalakították a *Vécsi Szövetséget*⁴¹. A Szövetség az egyház lelki megújítására törekedett. Tagjai felismerték, hogy „az erdélyi magyarság a régi Magyarország politikai csődjének következményeit nem utolsó sorban éppen azért kell hordozza, mert az egyház nem akart egyház lenni, s lényegét a nemzeti ellenállás, majd a nemzetmegtartás feladatában látta. Az egyház legfontosabb, sőt egyedül lényeges szolgálata a tiszta igehirdetés, gyülekezeti istentiszteleti és evangelizációs formájában s döntő tisztsége a lelkipásztorság... Kultúra és nemzet az evangéliummal megszentelendő valóságok, önmagukban véve bálványok is lehetnek, csak Krisztus ügyének szolgálatában válnak igazán értékessé, becsülendők. Az intézményes és adminisztráló hivatalos egyházi szervezet önmagáért való életének napjai meg vannak számolva, a lelki, missziói egyház kegyelmi ideje következik s ezért az egyház nem lehet egy sérelmi nemzeti politika — bármily kitűnőnek látszó — cégjelzője és takarója, hanem az adott viszonyok között kell a rábízott nép életének lelki irányítója, mindennapi munkájának megszentelője, szenvedéseiben vigasztalója és a hitből fakadó szeretet tevékeny közösségében szervezője legyen.”⁴²

⁴¹ A Vécsi Szövetséghez ld.: Dr. Nagy Géza: *Akik kösziklára építetek*. Kolozsvár. 1937. 227.; *Részlet Vásárhelyi János Önéletrajzából*. Confessio. 1988. 4. sz. 92.; Gálfy Zoltán: *Vásárhelyi János püspök*. Református Szemle. 1988. 5-6. sz. 439-440.

⁴² Makkai Sándor: *Szolgálatom*. Ref. Zsinati Sajtóosztály. Budapest. 1990. 101.

Exkurzus: A Vécsei Szövetség

A Vécsei Szövetség (a továbbiakban: VSZ) megalakulásával Makkainak egy régen dédelgetett álma valósult meg, mert ő meg volt győződve arról, hogy az akkori idők körülményei között csak „a szent barátságban egyesülő lelkipásztorok” menthetik meg az egyházat, amelyet nem szabad tovább gyengíteni, szétforgácsolni, hanem igei alapon kell keresni a „Hogyan tovább?” kérdésre a választ.

Az első konferenciára 12 főt hívott Csíky és Makkai, így a fentebb említett 9 név mellett számítottak még Imre Lajosra, aki Magyarországon volt, Soós Béla árapataki lelkészre, aki beteg lett, a kézdivásárhelyi Kovács Benedek pedig akadályoztatás miatt kérte kimentését. Révész Imre, aki jól ismerte a tagokat, így jellemezte az induló szövetséget: „Ez a finom és tiszta baráti hálózat igen széles kiterjedésű földrajzilag is, ...még sokkal szélesebb kiterjedésű bensőleg, amennyiben a legkülönbözőbb vérmérsékletű és legváltozatosabban eltérő teológiájú tagokat — szélső piktisztától szélső racionalistáig minden elképzelhető árnyalat — képes ugyanazon szent cél és eszmény egységébe belékötni.”⁴³

A VSZ tagjait, megnyilatkozásait igen hamar élénk érdeklődés kísérte. Különösen a Kecskeméthy István vezette Lelkész Egyesület és az Evangéliumi Munkások Erdélyi Szövetsége figyelte Makkaiék tevékenységét kritikusan, nemegyszer támadóan. K. Tompa Arthur az 1922. január 9-18 között tartott lelkipásztori kurzus határozataiban

⁴³A VSZ megmaradt jegyzőkönyveit és levelezését az Erdélyi Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltára őrzi a *Juhász Albert hagyaték* részeként. Révész Imre cikkét ld. *Hit és Élet*. 1921. 24. sz. november 13. 2.

az *élő keresztyénség* frazeológiáját kifogásolja.⁴⁴ A vádak között szerepel még a pietista jelleg, a metodista formalizmus és az egyetemes papság independensen túlzó hangsúlyozása. A Lelkész Egyesület elnöke, Kecskeméthy István naiv optimistáknak és előkelően elzárkózóknak bélyegzi a „vécsieket”. Az Egyházi Figyelő rendszeres támadást intéz a VSZ közéleti tevékenysége ellen. Árkosy Jenő a teológia fenntartásáért indított segélyakcióba köt bele, a lévitaképzés ügyének felvetésével a testületi sérelemre hivatkozik, vitatja a lelkeszi kurzus rendezési jogát és Ravasz László távozása utáni főjegyző választáskor heves támadást intéz Makkai ellen. Ezután egyre több vádaskodás érte Makkai személyét. Már ekkor felmerült benne, hogy áttelepül Magyarországra, de ekkor még „a püspök atyai rábeszélése és a székely egyházmegyék osztatlan bizalma visszatartja ettől a lépéstől.”⁴⁵

A VSZ programját leginkább az első konferencia 11 határozata hordozza, amelyek még bővültek és jobban körvonalazódtak a többi konferencián. Ezek alapkövetelményeit így foglalhatjuk össze: 1. Egymás előtti őszinte helyzetkép adás önmaguk, gyülekezetük, munkakörüik állapotáról. Ez történhet szóban és levelezésben. 2. Kölsönös imádság egymásért (péntek esténként 20-22 óra között). 3. Tényleges segítő munka valamelyik társ számára. Munkalátogatás. 4. Egyházi ügyekben, elvi kérdésekben a közösen kialakított álláspont képviselése. 5. Az erdélyi anyaszentegyház evangéliumi szellemmel történő áthatása. Ennek érdekében: biztosítani a megfelelő helyre a megfelelő embert. 6. A szövetség tagjai lehetnek a Lelkész Egyesület

⁴⁴ Vö.: *Református Szemle*, 1922. január 15-i szám cikkével, valamint: *Hit és Élet*, 1922. 7. sz. február 12. *Lelkészek baráti szövetségének konferenciája*, 27-28.

⁴⁵ Nagy Géza: *Akik kősziklára építettek*. Kolozsvár, 1937. 227.

tagjai. 7. A VSZ más szövetségekbe, szabad egyesületekbe testületileg nem lép be, munkamódszerét önállóan állapítja meg. 8. Tagjai életének nélkülözhetetlen alapja, éltető törvénye a Bibliával és imádsággal való élés. Rendszeres családi istentisztelet, csendes óra, bibliatanulmányozás. 9. A VSZ vallja, hogy a lelkipásztor életének, munkájának nélkülözhetetlen segítőeszköze a komoly teológiai tudományos képzettség. Továbbképzés és önképzés egyaránt fontos. A lelkészképzés jellegében szükségesnek látja a tudományos és gyakorlati érdek összhangját. 10. Vallja: a magyar református nép lelkét Jézus Krisztusnak csakis a lelkipásztor tiszta, evangéliumi hite-élete nyerheti meg. 11. Életbevágóan fontos az evangéliumi iratterjesztés ügye. Ezeknek az általános alapelveknek konkrét következményei lettek, hogy

- egységes gyülekezeti munkaterveket, missziói munkaprogramokat dolgoztak ki közösen,
- újraindították *Az Út* c. lapot, presbiteri KT-t, konfirmációs KT-t és újszövetségi gyakorlati kommentár-sorozatot terveztek,
- vállalták az ifjúság lelkigondozását,
- gyakorolták az egyházfegyelem helyreállítását, elsősorban önmagukon, és ki-ki a saját gyülekezetében,
- elkezdték a belmissziói munka szervezését,
- serkentették a lelkési és presbiteri konferenciák tartását, a református nagyhaték beindítását.

Az egyes konferenciák jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy hat téma minden alkalommal visszatért, amiben a tagoknak színt kellett vallaniok: 1. a hivatalos egyházhoz fűződő viszony, 2. viszonyulás és feladat a Lelkész Egyesület és egyéb egyesületek felé, 3. a szabad evangéliumi mozgalmakkal való együttműködés kérdése, 4. az egyéni keresztyén élet gyakorlásának módszerei, 5. viszony a teo-

lógiai tudományhoz (szükségek és feladatok), 6. a magyar nép Krisztusnak történő megnyerésének módja.

Ezekből a célkitűzésekből is látszik, hogy a célkitűzések között megjelent a misszió felé fordulás, a lelki megújulás óhaja, alakul ennek érdekében a „lelki front”, kikristályosodnak a szervezeti reformok és megjelenik az új típusú egyházkormányzás óhaja.

Miután már nem lehetett az „ellenzékiségüket” eltitkolni, a VSZ a közvélemény tájékoztatására 1923-ban újra elindította *Az Út* számait. A *Református Szemle* hivatalosságával szemben ez képviselte az építő egyházkritika hangját. Ezt folytatja majd 1929-től a *Kálvinista Világ*, 1934-től a *Kiáltó Szó*. Ezek lesznek majd az elvi szempontok érvényesítésének orgánumai Tavaszgy Sándor szerkesztésében. Természetesen a 30-as években nyílt ellentét is kialakult a *Református Szemle* hivatalos irányával. A püspök még ezek után sem változtatott vezetési stílusán, ezért egy közös emlékiratban szedték ujjhegyre elképzeléseiket és megígérték, hogy amíg nem látnak változást a vezetésben, addig a legszorosabban vett munkájukon kívül minden szolgálatot megtagadnak. Nagy Károly rövid elhidegülés után belátta, hogy érdemes megszívlelni a „vécsiek” javaslatait, s az életéből még hátralevő két év alatt engedte és támogatta Makkaiékat a missziói egyház kiépítésében munkálkodni.

Makkai püspöksége idején eltávolodik a Vécsi Szövetségtől. A „vécsiek” pedig Imre Lajos és Tavaszgy Sándor szellemi vezetésével a „kontroll-csoport” nemegyszer kellemetlen feladatát látják el, hogy balanszírozzák Makkai esetleges túlkapásait. Ennek összetevői bonyolultabbak, mint gondolnánk. Kikapintható okai közül lássunk néhányat:

- a főjegyzőválasztás megosztja a VSZ egységét. A két jelölt Vásárhelyi János és Tavaszy Sándor. Közülük Vásárhelyit választották meg;
- az iratterjesztés püspöki központosításával Az Út iratterjesztését megszűnés fenyegeti, majd erős konkurenciát jelent a hivatalos egyházi iratterjesztés számára;
- szóba kerül a VSZ kiterjesztése és átszervezése az összes erdélyi lelkipásztor egyesületévé. Sajtóvita indul a Református Szemlében. A Tordai Nagyhét (1928. szept. 3-9.) határozata: a lelkészek testületi szervezkedése a hivatalos egyházi szervek felügyelete alatt álló Lelkészi Értekezlet alakjában oldandó meg. A zsinat is így dönt: 1932/13 §. A VSZ tagjai elégedetlenek ezzel a megoldással. Egy kritikai hangú cikk miatt ekkor vonja meg Makkai Tavaszytól a Református Szemle szerkesztését. Kiderül a VSZ tagjai számára, hogy az új püspök kormányzása ellenére tovább is van jogosultsága a VSZ további harcának;
- Makkai püspöki programja, amely a VSZ célkitűzéseiből táplálkozott, a misszió kiépülését célozta, így a VSZ nem tartotta szükségesnek konferenciák tartását. A tagok félnek, hogy az egyház hivatalos apparátusa kisajátítja, s eltelketleníti, Lélek nélkülivé teszi a belmissziót, hiszen itt a rendeleti út, a külsőségre törekvés lehetetlen.⁴⁶ Tavaszy Sándor 1930-ban ki is mondja: a hivatalos egyház kisajátította a VSZ programját. Erre a vonásra gondol Nagy Géza, amikor azt mondja a mélyben húzódó okról: „az eszmény és valóság, a lelki és intézményes egyház örök ellentéte, ill. az efelett érzett fájdalom”.⁴⁷

⁴⁶ Vö. T.S.: *A múlt és a jövő év egyházunk életében*. Kálvinista Világ. 1928. 165-168.; Imre Lajos: *Egyházunk belmissziói munkájának két évtizede*. Az Út. 1938. 235-242.; 260-267.; 295-300.

⁴⁷ U.o. 235.

Mindent összevéve: a Vécsi Szövetség egyháztörténeti jelentőségét az alábbi erényekben láthatjuk:

- Tevékenyen részt vett a lelkipásztori szellemiség, az egyházi közgondolkodás megtisztításában, s az erdélyi református egyházi élet megújulásának és a sajátos erdélyi kegyesség és missziói munka kialakulásának bölcsője volt.

- Példamutató volt az őszinteség légköre. Határozott komolyság, szigorúság az egyház és annak munkái kérdésében, amellyel bátor hitvallásra buzdított a Kijelentés feltetele alatt.

- Hangsúly került a teológiai igényességre, az elméleti és gyakorlati kérdéseknek az Igében való egyesítésére. Ennek érdekében értékes sorozatok jelentek meg: *Dolgozatok a református teológiai tudományok köréből*; *Az Út könyvei*, *a Kiáltó Szó könyvei* és az *Iffjú Erdély* kiadásában megjelent könyvek.

- Az 1920 utáni évtizedek erdélyi egyházi közéletének kiemelkedő személyiségeinek döntő többsége ebből a körből indul, ezért a VSZ hatástörténeti jelentőségének felmérhetetlenül nagy jelentősége van az egész korszak egységes egyházlátásának és teológiai álláspontjának kialakításában!

A Vécsi Szövetség találkozási nagyban elősegítették a pontos helyzetfelmérés elkészítését és a célkitűzések szabatos megfogalmazását, az ezek megvalósításához szükséges elviteológiai eltökélttséget. Ennek a gyümölcsei közé tartoznak azok a Makkai írárok, amelyek vízv választók lettek az új egyházi korszak határán: *A „régí” és az „új” munkások (Egyházunk életének fordulópontja) /1924/*, *Öntudatos kálvínizmus /1925/* valamint a múlt teológiai örökségét történelmileg az őt megillető helyre illesztő *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig* című tanulmánya.

1925 szeptemberében fontos teológia-történeti eseményen elnökölt Makkai Sándor. Színhelye a marosvásárhelyi belmissziói kurzus volt, amelyen részt vett Friedrich Niebergall (1866-1934) marburgi professzor. Az előadása utáni eleven beszélgetésen nem csupán udvariaskodó kérdések támadtak, hanem a lelkipásztorok ifjabbjai azzal ostromolták, hogy valljon színt és beszéljen a Kijelentéshez, Krisztushoz és az Anyaszentegyházhoz való viszonyáról. A krónikás szerint Niebergall professzor „történelmi jelentőségű munkát végzett ezzel a szolgálataival: itt tartott előadásai után ébredt föl tulajdonképpen az erdélyi református lelkészek körében a döntő, elvi kérdések teológiai tisztázásának lelki kényszere.”⁴⁸

Nagy Károly püspök egészsége 1925 decemberében annyira megroppant, hogy utána nem sokkal, 1926. február 16-án meghalt.⁴⁹ Már a püspök betegsége alatt Makkaira maradt az egyházkerület tényleges vezetése. Az egyetlen igazi püspökjelölt is ő volt. Ekkor mindössze 36 éves.

⁴⁸ *Niebergall erdélyi emlékfüzet.* Dolgozatok a ref. teológiai tudományok köréből 13. füzet. Kolozsvár. 1934. 10. — A látogatásról szóló beszámolót ld.: Makkai Sándor: *Marosvásárhelyi nagy napok.* Az Út. 1925. 205-208.; Niebergall előadásai megjelentek a Református Szemle 1925. évfolyamában: *A keresztyén alapmagatartás* (611.), *A modern vallástánítás* (660.), *Az evangélizációról* (705.).

⁴⁹ Nagy Károlyhoz ld.: Ravasz László: *Nagy Károly. Az erdélyi magyarság gyásza.* Protestáns Szemle. 1926. 234-236.; Vásárhelyi János: *Erdélyi református püspökök az utolsó évszázadban.* Nagyenyed. 1946. 58-70.

Makkai Sándor erdélyi püspöksége idején
— Berkesi Sándorné rajza egy 1932-ben készült fénykép alapján —

5. Püspöki szolgálatban: 1926 - 1936⁵⁰

Makkai Sándornak püspökké választásakor igazi ellenzéke nem volt, inkább csak kellemetlenkedők akadtak, akik az *Ördög-szekér* c. regényét a testvérszerelem ábrázolása miatt erkölcstelennek ítélték, a vita azonban elcsitult.⁵¹

Az 1926. április 17-én tartott egyházkerületi közgyűlés teljes egyhangúsággal megválasztotta Makkai Sándort az erdélyi reformátusok püspökévé. Felszentelése június 20-án volt. Előző nap elmondott programbeszédében⁵² régen felismert tételéből indult ki: *az egyháznak valóban egyházzá kell lennie ahhoz, hogy feladatát betölthesse*. Célként tűzte ki a lelkipásztori szellem egyetemessé tételét, az egyház hivatásos munkásainak színvonalasabb képzését, a keresztyén egyházfegyelem helyreállítását, a liturgia reformját, a missziói tevékenység fokozását és a missziói nép-egyházzá szerveződést.

A kijelölt úton 1926-27-ben minden vonalon lépéseket tett. Munkálkodott a lelkészképzés reformjáért, a református kórházért, a léviták képzéséért, iskolák államszegélyéért, a belmissziói bizottság felállításáért és a Református Nőszövetség megalakításáért. Folytatta a Vécsei Szövetség kezdeményezése útján, a Nagy Károly által elkezdett Református Nagyhetek megrendezését, melynek minden év őszén más-más erdélyi város adott helyet.⁵³

⁵⁰ A nyomtatásban is megjelent püspöki jelentések mellett hosszabban elemzi Makkai életének ezt a szakaszát: Pap Béla: *Makkai Sándor, az erdélyi püspök*. Protestáns Szemle. 1940. 294-300. és Vetési László: *Makkai Sándor, az erdélyi református püspök*. Confessio. 1990. 2. sz. 31-36.

⁵¹ Református Szemle. 1926. 251-252.

⁵² Megjelent: Református Szemle. 1926. 26. sz. 425-433.

⁵³ Az első nagyhét még Nagy Károly püspöksége alatt volt: 1924. szeptember 9-12. Sepsiszentgyörgy. *A nagyhetek időpontja és helyszínei Makkai püspöksége alatt*: 1926. szeptember 7-12. Nagyenyed; 1927. szeptember 13-18. Brassó; 1928. szeptember 3-9. Torda; 1929. -

Ezt az egyházi munka minden frontján meginduló éledést rengeteg nehézség, korlát, fal vette körül. Az egyházkerületet az 1927. év végén súlyos pénzügyi csapás érte, mivel csődöt jelentett mindkét bank, ahol pénzüket tartották. Ezt csak fokozták az egyéni sérelmek és a különböző állami megszorító intézkedések, amelyek 1928-ban egészen nyíltan megmutatkoztak. Már ekkor kikezdi egészségét a lelki és fizikai fáradtság. Októberben kényszerű pihenésre ment és ezalatt egészen komolyan felvetődött benne a visszavonulás gondolata. Az okokat így részletezi: „Fellekezetközi viszonylatban tovább kellett hordoznom a katolikus és unitárius 'testvérek' vádjait, gyanúsítgatásait, titkos és álarcos rágalmozását...” Főgondnokait ellene hangolták és „...a román kormányzat részéről előzékeny magatartás mellett, folytonos eredménytelenség kísérte iskolaügyi akcióimat s a kultusztörvény

Nagykároly; 1930. szeptember 9-14. Marosvásárhely; 1931. szeptember 30. - október 4. Nagyvárad; A nagyhetek 1931-től a gazdasági válság mélyülése és a politikai helyzet kiéleződése miatt megszűntek.

A nagyhetek jelentősége: A különböző egyházi munkások (lekipásztor, tanító, presbiter, diakónus-diakonissza) továbbképzésének alkalma. Itt lehetett elérni a legkülönbözőbb egyházi rétegeket. *Ünnepi manifesztációk*, református ügyekben ünnepélyes nyilatkozatok megtételének helye, amelynek címzettje lehetett a kormány vagy szólhatott a külföld felé. Lehetőséget adott egy-egy konferencia arra is, hogy az egyházi kérdések törvényi megoldására *előkészítse a közvéleményt* (liturgia, egyházfegyelem, egyháztársadalmi szövetségek, szociális munkaprogram, stb.). *Demonstratív alkalmak* a református erő, súly megmutatása (8-10 ezer ember is összegyűlt a záró alkalomra). Ez nemcsak kifelé volt fontos, hanem befelé is, az egyházi öntudat erősítése szempontjából. A megrendezés lehetőségének felkínálása az *erdélyi reformátusság központjainak megerősítését* és megbecsülését is jelentette. *Kritikaként* felmerült az, hogy áttolódott a lelki oldalról az egyházpolitikaira a súlypont, illetve, hogy a zsúfolt, lezavart programok nem tudnak leülepedni és elvesztik tartalmasságukat.

körül harca nagy, súlyos hitemet úgy örölte fel, hogy esztendők terhének is megjárta volna.”⁵⁴

Makkai püspökségének azonban gazdag eredményei is voltak. Az 1927/28. tanévben a kolozsvári Teológián életbelépett az 1927. évi egyházkerületi közgyűlés által elfogadott lelkészképzési és nevelési szabályzat. Megvalósult az előkészítő év bevezetése, majd nyolc évvel később az öt évfolyamú oktatási időre történt átállítás. Ekkor nyílt meg a szanatórium Marosvásárhelyen a magyar egyházak tisztviselőinek és családtagjainak ingyenes gyógykezelésére, mellyel kapcsolatosan 1928-ban megkezdte munkáját az első erdélyi református diakonissza intézet. A sokfrontos kezdeményezések napjainkra páratlan jelentőségű és pótolhatatlan eredménye, hogy 1928-tól Makkai megbízta Debreczeni László építész-grafikust, hogy mérje fel és örökítse meg rajzban az egyházi műemlékeket.⁵⁵

A magyar iskolák bezárásának korában óriásiak azok az erőfeszítések, amelyekkel Makkai eléri új iskolák alapítását és régiéket megmentését: 1926-ban leánygimnázium épült Kolozsváron, 1927-ben a megszűnt udvarhelyi fiúgimnázium helyébe tanítóképzőt és internátust rendeztek be, 1928-ban a kolozsvári leány-szeretetházat leányinternátussá építették át. A szászvárosi Kun-Kollégium iskolapolitikai akadályok miatt elnéptelenedett, helyébe nőiskola települt, mely Hunyad megye felekezeti iskolái-

⁵⁴ TIREK Kt. 4820. ld. a 125. lapra felragasztott külön feljegyzést: „Áttekintés az 1928. év története felett”, vö. 1928. évi püspöki jelentés. 24-25.

⁵⁵ Debreczeni László munkájának méltatásához ld. Makkai 1929. november 23-i egyházkerületi közgyűlésen elmondott *Püspöki jelentésének* 20-21. oldalát. Vö. Debreczeni László: *Erdélyi református templomok és toronyok*. Kolozsvár. 1929. Második kiadás Budapest. 1989. Cseke Péter: *Vigyázó torony*. Beszélgetések Debreczeni Lászlóval. Bukarest. 1995.

nak hiányát igyekezett pótolni. A Kun-Kollégium patinás épülete adott otthont az egyház Árvaházának.

Hosszú tárgyalások után elérte, hogy 1929. június 9-én megnyílt a Romániai Református Egyház első zsinata. Ugyanebben az évben jelent meg a liturgiai munkálatok összefoglalásaként *A mi istentiszteletünk. Az Erdélyi Református Anyaszentegyház Ágondás könyve*.

Hét évi küzdelem volt annak az ára, hogy a „gazdasági összeomlás torkában”, 1931-ben Református Kórház létesülhetett Kolozsváron.

Irodalmi munkássága is éppen püspöki szolgálata alatt járt a csúcsein, s művei erőteljesen szolgálták az erdélyi magyar öntudat kialakulását: *Magyar fa sorsa* /1927/, *Az elátkozott óriások* /1928/, *Egyedül* /1929/, *A mi útunk* /1929/, *Magunk revíziója* /1931/, *Erdélyi szemmel* /1932/, *Harc a szobor ellen* /1933/, *Táltos király, Sárga vihar* /1934/, *Evangélium az egyházban* /1934/.

Egyik-másik írása körül heves irodalmi és politikai vita folyt. A *Magyar fa sorsa* és a *Magunk revíziója* járt elől a visszhangkeltésben. Ez utóbbiban új volt az a kritikai nemzetszeretet, ami nemcsak a sebek nyaldosásáig terjedt, hanem igazi nemzeti bűnismeretre is eljutott, amit az élet minden területére kiható átértékelés zárt.

6. 1. Makkai expatriálása, ahogyan az a közvélemény előtt zajlott

Az 1930-as évek egyre több terhet raktak Makkai püspök vállára. Erre utalnak az 1935 novemberi püspöki jelentésének bevezető szavai. Amikor a háta mögött lévő két évről kezdett el beszámolni, csodának nevezte, hogy él: „a felelős őrállók és vezetőik munkáját a távolabbállók, a tájékozatlanok, a felelőtlen türelmetlenkedők és végre a rosszhiszeműek sohasem gáncsolták annyit, mint ebben az elmúlt két esztendőben... sokszor kifogá-

soltak, rágalmaztak, kisebbitettek, saját bölcsnek hitt elgondolá-
suk szerint óhajtottak vezényelni és mindent jobban tudtak fele-
lősség nélkül, mint én...” Ezen a közgyűlésen már teljesen kime-
rült volt. Az állandó támadások között 1935 decemberében fel-
röppennek kőszai hírek⁵⁶ arról, hogy Makkai Debrecenbe teszi át
székhelyét, de ennek a komoly napilapok nem tulajdonítanak
nagy jelentőséget. Súlyos betegsége miatt 1936. február 1-től
május 1-ig szabadságot kért az Igazgatótanácstól. Az orvosi bizo-
nyítvány szerint „álmatlansága, nagyfokú kimerültsége, súlyos
depressziói, valamint testi leromlása a hivatalával járó felelős-
ségteljes teendőik ellátását számára huzamosabb időre teljesen le-
hetetlenné teszik.”⁵⁷

Mivel öt hónap pihenés után sem lett gyökeres változás álla-
potában, ezért 1936. május 15-én püspöki állásáról lemondott:
„A munka túlhaladta erőmet, a küzdelem és sokféle megpróbál-
tatás testileg, lelkileg annyira megviselt, hogy a gyógyulásra for-
dított hónapok után sem érzek többé elégséges erőt magamban az
anyaszentegyház minden irányú közérdekének azzal a mértékkel
való továbbszolgáltatására, amely mértéket saját lelkiismeretem ál-
lít elém a megalkuvás minden lehetősége nélkül. A jelenlegi sú-
lyos körülmények között pedig feltétlenül szükséges, hogy töret-
len erők hordozzák a terhet és vívják a harcot. Ezért vált lelkiis-
mereti kényszerré reám nézve, hogy hosszas és alapos megfonto-
lás után püspöki szolgálatomtól megváljak.”⁵⁸

A hír fogadtatása Makkai lemondásáról és Magyarországra
történi áttelepüléséről széles skálán mozgott: a helyesléstől a

⁵⁶ A kétes hírt Erdélyi Kurír 1935. 19-20. sz. december. 15. oldalán
a Tőkés Ernő bukaresti esperes, Magyar Pártba tartozó képviselő peres
ügyével kapcsolatban írt pletyka-szintű cikkekre gondolunk (*A Tőkés-per
kulisszái*).

⁵⁷ Református Szemle. 1936. 33.

⁵⁸ Református Szemle. 1936. 193-194.

rejtélyen át az árulásig megtalálható volt minden a cikkek áradataiban.⁵⁹

Íme néhány jellemző gondolat a korabeli sajtóból:

„Makkaiban az alkotókészség nagyszerűen párosult a politikai éleslátással és történelmi judiciummal. Ezért nem tudunk belenyugodni távozásába” (*Brassói Lapok* 1936. 107. sz.).

„Olyan tíz év után, mely a mi viszonyaink között ötven év terhét jelenti sűrítve, [...] elmegy ...ő a maga lelkiismeretével elintézte ezt. Nekünk abban a tényben kell megnyugodnunk, hogy az a lelkiismeret nem volt tág... Sokféle érveléssel lehet perbeszálni. Egy érveléssel nem lehet, a fellebbezhetetlen szóval: Nem bírom tovább. És nem lehet perbe szállni azzal, aki talán gyötrelmesebb szívvel távozik, mint amilyennel mi ittmaradunk” (Reményik Sándor - *Pásztortűz* 1936. június 30-i számában).

„Megtörtént az elhíhetetlen: Makkai Sándor a *Magyar farsorsa*, a *Magunk revíziója* szerzője itthagya Transylvaniát. Expatriált, kivándorolt Transylvaniából... egy borzasztó példa erkölcsi rombolása akkor, amikor pusztán az erkölcs, a hűség tarthat meg bennünket [...] ok nélkül ez a kivándorlás nem történhetett” (A Makkai-rejtély - *Református Szemle* 1936. július).

Az utókor kíváncsisága önéletrajzából sem nyer kielégítést. Részletek, tények helyett csak ennyit talál: „Lassanként halmozódott fel lelkemben a kisebbségi kategóriának tarthatatlanságát, lehetetlenségét, a nemzeti és emberi méltósággal összeegyeztethetetlen voltát éreztető tapasztalások betegítő mérge is.”⁶⁰

⁵⁹ Az elérhető cikkeket, leveleket és a kortársak naplójegyzeteit ld.: Cseke Péter-Molnár Gusztáv: *Nem lehet — A kisebbségi sors vitája*. Limes könyvek. 1989.

⁶⁰ Makkai Sándor: *Szolgálatom*. Ref. Zsinati Sajtóosztály. Budapest. 1990. 119. A kisebbségi helyzet emberi gyengeségeket nagyra növesztő tehertételéről és Makkai életérzésének háttéréről figyelemre méltó gondolatokat fogalmazott meg Debreczeni László is, ld. Cseke Péter:

6. 2. Makkai expatriálása, az eddig feltáratlan források tükrében

Az áttelepülés vázlatos kronológiája az általam eddig talált dokumentumok és a *Nem lehet...* című kötet⁶¹ segítségével a következőképpen állítható össze:

A Makkaiék baráti körében már 1934 tavaszán beszédtema az esetleges magyarországi áttelepülés ügye, amely Reményik Sándort felkavarja és levelet váltanak Makkaival az „ügy”-ről (1934. március 12. - TIREK Kt. 7149.) Makkai megnyugtatja Reményiket, hogy az „ügy”, „ami még nem aktuális és senki se mondhatja meg, hogy miféle körülmények folyhatnak be arra nézve, hogy egy vagy más irányban módosuljon.” Két héttel később Makkainé válaszol az aggódó Reményiknek: „Sok nehéz órárnk, keserves küzdelmek eredménye ez az elhatározás. És még valami, amit papíron nem lehet tisztázni. Talán, ha visszajön maga és együtt lehetünk, vagy mi felmegyünk, akkor beszélgethetünk, és maga megérti Sanyit.” (1934. március 26. - *Nem lehet...* 22.)

A Budapesti Hírlap 1935. január 20-i számában megjelenik Makkai *Hősiesség* c. írása, amelyben leírja kételyeit a kisebbségi élet értékelésével kapcsolatban és az atomizáltság jellemvonásait.

Makkai 1935. március 26-án Debrecenben tart előadást *Új szellem az iskolában* címmel. Találkozik Varga Zsigmond professzorral. Amint az kiderül Varga Zsigmondnak egy későbbi leveléből (TfREL II. 2.c. 31. 833/1935-36. Debrecen 1936. április

Vigyázó torony. Beszélgetések Debreczeni Lászlóval. Bukarest. 1995. 148-150.

⁶¹ Cseke Péter-Molnár Gusztáv: *Nem lehet... A kisebbségi sors vitája.* Limes könyvek. 1989. A kötetben közölt és idézett dokumentumok oldalszámát közlöm a kronológiában.

7.), 1935. április 9-én beszélgettek először Makkaival az áttelepülés lehetőségéről, Varga Zsigmond debreceni segítségéről.

A püspöki hivatal iktatókönyve szerint 1935. április 20-án vagy tárgyaltak, vagy levelet írt Baltazár Dezső püspök Varga Zsigmondnak a Makkai-ügyről (TtREL I. 1.cc. 20. kötet. 1935. április 20. 7. pont.).

Varga Zsigmond 1935. május 6-án Makkaihoz írt levelében (*Nem lehet... 35.*) jelzi, hogy „Baltazár püspökkel én ezt a legnagyobb diszkréció mellett közöltem, és ő megértette azt. Az ügy másik két beavatottja, Vásáry [István] és Vay [László] pedig szintén diszkrét emberek, és ki nem fog szivárogni a dologból semmi.”

Közben Makkai is intézkedett a maga vonalán. Volt valaki, akinek nem lehetett mindegy az, hogy Makkai Erdélyben maradjon vagy nem. Az 1935. május 6-i keltezéssel Varga Zsigmondnak írt levelében csak egy betűvel jelzi azt a fontos embert, akinek a szava döntő: „A döntő tárgyalás ma d.e. történt G.-nél. Az eredmény az, hogy semmi elvi kifogás nincs a dolog ellen, de a kérés az, hogy a közügyek szempontjából még tartsam erdélyi pozíciómat, míg bizonyos transz akciókat lebonyolítunk. Így tehát a helyzet az, hogy a dolog csak 1936 szept.-ben, vagy legjobb esetben 1936 febr.-ban válhatik valóra” (a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattára: „R 2407”). A mi olvasatunkban „G” valószínűleg Gömbös miniszterelnök, aki nagy gonddal támogatta a határon túli magyarságot.⁶² Hogy Makkai Sándor láncszeme volt ennek a nem-hivatalos támogatási akciónak, az nemcsak ebből a dokumentumból igazolható, hanem abból is, amelyiket „bizalmas” jelzéssel Dr. Kölcsény Sándor, Debrecen polgármestere 1939-ben írt Makkaihoz, hogy a kisebbségi írók támogatására szánt összeg céljára vonatkozóan döntse el ki-

⁶² 1933 őszétől 1935. áprilisáig neves írók és Gömbös személyes találkozási zajlanak: Új Szellemi Front - Illyés Gyula, Németh László, Féja Géza, Tamási Áron, Szabó Lőrinc és mások.

nek juttassák el a Miniszterelnökség II. ügyosztályán keresztül. Makkai a *Pásztortűz* támogatását jelölte meg.⁶³

Varga Zsigmond 1935. május 13-án volt Baltazár Dezső püspöknél, s előző héten Révész Imre kérdésére a debreceni teológiai tanári karnak is elmondta Makkai átjövételének a tervét. (*Nem lehet...* 37.)

Az 1935/36. tanév elején határozatilag dönt a Hittudományi Kar a 8. tanszék felállításáról (1935. október 19. - TtREL II. 2.a. 22.d. II. Tanári Kari ülés jegyzőkönyve, 98. sz.).

Az áttelepülésben segítő személyek között Ravasz László is elkezdte munkáját. Ő a Makkai állása ügyében tett sokat, hogy a VKM engedélyezze a 8. tanszék felállítását. Makkai örömmel írja Varga Zsigmondnak, hogy Ravasz László már személyesen beszélt a miniszterrel, „kinek kérésére memorandumba foglalta az én kijövelelem indokait és át is adta neki” (1935. október 30. - a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirat-tára: „R 2407”).

A megígért memorandumot Ravasz László 1935. október 30-án bizalmas előterjesztésben küldte el Hóman Bálint miniszterhez a debreceni 8. tanszék és a Makkai érdekében. Ravasz László Makkai helyzetével kapcsolatban így ír: „Bár, mint 45 éves ember, élete és alkotóképessége virágjában van, mégis azt kell látnia, hogy egy kevésbé exponált új ember a magyarság ügyének nagyobb szolgálatot tehet, mint ő, aki az egyre elfogultabb és fenyegetőbb nacionalizmus előtt elveszítette befolyását és expeditív erejét éppen azért, mert rendkívüli tehetségeivel rendkívüli eredményeket ért el. Viszont egyetemes magyar érdek az ő páratlan tehetségét olyan helyen gyümölcsöztetni, ahol az egész magyarság hasznát látná s ez a haszon az erdélyi magyarság szellemi és erkölcsi fejlődésére sokkal hathatósabb mértékben járulna vissza, ha teljes egészében zavartalanul kibontakozhatnék, mintha otthon kell vergődnie tovább olyan aprólékos, kilá-

⁶³ TtREK Kt 4917/51.

tástalan munkában, amelyet még egy kisebb képességű utód is jobban el tudna végezni, mint ő, aki éppen egyéniségének rendkívülisége miatt vált a hatalom szemében impossibilissé” (Ráday Levéltár Budapest. A. 1/c. 1935. 2064/1935.).

Az utolsó egyházkerületi közgyűlés, amelyen mint püspök Makkai utoljára van együtt erdélyi szolgatársaival: 1935. november 23-24. Ezután, az 1935. év végén Makkai már hosszabb időt töltött Budapesten, így a hivatalos leveleket sorra Vásárhelyi János főjegyző írja alá. Végül is 1936. január 27-től Makkai három hónap szabadságot kért és orvosi igazolást csatolt arról, hogy hosszabb gyógykezelésre van szüksége.

Február elején Ravasz László és Bánffy Miklós erdélyi egyházkerületi főgondnok felkeresték a kórházban és „jó híreket” vittek neki a minisztereknél tett látogatásukról. Bánffy Miklós pedig a pénzügyminiszternél járta ki, hogy a költségvetésnél ne legyen probléma a plusz terhet jelentő új debreceni tanszék (1936. február 5. - a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattára: „R 2407”).

Varga Zsigmond 1936. április 7-én Makkaihoz írt leveléből derült ki, hogy az áttelepülés előkészítése 1935. április 9-én indult el: „Holnapután lesz épen egy esztendeje, hogy e kérdésről házadban elbeszélgettünk, s íme a jó Isten kegyelméből az azóta eltelt esztendő rendbehozta a dolgokat” (TtREL II. 2.c. 31. 833/1935-36).

A debreceni egyetem hittudományi fakultására 1936 április 21-én hívják meg Makkait tanárnak (TtREL II. 2.a 23. 1935/36. X. rendes ülés 348/1935-36. szám), melynek következtében 1936. május 15-én Makkai hivatalosan bejelentette lemondását a püspöki tisztről.

Reményik Sándor 1936. május 26-án kelt levelében írja meg Áprilynak, hogy Makkainé áldozócsüdtörtökön éjjel elköltözik Kolozsvárról (*Nem lehet... 63.*).

A kormányzó 1936. június 3-án kinevezi Makkait a debreceni egyetem Hittudományi Karának nyilvános rendes tanárává.

Varga Zsigmond 1936. augusztus 12-én levélben számolt be Makkainak kolozsvári útjáról: „Megjáván Erdélyt, a hozzám fordulóknak távozásod ügyében megadtam a szükséges információt. Sok kósza hír és mindenféle ferde beállítás terjedt el az ügyről, amelyeket úgy vélem sikerült kiküszöbölni” (TIREL II. 2.c. 31.).

Fontos adalék a dokumentálható eseménysorhoz az a feljegyzés, amelyet Jakabffy Elemér örökített meg 1949-ben: „Bethlen Ádám Erdélyben a református egyház főgondnoka volt, amikor Makkai püspök székét elhagyta. [...] Ő mesélte el: Makkainak egy napon meg kellett állapítania, hogy saját anyósa a sziguranca fizetett kéme, aki pénzért a református egyház minden külföldi összeköttetését elárulta. Makkainak választania kellett a bebörtönöztetés és az azonnali menekülés között” (*Nem lehet...* 253.).

Ez a kronológiai összeállítás két tényt tesz egyértelművé számunkra: *egyrészt*, Makkai áttelepülése nem egyik napról a másikra történt, hanem különös gonddal készítették elő olyan barátok, akik nemcsak Makkai Sándor személyére voltak tekintettel, hanem a magyarság egészének ügyére; *másrészt*, kitűnik a levelekből, hogy Makkai Sándor „erdélyi pozíciójánál” fogva, tevékeny részese volt azoknak a „transakcióknak”, amelyek fontos támogatást jelentettek az erdélyi magyarságnak, így egészen más az értéke annak a Jakabffy napló-részletnek, amely csak 1949-ből való, s nem egykorú tudósítás a történetekkel.⁶⁴

⁶⁴ A fentiek értelmében ismét árnyaltabban kell megítélnünk Makkai átjövételét, mint ahogyan azt Cs. Gyimesi Éva is megkísérelte izgalmas és elgondolkodtató esszéjében, aki a *kivándorló öngazolása* példájának tekinti Makkai *Hősiesség* c. írásában a kisebbségi lét mitológiátlanítását, ugyanakkor rávilágít a nagy személyiségeket körülvevő mítoszkepződés jelenségére is. V.ö. Cs. Gyimesi Éva írásaival: *Gyöngy és homok*. Kriterion. Bukarest. 1992.; *Honvágy a hazában*. Pesti Szalon Könyvki-

7. Egyetemi tanársága Debrecenben: 1936 - 1951

Debrecenben hamar otthonra talált. Segítették ebben a régi barátok: Révész Imre és Varga Zsigmond. Az első időben a püspöki szolgálat utáni függetlenség, a szellemi munka öröme, az idővel való szabad rendelkezés lehetősége megajándékozta azzal az életformával, amire mindig vágyott. Hamarosan elérkezett azonban a tudományos, irodalmi és társadalmi közéletbe való visszatérése, nem is beszélve a gyülekezeti, egyházkerületi és az országos egyházi életéről.

1936 után szépirodalmi munkássága is fellendült. Ekkor született a *Holttenger*, a *Magyarok csillaga*, a *Mi ernyeiek*, a *Szép kísértet* és a *Szabad vagy* című regénye. Ezeknek témái nem a napi kérdésekkel foglalkoztak, hanem az örök magyar és egyben örök emberi felé fordultak.

A *Láthatár* 1937 tavaszi számában jelent meg *Nem lehet* című írása, amelyben a kisebbségi lét problémáival kapcsolatban emelte fel szavát. Erdélyben is és az anyaországban is nagy port vertek fel gondolatai.⁶⁵

1937. február 7-én megkapja kora legmagasabb magyar tudományos, irodalmi és művészeti kitüntetését, az 1930-ban alapított Corvin-koszorút.

1938-ban a Protestáns Irodalmi Társaság elnökévé választotta. Ennek az esztendőnek a szellemi terméke Makkai egyik jelentős teológiai könyve, *Az egyház missziói munkája*.

1938-39-ben és 1942-43-ban a debreceni Hittudományi Kar dékánja, az ezeket követő tanévekben prodékán volt.

Nem lett volna Makkai az, aki, ha mint nevelő csak az egyetem falai között nevelt volna. Nevelési előadásaira, cikkeire

adó. Budapest. 1993.; *Menni vagy maradni?* Avagy: az öngazolás természete. Diakónia. 1992. 4. sz. 32-35.

⁶⁵ A vita anyagát ld. a Cseke Péter-Molnár Gusztáv szerkesztette, korábban már idézett műben.

igényt tartott a Közoktatási Minisztérium, a Magyar Rádió, a Filozófiai Társaság, a Protestáns Irodalmi Társaság, az Országos Bethlen Gábor Szövetség, a Kulturális Egyesületek Szövetsége. Saját nemzetnevelési elgondolásait két könyvben írta meg.

Magyar nevelés, magyar műveltség /1937/ címmel arról tett hitet, hogy lehetségesnek látó kialakítani egy autonóm magyar szellemiséget, amelynek helye van az összeurópai kultúrában. Van annyi „önerő” bennünk, hogy ez elkövetkezzen, de kell hozzá egy egészségesebb magyar nemzedék, amely felszínre tudja hozni, ki tudja használni és él az olyan „nemzetnevelő személyiségeknek”, „műveltségünk örökhagyóinak” szellemi hagyatékával, mint amilyen az önnevelő Bethlen Gábor, az ébresztő Zrínyi Miklós, a sorshordozó Széchenyi, a kultúrpolitikus Wesselényi és Eötvös, a kisebbségi Mikó Imre öröksége.

A másik könyv — *Tudománnyal és fegyverrel - Arte et Marte /1939/* — a felerősödő fasizmus idején született, abból a felismerésből, hogy Magyarországot „mindenfelől idegen szellemiségek és létérdekek fenyegetik, szorítják, ostromolják, befolyásolják, kerülgetik, édesgetik, hogy életterükké, eszközükké, szolgáljukká telessék. Épp ezért nem ismerhetünk tehát életbevágóbb és sürgősebb kötelességet magunkra nézve, mint a magyar szellemi egység megteremtését, mely a magyar önfenntartó, önvédő egység alapja is.”⁶⁶

A helyes felismerés ellenére a mű akarva-akaratlanul szerencsétlenül kapcsolódik a magyar belpolitikai eseményekhez: a hazánkat is elérő német nyomás erősödéséhez, a hazai cserkészlet törvényerejű militarizálását célbavevő igyekezetekhez, amikor az 1939. évi 2. törvény intézkedik a leventeintézmény átszervezéséről. (Ráadásul a szerző Sándor fia maga is a katonai pályát választotta élethivatásul.)

⁶⁶ TIREK Kt. 4941. Az írás címe: *A magyar szellemi egység*. Dátuma: 1939. március 2.

A könyv a nemzetnevelés életkeretét (katonai nevelés), tartalmát (nemzeti műveltség) és alaplelkületét (keresztyénség) vizsgálta. Így került egymás mellé a megideologizált ősi magyar katonai lelkület és a korabeli magyar közélet militáns társadalmi szelleme; Mussolini és Hitler ifjúságot önbizalomra ösztönző, a nemzeti akaraterőt forszírozó példája és Zrínyi Miklós legendás alakja; valamint a krisztianusz, mint Krisztus tagja és a Kereszt katonája.

A könyvvel kapcsolatban a józanabb kortársak méltató szavak közé rejtik óvatos aggályaikat⁶⁷. Az a Makkai, aki a magyar korszellemnek már annyiszor ellent tudott állni, aki maga is harcolt az „új pogányság” és a „túlzó nacionalizmus” ellen, aki látta, hogy „az Isten trónusát a faj és a vér akarja elfoglalni”⁶⁸, az most ezen a ponton beadta a derekát a magyar valóság kísértésének. Ennél a műnél Makkai a próféataságot felcserélte a diplomáciával.

A II. világháború végével éppen a *Tudománnyal és fegyverrel* c. könyve miatt nem múltak el Makkai Sándor számára az embert próbáló idők. 1945 május 3-tól június 8-ig volt előzetes letartóztatásban. 1945 július 3-án a könyvből vett kiragadott idézetekkel érvelve vádat emelt ellene a Debreceni Népbíróság há-

⁶⁷ Mint pl. a Protestáns Szemlében Harsányi István: „Mindaz, amit Makkai a katonai nevelés érdekében megvalósítandónak tart, a leventenevelés és az iskolai testnevelés fokozott kiépítése teljes mértékben helyeslendő, csak a magyarázat indoklásában, tudományos megalapozásában nem tudunk vele egyetérteni, noha pedagógiai és művészi szempontból ezirányú fejtegetéseit is vonzóknak és értékesnek tartjuk.” (Protestáns Szemle. 1939. 382.)

⁶⁸ Makkai Sándor: *Küzdelem az örökségért*. Budapest. 1935. 16.; *Szociális kérdések és a megoldási kísérletek*. Kálvin Könyvtár. 27-30. Budapest. 1938. 95.

borús büntett és népellenes büntett vádjával.⁶⁹ Orvosi igazolásokkal és bizonyítás-kiegészítési kérelemmel sikerült időt nyernie arra, hogy összeállítsa védő beszédét, amelyben a könyv teljes mondanivalóját elemezte, addigi közéleti tevékenységének és egész irodalmi munkásságának egészéből a demokrata gondolatokat kiemelte és szociális téren bizonyítható tetteit felsorolta. A védekezés érdemi része az alábbi három bekezdés volt:

„A német veszedelem 1938-tól, mint magyar embert, nevelőt és író-t egyaránt mélységes aggodalommal töltött el s féltem attól is, hogy háborúba sodorhatja a világot s bennie minket is, de féltem főleg attól, hogy magyar lelkiségünket, szellemiségünket, műveltségünket fogja elnyelni, megsemmisíteni. Elhhez járult még az is, hogy mint lelkipásztor, nem érthettem egyet a hitlerizmus akkor egyházellenes magatartásával s aggódtam annak magyarországi visszhangjai miatt. Én tehát semmiképpen nem lehettem 1939-ben németbarát. Nem lévén politikus, nem tudhattam, hogy konkrété miféle fegyveres veszedelmek támadhatnak ellenünk, de hogy támadhatnak, azt, mindenkivel együtt nekem is érezniem kellett. A magyarság fenyegetett helyzetben van a német törekvések miatt, fizikailag is, szellemileg is, ez volt a meggyőződésem. A legtávolabbról sem vezetett militarista, hódító, háborúzó szellem; ellenkezőleg: a kénytelen önvédelem szükségét éreztem; esztelenségnek és egész lelkületemmel ellenkezőnek tartottam volna a magyarságot háborúra biztatni, de viszont önámításnak és felelőtlenségnek kellett volna éreznem, ha az önvédelemre való felkészülés szükségét elhallgatom.

Természetesen azt kívántam volna: bárcsak semlegesek maradhatnánk egy esetleg kitörő háborúban. De azt tanultam és úgy gondoltam, hogy semlegességet is csak az biztosít, ha készenlét-

⁶⁹ A népbírósi ügy iratanyaga megtalálható a sárospataki Makkai-hagyatékban: TIREK Kt. 7330-7363. sz. alatt és Debrecenben: KLTE EK Kézirattári különgyűjtemény: Ms 84/43. 45. 49. 50. 51. 56. sz. alatt.

ben vagyunk, ha fel vagyunk szerelve annak megvédésére, ha mások is látják: van erőnk a védekezésre.

Ez magyarázza meg azt, hogy a Tudománnyal és fegyverrel c. könyvemben, 1939 febr.-márc.-ban katonai nevelésről is tárgyalok. A könyv latin címe: Arte et Marte és nem az én kitalálásom, nem akar most fogalmazott jelszó lenni, hanem rámutat egy régi magyar hagyományra, a magyar nevelésügy egyik legnagyobbjának, Bethlen Gábornak önvédő és önnevelő nemzetvezetésére. Ez a jelmondat u.i. 'Arte et Marte dimicandum' (Tudománnyal és fegyverrel kell küzdeni) annak a címeres levélnek jelmondata, mellyel ez a nagy fejedelem az erdélyi lelkipásztorokat és családjaikat megnemesítette. Nekem tehát, mint erdélyi és sokáig Erdélyben működő lelkipásztornak, nevelési tervemhez mintegy öröklött hagyományom és útmutatásom volt ez a jelmondat. Ezzel már előre kívántam jelezni azt, hogy nincs szükségünk mostanság felállított idegen minták utánzására, hanem a magunk hagyományait lehet és kell felhasználnunk a mostani körülmények között megalkotandó nevelési terv számára. Könyvem tehát tagadhatatlanul szól, az előbb körvonalazott helyzet folytán, szükségből kifolyólag katonai nevelésről. Ezt a legtávolabbról sem kívánom tagadni, hiszen akkor meghamisítanám saját becsületes meggyőződésemet nyílt és őszinte képét, amelyet itt adni akarok. Abban az időben és azok között a körülmények között csak ezáltal láttam biztosíthatónak a magyarság fennmaradását és jövőjét, s azt akartam, hogy azok, akik ezért a jövőért felelősek, az önvédelmi kötelességet élesen és erősen érezzék át a nevelésben is.

Szabadjon azonban rámutatnom, hogy nevelési tervemnek nem csak ez a mondanivalója és könyvemnek nem ez a tartalmi főrésze. Kifejezetten hangsúlyozom, hogy a katonai nevelést keretnek tartom és állítom s ehhez képest az I. fejezetben tárgyalom, melynek címe: 'A nemzetnevelés életkerete a katonai nevelés.' A nevelés tartalmi, lényegi kérdéseivel külön foglalkozom a könyv

II. részében, melynek címe: 'A nemzetnevelés tartalma: a nemzeti műveltség.'

Második megjegyzésem az, hogy én 'katonai' nevelés alatt nem pusztán fegyveres önvédelemre való felkészítést értek, hanem 'egy tágabb és mélyebb értelmű életparancsot', hogy t.i. a nemzet 'lelkileg, szellemileg, erkölcsileg is alkalmassá legyen arra, hogy műveltségét megoltalmazza és kifejtse minden külső és belső veszedelem ellenében.' Ez 'több, mint amit a katona köznap fogalma tartalmaz' (30-31.) s így én is többről, másról kívánok szólni, mint a fizikai fegyveres harcról: egy szellemi, erkölcsi, társadalmi belső küzdelemről.

A harmadik megjegyzésem az, hogy könyvem megírásában az idegen, főleg német minta utánzásától való aggódó félelem vezetett. 1939 elején a német fegyveres hatalmon kívül a német szellemi hatalom lehetett az egyetlen, amitől a magyarságot féltennem kellett. Attól rettegettem, hogy átveszi, lemásolja azt a szellemi és társadalmi rendszert, szolgálai utánzója lesz s így elveszíti önmagát. Ezzel a veszedelemmel kellett foglalkoznom, amit azonban csak az akkori helyzet által megengedett hangnemben tehettem meg. Nem fordulhattam éles és kíméletlen támadás hangján ellene, mert akkor könyvem meg sem jelenhetett vagy eikoboztatott volna. Nem is lett volna észszerű egy ilyen mód, mert az ország akkori zavaros belső állapotában a magyarság között is ellentéteket támasztott volna. De azért sem, mert nem politikai, hanem nevelésügyi tervről lévén szó, ehhez csak a lehető legkörültekintőbb, tárgyias és gyakran a részben méltányoló és éppen a méltányoló vonásokon át a veszedelemre rámutató eljárás és hang talált.

Ez a körülmény magyarázza meg mindazokat a kifejezéseket és részleteket, melyeket a vádirat, mint népellenes és demokrácia-ellenes intézkedések meghozatalának sürgetését és a meghozottak feldicsérését említi meg.⁷⁰

⁷⁰ KLTE EK Kézirattári különgyűjtemény Ms 84/43. 2-3. old.

A körültekintően és alaposan megfogalmazott szavaknál és Erdős József hűséges ügyvédi munkájánál valószínűleg sokkal hatásosabbak voltak a Makkai érdekében tárgyalásokat folytató, levelező és kérvényeket író pártfogók (Juhász Géza, Bibó István, Erdei Ferenc, Bereczky Albert, Péter János, Tamási Áron, Ravasz László)⁷¹, valamint a munkatársak, barátok és tisztelők demonstratív kiállása mellette, amelyet a korabeli sajtó így tett közzé: „Makkai Sándor fasiszta vétségekkel terhelt volt püspök és egyetemi tanár ügyében beadvány érkezett a népjogújszagra. A beadványt számos, mintegy száz egyetemi tanár és egyetemi tisztviselőnek valamint alkalmazott aláírta. Kéri ebben a letartóztatásban lévő Makkai Sándor szabadlábra helyezését, azzal az indoklással, hogy az aláírók közül valamennyien demokrata gondolkodásúnak ismerték.”⁷²

A tárgyalás után a vádat 1946. június 21-én elejtették⁷³. Makkai ezután fokozatosan került vissza az egyházi közéletbe.

1946-ban az Országos Nőszövetség munkájába kapcsolódott be, aztán a Tiszántúli Egyházkerület evangélikációs szolgálatának irányítását kapta feladatul. Az ifjúsági evangélikációból és a

⁷¹ TiREK Kt 7409. Makkai László 1945. október 31-én Budapestről írt levele szüleikhez: „Ami a pártfogókat illeti, a köszönet oroszlámrésze Juhász Gézára illeti, az ő levele nélkül talán én sem mentem volna semmire, mert nem tudtam volna apropót találni az államtitkárhoz való bejutásra. Ezenkívül Kuthy, Bibó Pista és általa Erdei Ferenc, továbbá Bereczky érdemelnék köszönetet, járt a dologban Péter János, Tamási s nem utolsósorban Ravasz is. Az az érzésem azonban, hogy mindezek nem sokat értek volna Juhász közbelépése nélkül.” Az emlegetett Juhász Géza levél Kovács Kálmánnak szólt, amint az egy másik Makkai László levélből kiderül: TiREK Kt 7406.

A TiREK Kt 6002. Bibó István levele Makkai Sándorhoz (Budapest 1945. május 7.): Erdei Ferenc „valóban komoly levelet írt Sándor Bátyám ügyében Riesenek, s Riestől választ is kapott.”

⁷² Néplap. 1945. május 17.-i szám 3. lap.

⁷³ KLTE EK Kézirattári különgyűjtemény Ms 84/50.

különböző konferenciákból éppúgy kivette a részét, mint a külmiszió és a zsidómiszió ügyéből. Eközben készült el a lelki gondozás történetéről írt tanulmánya⁷⁴, valamint 1947-ben látott napvilágot a személyes lelkigondozás tanáról írt *Poimenika* című könyve.

A Konvent 1947 áprilisi ülése Ravasz László javaslatára őt választotta meg Muraközy Gyula helyére konventi missziói előadónak. Sokan osztották akkoriban azt a gondolatot, amit Zsindelyné Tüdös Klára így fogalmazott meg: „Makkai Sándor országos missziói főelőadóként akkor a püspökök püspöke lett. Zseniális szervező volt. Így mindenkinél jobban tudta, hogy az egyháztársadalomban nagy szükség van a nőkre. Ő egyházpolitikát csinált. Szárnyas fantáziája, messzemenő tervei és nagy energiája az ébredező egyházban természetesen sodorta őt az élre.”⁷⁵ Az általa szerkesztett missziói *Útmutatók* tiszta képet adnak azokról a tervekről, módszerekről és feladatokról, amelyek a fizikailag, lelkileg háborús sérült gyülekezetek élővé tételét tűzték ki célul. 1949-től havonta megjelenő lappal gazdagodik a misszió munkája. Az *Útmutatók* szerepét átvevő *Református Gyülekezet* csupán két évfolyamot (1949-1950) ért meg, de mégis előkelő helyet foglal el a korabeli egyházi sajtóorgánumok sorában. Dicsérendő érdeme volt, hogy a szerkesztő a gyülekezeti missziói munka és diakónia tárgykörével foglalkozó rovatok mellett helyet adott a teológiai tudomány aktuális kérdéseinek is.⁷⁶ Máig ható veszte-

⁷⁴ A mű kéziratban maradt (TIREK Kt 4854-4857.), csupán néhány fejezete jelent meg a *Református Gyülekezet* 1949-50. évfolyam számaiban.

⁷⁵ Zsindelyné Tüdös Klára: *Csizma az asztalon*. EPMSZ Bern - Zürich. 1978. 92.

⁷⁶ Vályi Nagy Ervin, mint aki több tanulmányt publikált a lapban, elismerően emlékezik vissza: „az intellektuális, a tanítói szóval értelemhez szóló akaró alapállás” az, amely miatt a lap köréhez tartozónak érezte magát. (*Minden idők peremén*. 13-14.) 1949-ben még Fekete Sán-

ség, hogy a lapnak 1950-ben egyik napról a másikra kellett, beolvasdania a *Református Egyház* című folyóiratba.

Az ébredés és a hivatalos egyház között „összekötő” ember volt, akiben többen „az egyháziak trójai falóvára” gyanakodtak. Az ébredésiek otthonratalálásának megkönnyítéséért munkálkodott, tagadhatatlanul az egyházba integrálás szándékával. Ennek érdekében alakította meg az Országos Missziói Munkaközösséget, amelyben harmonikusan működtek közre az ébredésiek vezetői. Hogy a hírhedtté vált *Testvéri Izenet*⁷⁷ ezt lehetetlenné tette és keresztülhúzta, az nem a Makkai hibája volt.

Makkai életének 1945 utáni szakaszában több jele is mutatkozott annak, hogy az ő erdélyi múltja, szellemi főlnye, politikai látása, közéleti népszerűsége, bölcs értékítélete terhes és veszélyes lehet az állami és az általuk kiszemelt egyházi vezetés számára egyaránt. A Tiszántúlon 1945 nyarán, 1948-ban a Dunántúlon vetődött fel az ő neve is, mint püspökjelölté. Az utóbbi esetben Ravasz László azt az üzenetet kapta Rákosi Mátyástól, hogy a jelöltek közül Muraközy Gyula és Szabó Imre személye mellett Makkai Sándort sem akceptálja.⁷⁸

Akiknek az ő személye nyomasztóvá vált, azok azon igyekeztek, hogy elnyomják és kikapcsolják a közéletből. Az államhatalom csápjait újra és újra maga mögött érezhette. Például 1947 márciusában a debreceni Püspöki Hivatalból azt kérték tőle, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium protestáns ügyosztálya kérésére a „*Szabad egyház szabad államban*” című előadássorozaton 1946. május 19-én elhangzott előadását küldje

do is pozitívan nyilatkozott a lapról, ld. *Egyházunk sajtója* c. írását: Református Egyház. 1949. 16. sz. 4.

⁷⁷ Megjelent: Református Egyház 1950. 24. sz. 3-6. Tanulságos, korabeli kritikáját ld.: Vályi Nagy Ervin: *A „Testvéri Izenet”-ről*. Protestáns Szemle. 1994. 2. sz. 109-114.

⁷⁸ Ravasz László: *Válogatott írások 1945-1968*. EPMSZ Bern. 1988. 182., ld. a 104. számú jegyzetet.

be. „Amennyiben előadásának szövege akkor sem volt leírva, vagy azóta már nincs birtokában, még akkor is nagyon kívánatos volna előadásának legalább rövid tartalmát és lényegét írásba foglalni, hogy így a VK. Minisztérium az egész előadássorozatról megfelelő képet alkothasson.”⁷⁹

Egyházon belül is figyelték ténykedését, akinek kezdett kellemetlenné válni missziói elkötelezettsége. Egyre egyértelműbb lett a kép a kultuszt minden áron redukálni akarók számára, hogy vele nem lehet egyezséget kötni az egyházsorvasztás ügylete terén. Abban viszont sikerült eredményt elérniük, hogy a pillanatnyi helyzet legitimációjában felhasználják Makkai tekintélyét és szavát. Makkai három kései írása különösen kirí nemcsak az életműből, hanem az 1945-51 közötti következetes missziói, evangélizációs, élő gyülekezetekért végzett tevékenységéből is. Idegen testrészek ezek, amelyek túlzott „időszerűségükkel” zavarba ejtenek. Két szerkesztői vezércikkről (*Az évforduló tanítássa*⁸⁰, *Május 1.*⁸¹) és az önigazoló egyházvezetés demonstratív kiadványának egyik írásáról van szó (*Csak hálával emlékezhetünk*⁸²), ahol Makkai Sándor önkritikát gyakorol a II. világháborút megelőző szocializmus-szemlélete felett. Minden más ezekben az írásokban, mint ami Makkai stílusát jellemzi: kicsorbult elme az éleslátás helyett, szavavesztett szóművészség (azaz kölcsönvett frazeológia) az esztétikai élmény helyett, dátumigézet az örökkévalóság tanítványsága helyett. Már a kortársaknak is fejtörést okozott beleilleszteni ezeket a megnyilatkozásokat az életműbe. László Dezső a mindig elől járó Makkai-tulajdonságra gondolva azzal magyarázza a szocializmus melletti kiállását, hogy felismerte, a háború utáni „új korszak igazi jellemvonása a

⁷⁹ TIREK Kt 4972. A levél kelte: Debrecen 1947. március 11. 725/1947.

⁸⁰ Református Egyház. 1949. 19. sz.

⁸¹ Református Gyülekezet. 1950. 5. sz.

⁸² *A magyarázat protestantizmus 5 éve 1945-1950. c. kötet.*

válságtudat elmélyítése és szüntelen hirdetése helyett: az építés, a haladás és tervszerű munka.”⁸³ Czeglédy Sándor Makkai teológiájának tartóoszlopára utal: „Isten olyan és olyan kegyelmes, hogy minden elvszerű kultúrpezzimizmus csak a hitetlenség kifejezése lehet, és Isten gyermeke, aki 'nem szolgaság lelkét kapta félelemre', bátran, aktív, munkás módon léphet az emberi kultúra területére, nem azért, hogy ott az embert imádjá, vagy hogy az ember munkáját az egyház klerikális gyámsága alá próbálja helyezni, hanem hogy szolgáljon ott szeretetben, ahová Isten őt a világban állította és hirdesse az evangélium megszentelő igazságát.”⁸⁴

A két tisztázási kísérlet nem meggyőző és nem is lehet az, mert ezek az írások hiábavaló engedmények voltak, mert az egyházi és állami vezetők elszántságán semmit nem változtattak. A viszonzás, a jó pont értékelésének kicsiny látszatát sem érte el ezekkel az „önkritikus” szavakkal Makkai, de önmaga felé elvérző önfeladást jelentettek. Erre az időre tehető a zsinat missziói előadói tisztéről való lemondási szándéka is, mivel munkája közben teljes állami ellenőrzés alatt áll.⁸⁵

A *Missziói Szabályrendelet* 1950. május 13-i életbeléptetésével, amely a missziói szolgálat állítólagos jó rendjét kívánta biztosítani, elkezdődtek az egyházi élet missziótlánítását célzó törekvések. Makkai Sándor joggal érezhette magát becsapottnak,

⁸³ László Dezső: *Makkai Sándor* (1890-1951). Kézirat. Részleteiben megjelent: *Református Szemle*. 1981. 3. sz. 164kk.

⁸⁴ TIREK Kt 7957. 9.

⁸⁵ Az irattal kapcsolatban birtokomban van Dr. Horváth Erzsébet levéltárigazgató levele, amelyben igazolja annak létezését: „A Zsinati Levéltár 74. sz. fondjában az Országos Református Nőszövetség anyagában az első dobozban található Makkai Sándor kézírásával írt feljegyzés, melyben arról ír, hogy munkáját nem tudja úgy folytatni, hogy előbb azt mindig az állam részéről jóvá kell hagyni, tehát teljes ellenőrzés alatt áll. Ez irat lappang a levéltárban, így a kutatónak nem volt módunkban kézbe adni. Budapest, 1995. május 11.”

mert a misszió centralizálásának, az egyesületek feloszlásának és integrálásának megindoklására az általa a két világháború közötti időtől kezdve kialakított misszói felfogás teológiai fegyvertárát is bevetették az egyházi kulcspozíciókba beépített és kívülről irányított emberek, akik a totalitárius államhatalom bizalmát élvezték.

Az 1950 táján történt események annyira ráterhelődtek, hogy össze is roppantották, s ekkor érezte meg csalhatatlanul, hogy az állami vezetés és annak az egyházi vezetésbe beépített emberei „persona non grata”-nak tekintették. Félreérthetetlen jele ennek az a nyugdíjaztatási kísérlet, amelynek ügye 1950 nyarán az egyetemi keretből kiváló Debreceni Teológiai Akadémia átszervezésekor zajlott.⁸⁶ Az év végén Vasady Bélához írt levelében szabadkozva írja, hogy „az elmúlt nyár és ős csupa bonyodalom, változás és bizonytalankodás volt számunkra és ez az oka, hogy rég nem írtam. Azt tudjátok, hogy nyárig még az a terv volt a Konventen, hogy szeptemberre nyugalomba menve itt, a Konventen folytassam missziói munkámat. Mi már össze is csomagoltunk. De aztán a tanári kar és az egyházkerület nyomatékos kérésére mégis itt maradtam és tovább professzorkodom teológiánkon, mely a Kollégiumban igen jól és otthonosan van berendezve. Nagyon örülök, hogy így döntöttem.”⁸⁷

⁸⁶ A *Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Kari jegyzőkönyvei* 1949-1950. 495. sz. és *Theológiai Akadémiai jegyzőkönyvek* 1950-51. 29. sz. A nyugdíjazással kapcsolatos Tanári Kari állásfoglalást és az események menetét megírtam *Egy élet teológiai irányváltásai* címmel közölt tanulmányomban a MORE Debreceni Theológiai Akadémiájának 1990/91-1991/92. akadémiai évről kiadott évkönyv (Debrecen, 1993.) 180-182. oldalán.

⁸⁷ TIREK Kt. d. 21.830. Makkai Sándor levele Vasady Bélához, Debrecen, 1950. XII. 21.; Kt 7166 és Kt. d. 21.828 alatt van egy 1950. május 22-én kelt levele is Makkainak, amelyből kiderül, hogy még minden bizonytalan: „Személyes és családi életünknek jövőbeli alakulása most van soron és mihelyt véglegesen eldőlt, megírom nektek az egész dolgot. Annyit már most jelezhetek, hogy ha rászánom magamat, csakis

Miközben az egyház-leépítők és egyházgyengítők a maguk pozíciójának stabilizálásán fáradoztak, addig a missziói koncepciójával együtt háttérbe szorult Makkai Sándorban a felismerés bűnbánattá mélyült és meghalni vágyássá fokozódott,⁸⁸ s csendesen, de mindenki számára váratlanul, 1951. július 19-én meg is halt. A misszió elkötelezett küldötte visszatért a Küldőhöz, a misszió Urához.

* * *

A megoszthatatlan terhet és az Isten előtti bűnbánat őszinte szavait az ifjúkor vívódásaiban használt műfajjal, a költéssel írja ki magából az 1950-es év legvégén. Az annak idején a *Számadás* c. kötettel lezárt versírás elevenedik fel életének végső számadásakor, s vigasztalóan állítja elénk, fedi fel a más nagyok vesztét is okozó, tragikus évek igazi Makkai-arcát.

A mindedig publikálatlan versekből⁸⁹ a legkifejezőbbekkel zárjuk a dolgozat Makkai Sándor életét áttekintő részét:

a szolgálat érdekében teszem, mert egyénileg nyugalmasabb volna számunkra, ha tisztán a professzorságot kellene folytatnom Debrecenben.”

⁸⁸ A Bethesda Kórház orvosa, Bodoky György így látta Makkai utolsó napjait: „Nekem az a fájdalmas kiváltság jutott osztályrészemül, hogy Makkai Sándor körül utolsó útjára való készülleténél mint orvos teljesíthettem szolgálatot. Megrendítő volt számomra, mennyire készen volt erre az útra. Egy alkalommal ezt mondta nekem: 'Hiába fáradoztok és erőlködtek, én úgy is meghalok.' Az előtt csak messziről ismertem nagyságát, a halál küszöbén közvetlenül tapasztalhattam. Így halmi csak Isten kedves gyermeke tud, a feltámadott Krisztus erejében” (TIREK Kt 6739. 87.).

⁸⁹ TIREK Kt 4829. szám alatt hat darab vers található, amelyek közül az elsőnél 1937. december 12-i dátum olvasható, a többi öt 1950. december 22. - 1951. január 16. között keletkezett.

Álom⁹⁰

1. Olyan világos álom.
Szorongva várom s látom.
Vasúti állomáson
Most át kellene szállnom.	4. Tetői ifjúságnak
S dús völgye ott vibrálnak.
Trillái üde tájnak
A Siegfrid madarának.
2. Futok s lihegve kérdem:
Jött-e a vonat értem?
Vigyorog a csont-bakter:
Elkéstél, épp most ment el.	5. Oda már soha többé
S előre még kevésbé
Tévesztett utam vádja
Lezúz porba alázva.
3. A sínpár köddé válik,
Vissza csak az villámlik
Amelyen idejöttem.
Sápadó ég mögöttem.	6. Ó vissza kéne menni
Bűnbocsánatot venni
Legázolt hű szívekhez!
De vissza nem eresztnek.

7. Némán, kérdőn, halottan
Néznek utánam hosszan
S én siratom hiába
Azt, aki sose voltam. (Bp. 1950. XII. 28.)

A haladó magyar mesterek képkiallításán⁹¹

1. Mindent lehet, mindent szabad,
Törvény, szabály: te vagy magad.
A bátoré minden siker,
Csak éppen tudni s bírni kell
Azt, hogy: hogyan?... Mert csődöd az
Ha az egész nem szép s igaz.

⁹⁰ TIREK Kt. 4829/4.

⁹¹ TIREK Kt. 4829/5.

2. Szín, mozgás, árnyék, árnyalat,
Távlat, arányok, vonalak:
Receptje s kaptafája nincs.
Írott szabálya rabbilincs
Mít gyáván másol szolgakéz
Semmit se mond a puszta kép.

3. Ha van hited hogy elhited:
Láttad, ilyen... és csak ezt
Láthatja más is: győzelem!
Győztél a holt természetén.
Megszólal minden néma kő
S új ember és táj lép elő.

4. Vén háztető, fakó, kopott:
Ilyen égő piros vagyok!
Égreszőkő zöld láng: ez a
Százszor megunt útszéli fa
S gyökérszakító lendület...
Ki látta volna benne ezt?

5. E rejtelem, kék - fekete:
Az a kis árnyék, tudod-e?
Ökör szarván így villanak
Mikor igazán fény vagyok.
Az árnyékodban aki jár
Most láthatod, hogy a Halál.

6. Sziürke hályog neked az ég:
Én vagyok az ég, ez a kék!
Ez a mély s ez a kacagó
Ez a százszínben ragyogó
S a felhőim ilyen vadak
Sárkányok és griffmadarak.

7. Naponta látott embered:
De nem ilyennek ismered!
Papucsnak látszik egy kicsit
A karja túlhosszú s bandzsalít.
De mégis'... Ez ő igazán
S megszólal: adj Isten, komám!

8. Ott a történelem beszél
Te is olvastad. De ez él!...
Így történt... igaz, csakis így,
A képen ott vagy magad is,
A századok leomlanak,
Most történik és benne vagy.

9. S vonz már tudod hogy ez, meg az,
Itt és ott csak rossz másolat,
Tán hű, de fabatkát se ér,
Nem élt soha és most se él,
Aki festette: gyáva volt,
A látszat előtt meghajolt. *(Bp. 1951. I. 16.)*

II.

MAKKAI SÁNDOR LELKI - TEOLÓGIAI FEJLŐDÉSE

1. Az erdélyi református teológiai gondolkodás a XX. század elején

Makkai Sándor lelki és teológiai személyiségének kialakulása izgalmas korra esett, amikor egész Európában, így a magyar teológiai életben is jelentős fordulat következett be.

Erdély teológiai helyzetképét és az előzményeket éppen Makkai Sándor *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig* (Kolozsvár. 1925.) című teológiatörténeti munkájából ismerhetjük meg. Makkai három teológiai korszakot különböztet meg Erdélyben 1850-től 1925-ig.

Az első nemzedék ideje 1850-től 1895-ig, a kolozsvári teológiai fakultás alapításáig tartott és tagjai a Nagyenyedi Teológiai Akadémia köré csoportosultak a liberális teológia jegyében. Sokféle hatás egyesült az ún. enyedi teológiai örökségben, amelyiket a német filozófiai idealizmus, a vulgáris racionalizmus, a modern theizmus táplált és a nemzeti liberalizmus színezt. Alaptörekvésük a vallásnak a tudományos világnézettel való szabadelvű összehangolása volt. Legnagyobb vezéralakja Kovács Ödön⁹² volt, aki mellett ezt az irányzatot képviselte még Keresz-

⁹² Kovács Ödön (1844-1895): Leideni doktorátusát megszerezve (disszertációjának címe: *A protestantizmus Magyarországon az utolsó 20 év alatt /1869/ - hollandul*), Nagyenyeden fejti ki óriási irodalmi munkásságát. Főműve: a Pfleiderer nyomán írt *A vallásbölcsezet kézikönyve I-II. 1876-1877*. Fordításában jelent meg Baur: *A középkori keresztényen egyház* (1883.) c. könyve.

tes József, Berde Sándor, Józsa Zsigmond, a későbbi püspök Bartók György és Makkai Domokos. Makkai Sándor családi háttere ezt a szellemiséget kínálta.

A második nemzedék munkássága 1895-1918 között zajlott. Központja a Kolozsvári Teológiai Fakultás volt. Ezt az időszakot egyrészt a teológiai liberalizmus továbbélése (a Nagyenyedről átjött Nagy Károly és Molnár Albert „határteológiai” munkássága), másfelől egy, a személyes keresztyén életet hangsúlyozó biblikus irány egymásmellettsége jellemezte. Az utóbbi irány Kenessey Béla (1858-1918), későbbi püspök nevéhez fűződik. „Kenessey az annak idején Budapestről importált pietisztikus, 'élőkeresztyén' irányzatnak volt előharcosa Erdélyben, 'téríteni' jött a 'hitetlenek' közé s a teológiát megtisztítani 'az enyedi racionalizmus' szellemétől” — mondja Makkai.⁹³ Az ő volt teológiai tanárainak működési ideje ez, akik vagy egyik, vagy másik irányhoz tartoztak.

A harmadik nemzedék ideje 1918-tól indult, amelynek Ravasz László lett a reprezentánsa. Ez a nemzedék az előző kettőt szintézisre hozta, sőt egy lépéssel tovább is lépett és egy új irányt kezdett, amely az *érték-teológiához* vagy más néven az *építő-teológiához* vezetett.

Makkai Sándor szellemi-lelki gyökerei ezekben az előzményekben keresendők, s teológiai kiindulása is innen számítható. Ezért fontos látnunk azt, hogy honnan indult és hová érkezett meg, mert így derül ki az, hogy hol van a helye és mi a jelentősége Makkai Sándor teológiai munkásságának a magyar teológia-történetben.

⁹³ „*És lőn világosság...*” Ravasz emlékkönyv. Franklin Társulat. Budapest. 1941. 10-11.

2. A vallásfilozófia hatása alatt

Makkai Sándor teológiai fejlődésének teoretikus alapját Böhm Károly és tanítványainak (Ravasz László, Bartók György) közvetlen hatása tette meghatározóvá egy életre. Teológiai látásmódja, gondolati struktúrája érthetetlen a böhmi filozófiával való kapcsolópontok figyelembe vétele nélkül. A fiatal Makkai elfogadta Böhm filozófiai rendszerének útmutatásait, impulzusait a teológiára nézve:⁹⁴

— A filozófia és a teológia egyaránt egyetemes nézőpontokat keres. Belső lényegüket tekintve az élet és a világ egészére kihatnak. Filozófus és lelkipásztor között „lélekrokonság” van, hogyha mindkettő a legfőbb valóságra és a legnagyobb értékek megragadására törekszik. Tavaszgy egyenesen azt mondja: „Böhm Károly az a filozófusi lelkület, amely a legalkalmasabb a komoly és határozott tudományos theologusi karakter kialakításában való szolgálatra.”⁹⁵

— Böhm filozófiájának ismeretelméleti irányultsága segít megállapítani: „a teológiai megismerés nem egyéb, mint a közvetlen élményen át kényszerű tapasztalattá lett isteni kijelentés, amint az az Isten Igéjében előttünk áll”.⁹⁶

⁹⁴ Különösen két írás alapján állítottam össze e néhány pontot: Makkai Sándor: *A lelkipásztor és a filozófia*. In: Imre-Makkai-Révész-Vásárhelyi: *Jézus Krisztus jó vitéze*. Kolozsvár. 1916. 58-78.; Tavaszgy Sándor: *A filozófiai világnézet a theologia tudományos kialakításában*. Az Út. 1925. 165-172.

⁹⁵ Tavaszgy Sándor: *A filozófiai világnézet a theologia tudományos kialakításában*. Az Út. 1925. 168.

⁹⁶ U.o. 169. Makkai ezt így mondja népszerű formában: „amit a valóságos tapasztalatban az emberi szív ősi ösztönével megragadott, az a filozófiai világ- és életmagyarázat útján az emberi elmének is öntudatos, boldogító birtokává lesz, mint az élet tudományosan igazolt törvénye.” (*Jézus Krisztus jó vitéze*. Kolozsvár. 1916. 67.)

— A projekció és prolongáció tan új megvilágításba helyezik a keresztyénség fejlődését: „az örök keresztyénség végtelen gazdag”.

— A keresztyénség világnézeti védelmét támogatja Böhm érték-elmélete, amikor a teológia az Isten igéjét, mint értékrendszert mutathatja fel.

Makkai filozófiai zsenjeiben vissza-visszatérő kiindulási pont Böhm Károlynak „Az *'idea'* és *'ideál'* értékelméleti fontosságá”-ról készült tanulmánya⁹⁷. „Az idea lélektanilag kép, azaz öntudatos formában egy fogalom, de a tárgy amelyre vonatkozik, egy valóság, mely bennünk kialakulni igyekszik.” Azaz e szerint az idea azt jelenti, amit megvalósítani, munka által létrehozni akarunk. Azonban az idea mindenkori megvalósultsága és nemtudatos végtelensége között soha nincs kongruencia. Az öntudat, mivel soha sem elégszik meg a már elkészült képpel, s mindig hiányát érzi, ezért azt magából az ideából pótolja. Ezt a hiányérzet szülte, pótlóképpel kiegészített ideát nevezzük ideálnak, ami a megvalósult életkép.⁹⁸

⁹⁷ A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei. XV. füzet. Budapest. 1905. 1-35.

⁹⁸ Három korai tanulmányában három koncentrikus kört ír le, amely egyre nagyobb távlatot ad:

a./ *A Bevezetés a személyiség paedagogikájába* (1912), amelyben a böhmi axiológiát ötvözi a schelleri pedagógiával, az ideált, mint nevelő hatalmat mutatja be: „a nevelés... az a tervszerű alkotó tevékenység, melynek célja a mindenkori emberideál megvalósítása a növendékben”. Az idealisztikus nevelés az átnemesülés (ethizálódás) során az egyéniségből személyiséget formál. „A személyiség, mint ideális alkotó, axiológiai fogalom, a nemes, tehát intelligens, értelmében igaz, akaratában jó és szemlélésében a szépet realizáló embert, a szellemi Ént jelenti.” (66.)

b./ *A Vallásos világkép és életfolytatás* (1913) című tanulmányában egy vallásfilozófiai rendszer vázlatát adja Böhm rendszere és gondolatai alapján. A központi gondolat ebben az, hogy az emberben lévő istenkép milyenségétől függ az ember egész világképének és habitusának milyen-

Böhm Károly filozófiájának ismeretelméleti hatása is vezérmotívumként jelentkezik Makkai korai tanulmányaiban. A már korábban említett *Vallásos világkép és életfolytatás* mellett ide tartoznak *A vallás lélektana*⁹⁹ és *A hit szeme*¹⁰⁰ címmel megjelent tanulmányai, amelyek együttesen készítették elő „A hit problémáját”-val foglalkozó, 1916-ban benyújtott magántanári értekezését. Böhm filozófiájában az öntudatos szellem életének két alapvonását adja, az ismerést és a cselekvést. A megismerés tárgya nem lehet független a tudattól. Ennek alapján vizsgálja Makkai a hit szerepét a világkép kialakításában és az életfolytatás gyakorlásában. A világmagyarázat Makkai szerint az ismerés

sege. „Mert az istenkép az emberi egyéniség önprojekciója, saját énjének tökéletes mása, tehát életnorma. Ez életnorma nemessége és tisztasága éppenezért az alkotó Én intelligenciájának erejétől és nemességétől függ” (25.) A vallásos élmény jelentősége Makkai szerint nem egyéb, mint „az értékjelzők összpontosítása az emberi élet magasba lendítése végett.” Isten az értékek szummitása, az abszolút életnorma. Az igaz, jó és szép értékei a szummitás fokán adják a szentségest, vagyis Istenben van az értékek teljessége. Makkai szerint a vallásos ember eszménye a szerető Isten, aki igyekszik hozzá hasonló lenni, ezért a vallásos életet egy szakadatlan fölfelé lendülésnek mondja (33.). A mindennapi ember a „vallásos geniusok” életfolytatásának utánmásolásával törhet egyre feljebb.

c./ A vallás tereinél is szélesebb kört ölel fel, amikor az egész szellemi életre kiterjesztve mutatja be *A nagy személyiségek nevelői jelentőségét* (1913). A nevelés szempontjából a nagy személyiségek élete a követhetőség bizonyítékát hordozzák Makkai szerint: „ők a mi eszményeink hordozói, bennük látjuk minden értékünk megvalósulását, mert ők garantálják azt, hogy az eszmény átélhető” (17.). Ennek az átélhetőségnek, megvalósíthatóságnak ösztönző ereje van. Böhmöt idézi Makkai itt is: „Csak a hatalmas egyesek teszik a társadalmat hatalmas tényezővé” (Böhm Károly: *Az „idea” és az „ideál” értékelméleti fontossága. A Magyar Philosophiai Társaság közleményei XV. füzet. Budapest. 1905. 17.*).

⁹⁹ Protestáns Szemle. 1914. 7-8. füzet 424-443.

¹⁰⁰ Protestáns szemle. 1915. 6. füzet 375-391.

objektív érvényű adatainak szubjektív, egyéni érvényű rendszere. A világmagyarázó erő a jelentő-tényezők közül áll össze, amelyek között az értelem, a képzelet és a hit szerepel. Makkai számára a nagy kérdés az, hogy ezek a tényezők hogyan viszonylanak egymáshoz, és mi a különbség a racionális világmagyarázata és a hit világmagyarázata között. Makkai válasza az, hogy míg „a racionális sohasem vonatkozhatik és terjedhet ki az irracionálisra, addig az irracionális ismerésnek van ereje arra, hogy magába foglalja, átszöjje és betetőzze a racionális ismerés hálózatát. Mert az a jelentés, amit a hit megragad, az életnek mélyebb, örökkévaló jelentése és így az egész életmegvalósulásra kiható, döntő jelentő ereje van. A hitnek mérhetetlenül nagyobb az életformáló ereje, mint az értelemnek.”¹⁰¹

A vallás az emberiség életében és A vallás lényege és értéke Makkai Sándor vallásfilozófiájának foglalatja, amely 1923-ban egyszerre jelent meg. Ebben a két kötetben a Böhm Károly „kétkarú” (ontológia-deontológia) filozófiai rendszerének alkalmazását kísérli meg Makkai a vallásfilozófia terén úgy, hogy a maga szellemesen egyéni rendszerezését is megvalósítja. A vallás történeti képének áttekintése után az ontológiai részt adja. A vallás valóságának vizsgálatánál bejárja a történeti, a lélektani és a bölcséleti utakat, majd rátér a vallásos valóság kritikai vizsgálatára, s ebben az axiológiai részben keresi a vallás értékét és jelentőségét. A fenomenológiai rész megoldása sokaktól elismerést nyert. „Ez a száz és egynéhány oldal — kötetekre felpuffadt vallástörténelmeknél történetibb —, mert annyira fölötte áll a dátumokkal fontoškodó empiriának, amennyire a tömörítő, mert a lényegét kiemelő művészi vue d'ensemble szokott állni a mesterembség fölött” (Tankó Béla).¹⁰² A legtöbb kritikát a vallás értékelő természetete kapcsán kapta Makkai, amire korábban már Bartók

¹⁰¹ Makkai Sándor: *A hit problémája*. Budapest. 1916. 90.

¹⁰² *Protestáns Szemle*. 1924. 460-461.

György is felhívta figyelmét a magántanári vizsgáján¹⁰³, azonban éppen az előbb idézett Tankó Béla kritikája fogalmazza meg nyomatékosan, hogy „a vallásban... olyan élményekkel van dolgunk, melyek nem minőségük szerint különböznek a tapasztalat többi élményeitől, hanem a bennük átélt realitás értéke szerint; nem az ismerő funkciók elágazódása, hanem az értékelő tudás funkcióinak irányában rejlik a vallás végső magyarázata.”¹⁰⁴ Feigl József pedig abban látja a Makkai hitről szóló fejtegetéseinek a kisiklását, hogy „a szellemnek a végtelen élethez való igényét az ontológiai síkra is kiterjesztette, ezért volt kénytelen a szellem számára transcendens támpontokat keresni. Mivel pedig az értelem ezeket a maga számára meg nem közelítheti, ezért a hitet próbálta sarkantyúzni. Közben azonban az történt, hogy ebben a túlerőltetésben a hit már régen összeroppant, Makkai pedig a magánvalójához vezető további útját már csak a hit tehetetlenségi lendületével tette meg. Ennek ellenére mégis azt hitte, hogy ehhez a rejtelmes magánvalójához a hit által, holott a hit árán érkezett meg”.¹⁰⁵

Kolozsvári rendszeres teológiai tanárságának kezdetén még úgy tartotta, hogy a teológia nem egyéb mint vallástudomány, de már vallotta, hogy a teológusnak feltétlenül hívőnek kell lennie, hogy a vallást tudományosan megérthesse. A hit ugyanis nem a teológia, hanem az Isten ajándéka.

A korszakot két jellegzetes fogalom pár kíséri végig: hit és tudomány, hit és vallás kapcsolata.¹⁰⁶ Makkai szerint a hit meg-

¹⁰³ Makkai Sándor: *Szolgalatom*. Ref. Zsinati Sajtóosztály. Budapest. 1990. 61.

¹⁰⁴ Protestáns Szemle. 1924/463.

¹⁰⁵ Dr. Feigl József: *Kultúra és keresztyén világnézet*. Theológiai Tanulmányok. Debrecen. 52. szám. Szerk.: Csikesz Sándor. 176.

¹⁰⁶ *A mi fakultásunk* c. 1918-as székfoglalójában az elsövel kapcsolatban felteszi a kérdést: kell-e féltelnünk a tudománytól a hitet? S a felelet: „nemcsak, hogy féltelnünk nem kell a hit gyöngye palántáját a tudomány szeleiktől, de sőt ezek a szelek edzik, fejlesztik, szinesítik, gazda-

edződik a tudománnyal folytatott vitában, a tudomány fegyverei pedig utat nyitnak a hit előtt, hogy az meggyőzze a világot. A második szópárral kapcsolatban felszínre jönnek a protestáns modernizmus schleiermacheri gondolatai, amikor az igazi hitet belső lelki élményként definiálja, s az ember vallásos élményének tudományos magyarázatát tekinti tárgyának.

Böhm Károly idea-ideál tanára emlékeztet Makkai kolozsvári székfoglalójának az a része, ahol a vallás misztikus életfolyamáról beszél, amely élettitkok magyarázója, értékek, célok, ideálok kitűzője és mint kultúrateremtő és életformáló erő jelentkezik.

Kolozsvári professzorsága elején a rendszeres teológiát filozófiai jellegű diszciplínának tartotta, amely a vallásos élmény filozófiai magyarázata.¹⁰⁷ A vallás ideálja után kutat, hogy ezt az ideált, mint eltiporhatatlan életigazságot a testté lett Jézus Krisztusban találja meg: „A vallástudomány végső szava tökéletes harmóniába zendül össze a vallásos élmény legmélyebb alaphangjával, amely az Úr Jézus Krisztusban vallja megvalósultnak s elérhetőnek mindazt, ami a vallásban az ember elé célul kitűzött. A vallás ideálja a keresztyénség, az abszolút becsű vallásos eszmény. Ennek vizsgálata alkotja aztán a tárgyat a keresztyén vallásfilozófiának, mely mint hit- és erkölcstan, vizsgálja a keresztyén vallást, mint világnézetet és mint erkölcsi életfolytást.”¹⁰⁸

Makkai vallásfilozófiai korszakának teológiai elgondolásaira nézve kritikailag megállapíthatjuk:

— A tetszetős gondolatok ellenére néhol pantheista gondolatok felé téved.

gítják, életerőssé fejlesztik az életrevaló hitet... erőinek bátor öntudatára kell e harcban jutnia” (Az Út. 19:18. 139.).

¹⁰⁷ TÍREK Kt 4830. Makkai Sándor: *A keresztyén vallás filozófiája*. Keresztyén hittan. Kolozsvár. 1918-1919. Kézirat. 15.

¹⁰⁸ Az Út. 19:18. 141.

— Naívu antropocentrikus, amikor nem számol a bűn tényével és forszírozza az ember megistenülését. Nem veszi figyelembe, hogy az ember elvesztette istenképűségét.

— Vallásfilozófiájának kísérlet-jellegét bizonyítja az is, hogy a struktúra és a módszer érdekében nagyvonalúan átsiklik a teológiai igazságokon. Bibliai fogalmakat használ filozófiai értelemben, s a fogalmakat nem helyezi rá a bibliai teológia mérlegére. A legszembeötlőbb ez *A hit problémája* c. tanulmányánál, ahol a *pistis*-fogalom vizsgálatának hiányában egyoldalúan erőlteti a hit ismerő jellegét, elfeledve annak a notitia melletti fiduciális és assensus jellegét. Nem csoda, hogyha ezeken a helyeken spekulatívvá válik gondolatmenete.

— Makkai ebben a korszakában Istent szinte axiológiai teljességnek tartja, aki a legfőbb életideált személyesíti meg.

— Identitás-filozófiát vall: „Az Istennel való szellemi azonosságunk öntudata, ez a hit lényege. A véges emberi léleknek a végtelen szellemmel való ezen összecsukódásában rejlik ugyanis mindazon vonások megértetője, melyeket a hitben ki szoktak emelni.”¹⁰⁹ Megjegyezzük, hogy hol van itt a *finitum non capax infiniti* Zwingli-féle tételének reformátori igazsága?

Akkor vagyunk tárgyilagosak Makkaival szemben, ha a kritikai megjegyzésekhez hozzátesszük, hogy az 1920-as évek legelején általános tendencia a teológiában, hogy a teológusok elfogadják a filozófia támogatását, igyekeznek vallásfilozófiai alapon befolyásolni a világnézet alakulását és a teológia tárgya általánosságban a vallásos ember.

A vallástudományi szemléletmód, minden korhoz kötöttsége mellett is a kor magyar teológiatörténetében bizonyos értelemben mégis előrelépésnek tekinthető:

1. A XX. század második évtizedétől kezdve Böhm Károly filozófiájának közvetlen hatásaként lesz jellemző a filozófiai szintézis az erdélyi teológiai gondolkodásra.

¹⁰⁹ Makkai Sándor: *A hit problémája*. Budapest. 1916. 37.

2. Az egyházon belüli korabeli irányzatok között — a merev orthodoxia és a világkerülő pietizmus feszültségében — a vallástudomány új hangjára jobban felfigyeltek.

3. A liberális szellemi örökséget, amely racionálisan, szekunder módon vizsgálta a vallást és a keresztyénséget, s nem tudott annak a mélyére hatolni, felváltotta a vallás személyesebb, tapasztalati vizsgálata, amely figyelembe veszi, hogy a protestáns keresztyénség egyenrangú alkotó része a kegyesség és a világnézet.¹¹⁰

4. Böhm filozófiája tudományos keretet biztosított arra, hogy a vallástudományt a tudományok világában legalizálja, kimutatva azt, hogy a vallásban ugyanaz a szellem nyilatkozik meg, mint amelyik kifejti tevékenységét a kultúra egyéb területein is.

5. A századforduló racionális, az embert és világot Isten kezéből kitépni akaró, emberistenítő tendenciájához viszonyítva a századelő liberális teológiájának kultúrprotestantizmusa haladóbb, hiszen igyekezete arra irányult, hogy az evangélium gazdagságát hozzáférhetővé tegye a kultúra számára. „A mi vallásunk nem akar az egyének érzelmi magánügye maradni, hanem világot megszentelő kultúrává akar lenni, Isten uralmának biztosítójává az élet minden terén.”¹¹¹ Természetesen mai értékelésünk szerint a kultúrprotestantizmus sem hozhatott átütő megoldást. Sőt szükséges is, hogy majd Makkai is leszámoljon a maga kultúrprotestantizmusával. (Ezt meg is tette. Ld.: Makkai Sándor: *Nem békelességet...* /Budapest. 1932./ címmel kiadott három előadását.)

¹¹⁰ Tavasz Sándor: *Az erdélyi magyar kálvinizmus munkája a vallástudományi irodalom terén az utolsó decenniumban*. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1924. 45-50.

¹¹¹ Makkai Sándor: „Kegyelemből, hit által”. Kolozsvár. 1923. 66-67.

3. A hitvallások felfedezése és megtérési élménye

Az életrajzi részben már említett 1918-1922 közötti tanulásba menekülés idején szembesült igazán Makkai a *Heidelbergi Káté* és a *II. Helvét Hitvallás* tanításával és ekkor mélyedt el Kálvin *Institutio*jának tanulmányozásában is. Megragadta hitvallásaink evangéliumi mélysége és fogalmi tisztasága.

Nagy Károly püspöknek is a figyelmébe ajánlotta őket, amelyek az adott történelmi körülmények között mélyen megrendítették a püspököt is. A Heidelbergi Kátét azonnal ki is adatta, hogy az az erdélyi egyházkerületben közkinccsé legyen. Ebben az időben nyer hitvallásos megalapozást Makkai teológiája. A hitvallásaink üzenetével történt szembesülése következtében, minden külföldi hatás nélkül, benne kezdődött el először az átértékelés küzdelmes folyamata, hogy egyéni úton induljon el az elfeledett igazságok felé. Ebben a közties állapotban még ragaszkodott hittanának vallásfilozófiai keretéhez, de tartalmában egyre inkább a hitvallásosság jellemezte. Felismerte, hogy a reformatori hitvallások szilárd alapokat adnak. A Heidelbergi Kátét a legalkalmasabbnak tartotta arra, hogy „maradandó vasvázán” a keresztyén világnézet korszerű épületét felemelje.¹¹² Hittanának felosztásában érvényesíti a Heidelbergi Káté nyomorúságrajz - váltság - háládatosság adta szerkezetét. A Heidelbergi Káté 2. kérdés-feleletében a keresztyén élmény három lépését látja.¹¹³

¹¹² TIREK Kt 4836. Makkai Sándor: *A református keresztyén világnézet*. Kolozsvár. 1921. 56.

¹¹³ Ez a tétel is azt bizonyítja, hogy Makkai eddigi teológiai látásához, a liberális teológia keretéhez hozzáveszi a hitvallások tanítását. Az élmény-jelleg korhozkööttségén nem tud túllépni. Antropológiai alapállásához tudatosan keresi az antropológiai kapcsolópontokat. Barth is ráértett erre a veszélyre a Heidelbergi Káté jellemzésekor, amikor a Káté határozott istenfogalmával kapcsolatban így óv az antropocentrikusságtól: „A Kátének határozott istenfogalma van. Úgy beszél Istenről, mint aki minden teremtménytől különbözik és az emberrel szemben is

Igazat adunk László Dezső megállapításának, aki szerint Makkai „első volt a század theologusai közül, aki a Heidelbergi Kátét szervesen beépítette hittani rendszerébe”.¹¹⁴

Bár még teljes teológiai következetességgel nem tudja érvényesíteni teológiája minden ízében az új felismeréseket, de döntő pontokon rendeződnek át nézetei. Meglátta a liberális teológia válságát és kereste az utat a hitvallásos, egyházépítő teológia felé. Nagy szerepe volt ebben az átrendeződésben annak, hogy az 1918 utáni egyéni, családi és nemzeti katasztrófák Szentírás melletti kényszerítő éveiben Makkai hitében is megerősödött és átélte a megtérés csodáját.¹¹⁵ Dürer *Krisztus a kereszten* című kompozíciójának is szerepe volt abban, hogy a kereszt jelentőségére rá-

szabad és fölötte van. Így az Isten felsége, és ennek megfelelően Isten felségével szemben az ember alázata az első jellemzője ennek a teológiának. Ezt azért fontos kiemelni, mert a Heidelbergi Káté, mint már a felosztás is mutatja, soteriológikus, vagyis elsősorban az ember üdvössége érdekli. A harmadik egység teológiáját tekintve úgy is mondhatjuk, hogy az a Szentlélek teológiáját adja elő és Isten művei között különösen tekintettel van az emberre. Az ilyen tájékozódású teológiát az antropocentrizmus veszélye fenyegeti, azaz lecsúszás az ember iránti érdeklődésbe úgy, hogy Isten és az isteni dolgok csak mint az emberi tapasztalás és az emberi élmény tűnhetnek fel. Gyakran tulajdonítottak már a Heidelbergi Káténak ilyen irányú célzatosságot. Vajon Schleiermacher előfutára volna a Heidelbergi Káté? Jól tesszük, ha nem tekintünk el a Káté istenfogalmának háttérétől. Isten kegyelme szabad az ember fölött és szabad kegyelem is marad. A Káté erőteljesen beszél arról, hogy miként van Isten az emberért, de nem szabad elfelejtenünk, hogy az ember viszont úgy jelenik meg, mint akit Isten igénybe vett.” (K. Barth: *Die christliche Lehre nach dem Heidelberger Katechismus*. Zollikon. 1948. 19.)

¹¹⁴ László Dezső: *Emlékezés Makkai Sándorra*. Református Szemle. 1987. 3. sz. 163.

¹¹⁵ Makkai részletesen beszámol erről az élményéről a kéziratban maradt életrajzi feljegyzései között. A *Vallásos fejlődésem* c. fejezetet teljes szövegével közöltem: *Confessio*. 1990. 2. sz. 20-23. Eredetije: TIREK Kt 4820. 89-91.

döbbenjen. Ennek ideje 1923-ra tehető. Ekkor érzi meg igazán, hogy egyéni átélés nélkül nincs keresztyénség, s ez vezet be a gyülekezetbe, a közösségbe. Eddig, 1923-ig a vallás és az egyéni lélek kapcsolata érdekelte, 1923-tól a hit és a közösség viszonya. Addig az egyház csak a vallásos élet egyik létformája volt számára, ettől kezdve az igaz hitben való egység tere, amelyben az Ige szól és meghallhatóvá válik.

A hitvallások öntudatébresztő hatását és a megtérése után egyháza iránt felébredt felelősségérzetét az *Öntudatos kálvinizmus* (1925) megjelenése demonstrálta. A teológiai fejlődés szempontjából két pozitívumot kell kiemelnünk. Az egyik az, hogy ekkor már a teológiai tevékenységet elhatárolta a vallástudománytól. Növeli ennek jelentőségét az, hogy a vallástudomány trónfosztását, segédtudománnyá történő lefokozását éppen a vallástudomány szerelmese hirdette ki. A teológia célja: „a lelkipásztori munka irányítása, megtermékenyítése, táplálása a gyülekezet, a lelkek építésére, gondozására, tevékeny egyháztagokká nevelésére. Ezért nevezem *gyakorlati dogmatikának*, mert nem egyszerűen a szokásos gyakorlati teológiai disciplinák összegét értem alatta, hanem éppen azoknak tudományosan rendszerezett ihletőjét, alapvetését és meghatározóját.”¹¹⁶

A másik pozitívumot abban látjuk, hogy a barthi teológia előzetes ismerete nélkül jutott el egy Barthoz hasonló felismerésre: *az egyház — egyház*.¹¹⁷ Az 1920-as évek egyházra nehezedeő elvárásait Makkai nem nemes feladatnak, hanem kísértésnek látta, miközben az erdélyi reformátusság magát nemzetvédőnek gondolta, a magyar vallás letéteményesének, ősi kollégiumokkal bíró iskolaegyháznak, az erdélyi magyar társadalom fenntartójá-

¹¹⁶ Makkai Sándor: *Szolgálatom*. Ref. Zsinati Sajtóosztály. Budapest. 1990. 94.

¹¹⁷ A tétel kibontását több ízben megtette Makkai: *A „régí és az új” munkások*. Az Út. 1924. 77-81; *Öntudatos kálvinizmus egyházzól írt fejezete; Püspöki programbeszédében* (1926).

nak.¹¹⁸ Úgy tekinthetjük ezt a korszakát Makkai munkásságának, mint amelyikben folytatva a Ravasz László által megkezdett utat, kísérletet tett egy speciálisan erdélyi teológia megteremtésére. Az egyház újra élő egyházzá formálására, mozgósítására Makkai gyakorlati lehetőséget is kapott, amikor 1926-ban püspökké választotta az Erdélyi Református Egyházkerület.

4. A nagyenyedi teológiai konferencia hatása

Makkai püspöksége kezdetén már tudta, hogy néhány barátja, Tavasz Sándorral az élen elmélyedt Barth teológiájában, olyannyira, hogy Tavasz lett a dialektika-teológia első hazai interpretátora. Kezdetben Makkai reformprogramja keretében megfert egymással az öntudatos - hitvallásos - építő irány és a barthianusok, mert közös érdekük volt szembeszállni a liberálisokkal és egy másik fronton a pietistákkal. Az ellentétek azonban csakhamar kieleződtek.¹¹⁹

Makkai és barátai, azaz a püspök és a teológiai tanári kar tagjai, átmeneti feszültségbe kerültek egymással. Bár személyes, érzelmi motívumok is bonyolították a helyzetet, azért a fő kérdés mégis teológiai volt: gyökeresen új irányra van-e szükség, vagy csak az elkezdett irány korrekciójára?

Az 1930. április 23-26. között tartott nagyenyedi tudományos teológiai konferencián a lelkipásztorok nyilvánossága előtt mondta el mindkét oldal a maga szempontjait. Tavasz Sándor *A*

¹¹⁸ Makkai Sándor: *Erdélyi református problémák*. Protestáns Szemle. 1931. 358.

¹¹⁹ Pilder Mária Hermann Kutterrel folytatott levelezéséből képet kapunk Makkai teológiai karakteréről és a különböző erdélyi teológiai irányzatok közötti elhelyezkedéséről. Ld. *Az Úr szolgáló leánya. Válogatás Pilder Mária műveiből*. Ref. Zsinati Sajtóosztály. Budapest. 1988.

*dialektikai theologia, mint a theologiai irányok korrekciója*¹²⁰ címmel az új teológiai irány szükségessége mellett szólt, míg Makkai *Theologiai feladataink Erdélyben* című előadásában elismerte: „Dogmatikailag teljes mértékben alávetjük theologiai hagyományainkat a barthi elvek korrekciójának, hiszen tulajdonképpen ezáltal is csak egy már megkezdett ösvényen haladunk tovább, hiszen mindjárt a háború után, amikor a nyugat-európai protestantizmus jóformán még rá sem eszmélt azokra az igazságokra, amiket Barth hirdet, nálunk már megkezdődött a konfeszszionális öntudat építése, a Heidelbergi Káté alkalmazása, szóval a reformátori szellem érvényesítése. Ehhez tehát hozzáillik és szükséges is a dialektikai theologia kritikájának és további útmutatásának az elfogadása és magunkra alkalmazása, ámde a gyakorlati következtetéseknek másképpen kell kialakulniuk nálunk, mint nyugaton.”¹²¹

Makkai teológiai szemlélete már megérett arra, hogy újabb „módosítást” végezzen. Tulajdonképpen miközben az öntudatos kálvinizmus irányzatával tanítványait, teológus barátait előkészítette az új teológiai látás befogadására, önmaga is felkészült arra. Ennek is köszönhető, hogy félre tudta tenni személyes presztízsét és bölcs egyházkormányzóhoz illően nem adáz ellenségeskedést nyitott meg, hanem a konszenzusra jutást segítette. Ez tünt ki egyrészt az 1931. évi püspöki jelentéséből, ahol elismerte a teológiai tanárok buzgó munkáját, „a theologiai gondolkozásban beállott és szükségszerű megújulás igazságát”,¹²² másrészt 1932-

¹²⁰ Megjelent a *Dolgozatok a református teologiai tudomány köréből* 7. füzeteként 1931-ben. A konferencia teológiatörténeti jelentőségét feldolgozta: Juhász István: *Barth hatása a romániai református egyház teológiájára*. Református Szemle. 1966. 342kk.

¹²¹ Református Szemle. 1930. 197. Ebben a számban található egy másik tudósítás is a konferenciáról: 193-203. *Az Út* szintén közölt beszámolót: 1930. 134-143. - Tavaszy Sándor tollából.

¹²² Püspöki jelentés - 1931. november 21. 31.

ben Tavasz Sándor *Dogmatikájának* elismerő értékelését ő adja a Református Szemlében.¹²³ A „nagy fordulat” beállásáról tanúskodik az a budapesti előadásorozata, amely *Nem békességet*¹²⁴ címen jelent meg. Ebben megszólal a kritikai hang a humánumnak tett hiábavaló áldozatokkal szemben, az evangéliumi kereszténység hitelét lejárató kultúrkereszténység ellen. Ezt a három előadást már egy másként gondolkodó Makkai mondta el.

5. Az egyház titkának kutatása

A barthi teológiával való találkozása és az áttelepülése után az anyaországban talált egyházi állapotok még inkább megerősítették benne „az egyháznak egyházzá kell lennie” tételt. Makkai tétele párja a Barth által kimondott — *az Isten - Isten* — tételnek. Még meglepőbb azonban az, hogy — nyilván Makkai tételének ismerete nélkül — két kortárs európai teológus is eljut ennek a tételnek a kimondására.

Az egyikük Barth, aki éppen az 1936-os magyarországi előadói körútján szólt erről. A Makkai tételét igazoló „visszacsatolás” a *Népegyház, szabad egyház, hitvalló egyház* című előadásában hangzott el, amelyben Barth „főszabállyá” teszi: „az egyház legyen és maradjon egyház, a maga eredetű forrásából legyen újra egyház... Az egyház tehát semmi szín alatt nem lehet piaccá, nem lehet iskolává, nem változhatik át színházzá vagy szalonná, nem lehet belőle valami díszter, amelyet ünneprendezésre használnak. Az egyháznak továbbá minden körülményben és minden áron hirdetni kell e világnak közepette a rábízott üzenetet; hirdetni kell anélkül, hogy bármiféle más hangoktól megzavartatni engedné magát...”¹²⁵

¹²³ Református Szemle. 1932. 162-171.

¹²⁴ Makkai Sándor: *Nem békességet...* SDG Kiadás. Budapest. 1932.

¹²⁵ Barth Károly-Révész Imre: *Az egyház jelene és jövője*. Igazság és Élet füzetek 9. Debrecen. 1937. 9.

A másik megerősítés Emil Brunnertől származik, aki *Die Kirche, als Frage und Aufgabe der Gegenwart* című előadásában¹²⁶ a tömeghitelenséggel és szekularizációval küzdő, üzenete felől is bizonytalanná váló egyháztól első feladatként azt várja, hogy az egyház legyen ismét igazán egyházzá, álljon az Isten Igéje alapjára. Ismerje fel sajátos rendeltetését e világban. Ez a felismerés fogja az egyház mozgósítását meghozni. A gyülekezetgondozásból kiindulva a missziói egyház képét festi le előadásában. Makkai Sándor korabeli publikációinak¹²⁷ tanúsága szerint Brunner szavai fontos megerősítést jelentettek *Az egyház missziói munkája* című kötetben dolgozó Makkai számára.

Az egyház titkának hatása alatt fejti ki 1936 utáni teológiai munkásságát. Előbb az *ecclesia militans* kérdésével foglalkozik, majd az 1940-es évektől az *ecclesiola* — *ecclesia* feszítő kérdése foglalkoztatja. A magyar teológiai köztudat centrumába beemeli az *ekkléziasztika* diszciplináját. Kitart amellett a felismerése mellett, hogy a református egyház a gyülekezetek közössége a történelmi egyházban. Teológiai elképzelésével, gyakorlati munkájával melléáll „az egyház misszióivá, a misszió egyházivá” tételének Ravasz László által elkezdett programjához. *Az egyház - gyülekezet - közösség* hármas egysége foglalkoztatja 1945 után. Missziói felfogása, tevékenysége arra az eltökéltségre támaszkodott, hogy amíg csak lehet fenn kell tartani az állam számára azt a kényszerítő helyzetet, hogy „az egyház léte társadalmi szükséglet”, ugyanakkor vallotta, hogy „az egyház a mennybemenetel és a visszajövetel között Krisztus tanúja, őt megjelenítő teste a világban, a föld végső határáig (ApCsel 1,8). Ezért az egyház nem-

¹²⁶ In: Emil Brunner: *Um die Erneuerung der Kirche*. Bern-Leipzig. 1934.

¹²⁷ A Brunnerre hivatkozást ld. *Az egyház válsága és a teológiai tudomány*. Igazság és Élet. 1937. 139-144.; *Kijelentés és egyház*. In: Károlyi Emlékkönyv. Budapest. 1940.; *Az egyház missziói munkája*. Protestáns Szemle. 1936. 319-322.

csak a jövődő világot kiábrázoló istentiszteleti közösség, nem is csak azt részlegesen megvalósító lelkigondozói közösség, hanem szeretetközösség is, mert a szeretet munkái által tesz bizonyosságot Krisztus jelenlétéről, hatalmáról és eljövételéről a világban. Mint ilyen, záloga és ígérete az Úr visszajövetelének, e világ végének és az új ég és új föld megjelenésének, melyekben az igazság lakozik.”¹²⁸

Ennek a korszaknak és Makkai teológiatörténeti jelentőségének a jellemzésére nincs jobb meghatározásunk, mint az, hogy Makkai Sándor lerakta az „ekkléziasztikai teológia” alapjait, amellyel éveken át pezsgésben tartotta a magyar teológiai életet.

Nagyon nehéz pontos határokat húzni Makkai teológiai korszakai között, mert folyamatos gondolatépítkezés és sokrétűség jellemezte. Szintézis-teremtő képességével ellentétes is lett volna, ha végleteket járt volna meg. Ez magyarázza, hogy teológiai felfogását olykor eklektikusság jellemezte. A nagy teológiai fordulat, ami a két világháború között bekövetkezett, nála is fordulatot hozott, de korántsem gyors, leszámolászerű hátatfordítást minden előző gondolatnak, hanem korrekciót, fokról fokra haladó teológiai önrevíziót. Makkai Sándor teológiai álláspontja az „ekkléziasztikai teológia” művelése közben, minden külső közvetítés nélkül, önálló felismerés alapján vált az igei teológiává.

Teológiai pályája kezdetén magának is programot hirdetett, amikor kimondta, hogy tervszerű és öntudatos magyar lelkipásztori munka „csak egy magyar theológiai tudomány gyökeréből virulhat ki.”¹²⁹ Makkai Sándor lelki-teológiai fejlődésének magas íve bizonyítja, hogy érdemes volt bejárnia ezt a teológiai utat.

¹²⁸ Makkai Sándor: *Élő gyülekezet*. Budapest. 1948. 122-123.

¹²⁹ Az Út. 1916. 136.

**MAKKAI SÁNDOR
GYAKORLATI TEOLÓGIAI
MUNKÁSSÁGA**

III.

A GYAKORLATI TEOLÓGIA ELÁGAZTATÁSA

Makkai Sándor teológiai fejlődése során újra és újra átgondolta a gyakorlati teológiának a teológiai tudományok rendszerén belül elfoglalt helyét, meghatározását, és felosztását.

A Ravasz László által vetett alapok egész életében meghatározták Makkainak a teológiához és azon belül a gyakorlati teológiához való viszonyát.

Pályafutása kezdetén Ravasz László építő-teológiai álláspontjára helyezkedett, amellyel együtt a gyakorlati teológiát „*az anyaszentegyház élettaná*”-nak¹³⁰ nevezte.

Amikor a figyelme a rendszeres teológiára szegeződött, akkor a teológiát úgy határozta meg mint *gyakorlati dogmatikát és pedagógiát*.¹³¹

A barthi teológia erdélyi és magyarországi áttörése után, már mint debreceni professzor jut el arra a felfogásra, hogy „a theologia nem lehet egyéb, mint az egyház élettana, és pedig nemcsak a practicában, hanem a maga egészében. Ebben a koncepcióban a theologia centrumába az ecclesiastica kerül, mint az egyház lényegéről és élettevékenységéről szóló tudomány.”¹³²

¹³⁰ Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*. Pápa. 1915. 7. vö. Makkai Sándor: *Öntudatos kálvinizmus*. Budapest. 1925. 27.

¹³¹ Makkai Sándor: *Öntudatos kálvinizmus*. Budapest. 1925. 28.

¹³² Makkai Sándor: *Az egyház válsága és a teológiai tudomány*. Igazság és Élet. 1937. 143. — Az ekkleziasztikai érdeklődést fokozta, hogy Barth újra felvetette az egyház kérdéskörét, s annak új megfogalmazását adta, amelyben nem az institúciós, hanem az organikus szemlé-

Vagyis ez azt jelenti, hogy „valamennyi teológiai tudományágnak az egyház tevékenységeire vonatkoztatva kell problémáit feldolgoznia s az eddig gyakorlatinak nevezett külön ág nem egyéb lesz, mint az életre koncentrált és minősített teológia maga.”¹³³ Ezzel Makkai továbblépett a gyakorlati teológia helyének, szerepének kijelölésében és többet mondott mint Ravasz.

A két világháború közötti magyar teológiai közéletből a dogmatikát művelő Nagy Barna és Vasady Béla is csatlakoztak Makkainak ehhez a felismeréséhez. A Coetus Theologorum debreceni tagozatának 1942. április 21-én *Az ekkléziasztika a teológiai tudományban és a lelkészképzésben*¹³⁴ címmel rendezett vitauilésén szóltak hozzá mindketten a teológia egésze és az ekkléziasztika közötti viszonyhoz.

Nagy Barna az egyház és teológia viszonyát mint analógiát hozza fel: „Ahogyan, egészen tág értelemben, azt mondjuk, hogy az egyház egész élete és minden megnyilvánulása teológia: Istentől való beszéd és bizonyágtétel, úgy szintén egészen széles értelemben véve azt is lehetne mondani, hogy az egész teológia — ekkléziasztika, mert hiszen az a hivatása, hogy az egyház létének, életének és szolgálatának alapját, feltételeit és törvényeit az Ige fényénél tudományosan tisztázza.”¹³⁵

Vasady pedig kimondja: „nekünk az ekkléziasztikát nem csupán a gyakorlati teológiai szakcsoport törzsdisciplinájává kell megtennünk, amint ezt vitánk bevezetője, Makkai Sándor, de László Dezső is hangsúlyozta, hanem még ennél is szélesebb ki-

let érvényesült. Értelmezte az egyháztagság fogalmát is: az egyház azok társasága, akiket Jézus Krisztus kegyelmesen megigazított és ők erről a kegyelemről bizonyágot tesznek.

¹³³ U.o. 144.

¹³⁴ A vita anyaga megtalálható: *Theológiai Szemle*. 1942. 86-111.

¹³⁵ U.o. 103.

tekintéssel, valamennyi teológiai disciplina törzsét kell benne felfedeznünk és megvallanunk.”¹³⁶

A gyakorlati teológia definícióját és felosztását Makkai *Poimenikájának* a prolegomenájában két helyen találjuk. Amikor a teológia egészéhez méri, akkor azt mondja: „A gyakorlati teológia (theologia practica) egyik vonatkozása a teológiának abban a tekintetben, hogy benne a bibliai és rendszeres teológiai munka együttes bizonyásgtétele fordul az Ige egyházi szolgálata felé.”¹³⁷ Amikor a disciplina egészét nézi, akkor pedig „a gyakorlati teológia az a tudomány, melynek tárgya az egyház, mint organikus életegész, feladata ennek az organikus életközösségnek tudományos vizsgálata és magyarázata teológiai értelemben, célja pedig az egyház élettevékenységeinek az Ige tiszta és gyümölcsöző szolgálatára való szabályozása.”¹³⁸

* * *

A dolgozat további része Makkai Sándor elágaztatásának rendjét követve tárgyalja munkásságát a gyakorlati teológia területén.

Lássuk tehát ennek értelmében a gyakorlati teológia rendszerét Makkai Sándor felosztásában. Ehhez kíván segítséget nyújtani a következő oldal ábrája.

¹³⁶ U.o. 109.

¹³⁷ Makkai Sándor: *Poimenika*. Budapest. 1947. 3.; Ugyanígy vélekedik a gyakorlati teológiáról László Dezső is, aki *Az anyaszentegyház élete és szolgálata* (Kolozsvár. 1938.) című ekkleziasztikájában azt írja, hogy ő „a teológiáról mint gyakorlati teológiáról” beszél, mivel „a gyakorlati teologia nem más, mint az egyházi élet teológiája” (165-166.).

¹³⁸ Makkai Sándor: *Poimenika*. Budapest. 1947. 20.

Gyakorlati teológia
(Theologia practica)

I. Az egyház általános élettana
Alapvető rész.
Ekkleziasztika generális.

II. Az egyház különös élettana
Az egyes egyházi tevékenységek
diszciplinarendszere.
Ekkleziasztika specialis.

1. Az egyház önfenntartásának tana
(Egyház-jogtan)

2. Az egyház belső szolgálatának tana
(Oikodométika)

a./ Kormányzástan *b./ Közigazgatás és*
(Kübernétika) *életfenntartás tana*

a. Az istentisztelet tana
(Liturgika, Homiletika)

b. Az egyházi nevelés tana
(Paideütika)

c. A misszió tana
(Gyülekezetalkotás tana)

- fegyelmezés,
valláspedagógia
(kathechetika)

- egyházi művelődés
(keresztyén pedagógia)

- gyülekezeti lelkigondozás
(theologia pastoralis)

- külmiszió
(halieütika)

- közösségi lelkigondozás tana
(koinonika)

- személyes lelkigondozás tana
(poiménika)

IV.

EKKLÉZIASZTIKA

Makkai Sándor debreceni éveit alatt nagy súlyt fektetett az ekkléziasztiikára. Úgy tekintette ezt a tudományt, mint a gyakorlati teológia alapvetését, melyből az organikus egészben megértett egyes tevékenységek rész tudományai kiágaznak. Ezért fontosnak tartotta, hogy azzal már az I. éves teológiai hallgató találkozzon tanulmányai elején. Tapasztalata szerint a legtöbbször torz vagy félreértett egyházképpel mentek a teológiára jelentkezők.

Sokat fáradozott az ekkléziasztiikai probléma tudatosításán és arra igyekezett, hogy óráin és írásaiban az egyházat életközébe, a maga harcában és munkájában mutassa be. Ilyen ekkléziasztiikai alapot adott *Az egyház missziói munkája* (1938) kötet első, bevezető részében, míg a tárgy igei alapvetését *Kijelentés és egyház*¹³⁹ című tanulmányában fektette le.

A két világháború közötti református egyház hazai és határon túli állapotáról készült cikksorozatában, *A magyar reformátusság egyházi életét*¹⁴⁰ vette nagytitkos alá. E tárgy körben előadásokat is tartott és további tanulmányokat jelentetett meg: *Egyházunk belső feladatai ma*¹⁴¹, *A tiszántúli református egyházkerület jövője*¹⁴², *A református szellem bélyege az iskolán*¹⁴³. Ezekben

¹³⁹ *Károlyi Emlékkönyv*. Szerkesztette: Vasady Béla. Budapest. 1940. 182-195.

¹⁴⁰ *Igazság és Élet* füzetei 17. Debrecen. 1940.

¹⁴¹ *Protestáns Szemle*. 1941. 358-371.

¹⁴² Előbb cikksorozat formájában a Debreceni Protestáns Lap 1942. évfolyamában, majd különnyomatban is megjelent: Debrecen. 1942.

¹⁴³ *Protestáns Szemle*. 1943. 327-336.

nemcsak az adatok közlésére és a tárgyilagos helyzetkép bemutatására törekedett, hanem a konzekvenciákat levonva, a lelkipásztorkodás sürgető feladatait is felvázolta.

A teológiai oktatásban az ekleziasztyikának alapozó tárgyként való kezeléséért élénk vitát folytatott Imre Lajossal, aki *Ekleziasztyikájában* (1942) azon az állásponton volt, hogy annak betetőző, összefoglaló jellege van, ezért azt az utolsó évfolyamon kell tanítani. A vita a *Coetus Theologorum* debreceni tagozatán folyt le.¹⁴⁴

Makkai Sándor elvi megállapításainak vizsgálata mellett, be kell mutatnunk a XX. századi magyar missziótörténetben betöltött kiemelkedő szerepét is.

1. Makkai Sándor misszió-értelmezése

Az I. világháborút megelőző és az azt követő időszak gyülekezeti helyzete elesett állapotokat tükrözött. Ebben a helyzetben próbálta meg a belmissziói mozgalom az egyház megkeresztelt, de csak névleges tagjait elérni, felébreszteni. Az anyaországi megújulási erőfeszítések az egyesületi életben zajlottak. Ravasz László szerint a beltügyminiszteri jóváhagyással működő egyesületek azzal fenyegettek, hogy „az egyesületi keresztyénségbe átmegy a történelmi egyház minden értéke, s maga az egyház türes, hagyományos keret marad.”¹⁴⁵ A hivatalos egyház által farkasszemmel nézett és olykor-olykor egymással is vitában álló egyesületek „az egyház dacára építették Isten Országát” (Ravasz). Ekkor kezdett hozzá Ravasz László a maga belmissziói programjába, amely egy mondatba sűrítve tartalmazta a célt és a feladatot: „az egyház misszióivá tétele és a misszió egyházivá tétele”. A

¹⁴⁴ *Az ekleziasztyika a teológiai tudományban és a lelkesképzésben.* Theológiai Szemle. 1942. 86-92. és 107.

¹⁴⁵ Ravasz László: *Magamról.* Budapest. 1944. 35.

missziói szempontot egyházpolitikai cél is áthatotta. Erről árulkodik Ravasz *Egyház és egyesület* (1932) című előadásának szövege.¹⁴⁶ Ebből világosan kitűnik, hogy az óvatos egyházkor-mányzó elhárította magától a közvélemény direkt irányítását, a napi politikába való belebocsátkozást: a közgondolkodás kialakításának nagy szellemi műhelymunkáját rá kívánta bízni az egyház kebelén belül működő egyesületekre. Ezt az elgondolást szem előtt tartva, igazat adhatunk Barcza József egyháztörténész megállapításának: „Az Egyetemes Konvent az I. világháború után politikai és belmissziói okokból egyaránt létfontosságúnak tartotta az egyesületeket.”¹⁴⁷ Bár a Magyarországi Református Egyház az 1933. évi III. t.c.-ben törvényt alkotott az egyház missziói munkájáról, de fél évtized alatt nem történt közeledés a más-más utat járó misszió és egyház között. Ebben a kontextusban van különleges jelentősége Makkai Erdélyben kikristályoso-

¹⁴⁶ „Vannak olyan munkák, amelyeket az egyház maga nem tud úgy elvégezni, mint ahogy az egyesületek elvégzik. Ilyen munka először a református keresztyén közvélemény kialakításának és foglalkoztatásának a kérdése. Az egyház nem arra való, hogy problémákat és kérdéseket vessen fel, arra való, hogy feleletet adjon; tehát azt a munkát, hogy a lassan átalakuló közgondolkodásban mindig újra kijelölje, megvitassa, a helyes evangéliumi vagy keresztyén felfogású egyesületekre bízza. Azután a körülöttünk levő világban sokszor kell a keresztyén református gondolatnak társadalmi vagy politikai kérdésekről véleményt mondani. E véleménymondásokkal ismét kereső munkát végzünk, s mindezt nem volna helyes az egyháznak cselekedni, mert az egyháznak ennél sokkal komolyabb feladatai vannak, amelyeknek megoldásában a teljes bizonyossággal és teljes tekintéllyel kell eljárnia. Ilyen kérdések felvetésére egy egyesület való, ez lehet a mindenkori világnézetek revíziójának, a közgondolkodás kialakításának nagy szellemi műhelye.” (Ravasz László: *Legyen világosság* I. Budapest. 1938. 451-452.

¹⁴⁷ Barcza József: *A magyarországi református ifjúsági egyesületek és mozgalmak egyháztörténeti háttere a két világháború között*. In: Református Ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Szerkesztette: Tenke Sándor. Budapest. 1993. 49.

dott egyház- és misszió-látásának¹⁴⁸, amellyel nem az egyház-politika szemszögéből akarja vizsgálni a kor kényes kérdését, hanem a gyakorlati teológia oldaláról közelíti meg. Az említett „állóvizet” mozdította meg a Makkai Sándor korábbi felismeréseiből és püspöksége alatt szerzett gyakorlati tapasztalataiból született mű: *Az egyház missziói munkája* (Budapest. 1938.) című ekkleziasztikai jellegű könyve. „A tömeghitelenség és a belső bizonytalanság szekularizációja az Egyház elé a mozgósítás, a misszió parancsát állítja” — mondja ki Makkai a mű megírásának egyik indítékát.

A szerző igyekezett addigi gyakorlati teológiai felismeréseit összefoglalni. *Az egyház missziói munkája* műfaját tekintve *ekkleziasztika*, ezért foglalkozik — a szorosan vett gyakorlati teológiai diszciplína határait átlépő — a politikai etika kérdéskörébe tartozó problémákkal, amikor az egyháznak az államhoz, nemzet-hez, kultúrához való viszonyáról is ír.

¹⁴⁸ Makkai Sándor a hagyományos egyházképpel a háta mögött minden korszakában az intézményes egyházhoz kötődve végezte munkáját egyháza megújulása érdekében. Makkainak az egész egyházban kellett gondolkodnia mint teológiai tanárnak, főjegyzőnek és püspöknek. Szerinte az egyház tisztelettel fogadja el a belmisszió megszegyenítő leckéjét, s „kilépvén elavult intézményes bürokratizmusából, vegye kezébe a munka szervezését és irányítását, szervezze át önmagát, mozgó, missziói népegyházzá, helyezze egész bizalmát és minden erejét a hitből fakadó szeretet hatalmának organizált és fölszerelt felszabadításába...” (*Makkai Sándor: Öntudatos kálvinizmus*. Budapest. 1925. 43.) Makkai Sándor is a belmisszió egyháziasításának ezt a programját hirdette meg és érvényesítette püspöksége idején erdélyi talajon. A gyülekezetek mozgékony missziói népegyházzá szerveződése megindult és figyelemre méltó eredményeket hozott. Nagyban segítette ezt az, hogy Makkai Sándor a maga missziói lelkületéhez olyan missziói lendületű munkatársakat talált, mint Pilder Mária, Deák Judit, Imre Lajos, M. Nagy Ottó, László Dezső, Borbáth Dániel és mások. Ők fogták össze a fiú ifjúságot, a leány-, nő- és férfiszövetséget, melyeknek munkája kovászként hatott és jótékonyan simulat bele az egyházi struktúrába.

A gyakorlati teológiai művek egyházi szövegeiről szóló tanítási részét új megvilágításba helyező Schleiermacher, Achelis, Kleinert, Schian, Pfennigsdorf, és Niebergall fejtegetéseinek nyomába lép e tanulmányával Makkai Sándor és mellette más-más koncepcióval László Dezső (*Az anyaszentegyház élete és szolgálata*. Cluj-Kolozsvár. 1938.) és Imre Lajos (*Ekkleziasztika*. Budapest. 1941.) is.¹⁴⁹

A külföldi teológusok és Makkai között Ravasz László gyakorlati teológiai munkássága a közvetítő. Ravasz Kleinert berlini professzor által hirdetett és elindított gyakorlati teológiai tudományág, az ekkleziasztika mellett tette le a voksát, s kijelentette: „Az egyház nem azért űz kultuszt, hogy legyen, amivel kifejezze egységét, nem is azért hirdeti az ígét, nevelí az ifjúságot, pásztorolja a híveket, hogy szentségének meglegyen a maga funkciója, hanem éppen ellenkezőleg, ezeket a funkciókat szükségképpen, mint élettevékenységeit gyakorolja.”¹⁵⁰

Makkai Sándor művének koncepcióján főként Achelis, Pfennigsdorf és E. Brunner hatása érezhető. Makkai az említettek által megerősítést nyert abban, hogy az egyház meghatározó tevékenysége a misszió, mint minden „egyházképződés” feltétele. Különösen Pfennigsdorf vonatkoztatta minden belső egyházi tevékenységre a misszió fogalmát, mert organikus kapcsolatot, kölcsönhatást látott közöttük. Makkai Sándor ezt a gyakorlati teológiai szemléletet nevezte ekkleziasztikai szemléletnek.¹⁵¹

Makkai művének ismertetésénél tehát fontos tudatosítani, hogy műfaja *nem missziológia*. Ezért nem a misszió bibliai-teológiai gyökereinek feltárásával indul, vagy a misszió szó etimológiai vizsgálatával, hanem ekkleziasztika lévén, a bevezető rész-

¹⁴⁹ Vö.: Imre Lajos: *Az ekkleziasztika, mint gyakorlati teológiai disciplina*. In: És lőn világosság... Budapest. 1941. 333-352.

¹⁵⁰ Ravasz László: *Bevezetés a gyakorlati teológiába*. Kolozsvár. 1907. 76. Vö.: Imre Lajos: *Ekkleziasztika*. Budapest. 1941. 5-10.

¹⁵¹ Makkai Sándor: *Poimenika*. Budapest. 1947. 16-22.

ben bemutatja az egyház történeti képét a vallástörténeti ősképtől elindulva, a Szentírásban fellelhető egyházképeken át, az egyház-történet korszakain keresztül a saját koráig. Ezt követi az egyház feladatairól alkotott Makkai-koncepció kifejtése.

A missziói munkát Makkai három feladatkörre bontja:

1. A *pásztori misszió* alapjának a Jn 21,15-16-ot tekinti: „Legeltesd az én bárányaimat! Őrizd az én juhaimat!” Makkai szerint „ez a parancs azokra vonatkozik, akik az övéi, a gyülekezet kísértések és veszélyek közt élő, de hívő és valódi tagjaira. Ezeknek legeltetése és őrzése a pásztori misszió, a gyülekezet lelki gondozása.”(117.) Ennek értelmében először a lelkipásztor személyével, kiképzésével, családi életével foglalkozik, áttekintve a legbensőbb problémákat is, majd a pásztori misszió alapját, szempontjait, helyzetét elemzi.

2. A Mt 10,5-8-ra hivatkozva tárgyalja a *gyülekezeti missziót*: „Menjetek Izrael házának eltévelyedett juhaihoz!” Makkai úgy véli, hogy „Izrael háza, a lelki Izrael szintén az Ő népét, a gyülekezetet jelenti, az eltévelyedettek tehát ugyancsak az Egyház tagjai, de olyanok, akik elesetek, eltávolodtak, eltévedtek és maguktól többé nem találnak vissza Krisztushoz... Ezt a parancsot, az előbbivel ellentétben, többes számban adja az Úr. Vagyis nemcsak a hivatásos lelkipásztorok, hanem az egész gyülekezetnek. Azért ezt a küldetést és munkát helyesen nevezzük gyülekezeti misszióknak, ezzel helyettesítvén a sok félreértésre okot adó és elvileg nem is tiszta 'belmisszió' nevet.” (117.)

A gyülekezeti misszió alapkérdéseit egy történeti áttekintésben tárja fel Makkai. A Szeretet Impériumának érvényesítését tekintve a gyülekezeti misszió értelmének, amelynek érdekében az Egyház élő tagok aktív munkaközösségévé kell, hogy váljon. Ez a missziói közösség a gyülekezet minden rétegét meg kell, hogy célozza.

3. A harmadik feladatkör a *külmisszió*. Makkai ezzel kapcsolatban azt tanítja, hogy a Mt 28,12-20 missziói parancsa olyanokra vonatkozik, „akik még nem tagjai az Anyaszentegyház-

nak, még nem ismerik Krisztust. Ez a küldetés nemcsak a lelkipásztornak, nem is csak az egyes gyülekezeteknek, hanem az egész Egyháznak szól... ez a misszió a plantatio Ecclesiae, az egyház maga-megismérlése összes tevékenységeiben, de új gyülekezetben, új Egyházban.”(117.) A plantatio Ecclesiae (az egyház továbbplántálása) református elve megtalálható Kálvin, Voetius, Kuyper és Sebestyén Jenő tanításában is, akik ugyanezzel a szó-párral illették a külmisszót.

Az alapkérdések feltérképezésénél a legtöbbször J. Mott-ra hivatkozik. Ő is azon a véleményen van, hogy az Egyház élete nem teljes külmisszió nélkül, viszont a külmisszió sem teljesíti Krisztus parancsát az Egyház nélkül (357.). Ez a kölcsönösségen alapuló egyházas misszió-fogalom kizárja a dogmamentes keresztyénység ábrándját (365.). Makkai nélkülözhetetlennek tartja a külmisszió egyetemes stratégiájának megtervezését, a gócpontokra koncentrációt, a jó embergazdálkodást (367.) és a külmissziói igehirdetés sajátos képességekhez és képesítettséghez kötöttséget (366.). Cél: az életképes, szolgáló tudó egyház megteremtése, hogy aztán a bennszülött egyház sugározza tovább az evangéliumot (368-369.).

A könyv értékelése:

a./ Pozitívumok:

1. Makkai magáévá teszi és művében markánsan képviseli a dialektika teológiának azt a felismerését, hogy a teológia és az egyház problémája azonos, mert a teológia az egyház élettevékenysége és csak az egyházban, az egyházért van, rajta kívül nincs értelme és létjoga /Barth, Brunner, Thurneysen, Gogarten, ill. Tavasz, Imre, Révész, Vasady/ (34.).
2. Ez az első magyar református ekkleziaszintetika, amely az egyház sajátos missziójának feladatkörébe utalja azokat a tevékenységeket, amelyeket addig a Wichern-féle elgondolás alapján, a hivatalos egyháztól „független”, „belmissziói” egyesületek, mozgalmak keretében végeztek, önkéntes munkáknak gondoltak.

3. A terhes örökségként kapott antropocentrikus egyházkép helyett a reformátori-hitvallásos egyházfogalomig nyúlt vissza, és annak öntudatosítása fontos lépés volt előre.

4. Reális helyzetképet ad és a „mozgósítást” kívánja szolgálni: „Az evangéliumi Egyház ma tétován áll a világban, a világegyházi hatalmak között. Nem is veszik számba. Hogy számbavegyék, hogy harcbaszálljanak vele és legyőzessenek általa, ahhoz mindenképp az kell, hogy megújuló, vitézkedő életében hadizenetté váljon a világnak”(55.).

5. Ahol csak lehet az egyetemes és a magyar egyháztörténet vonatkozásába állítva tárgyalja anyagát.

6. Új vonás, hogy a gyülekezeti elvet erőteljesen hangsúlyozza és a külmisziót a predestinációból vezeti le.

b./ Negatívumok:

1. Az egyház misziósítási folyamata, vagyis a gyakorlat, megelőzte az elvi-teológiai vizsgálódást, ezért Makkai megállapításai a gyakorlat érdekében (a „kor-szerűségért”) nélkülözik az igeszerűséget.

2. A pásztori és gyülekezeti misziói ágak exegetikai megalapozása rövid és labilis. Az önmagában is kérdés, hogy van-e létjogosultsága egyáltalán annak a módszernek, amellyel egy misziói koncepciót az egész Szentírás összefüggéséből kiragadva, egy-egy textusra épít valaki.

2. VICTOR JÁNOS ÉS MAKKAI SÁNDOR VITÁJA (1941)

2. 1. A vita története

Makkai Sándor *Az egyház missziói munkájáról* írt könyvének nagy hatása volt, hiszen egyházunknak ebben a korszakban a missziói munka volt az „uralkodó csillagzata”. Ennek a ténynek a teherterhelését ismerhetjük fel abban is, hogy a helyesen megállapított teológiai irány ellenére elmaradt Makkai könyvében a misszió teológiájának elmélyítése. A gyakorlatot értelmező-indoklói elméleti gondolatok ezért kiforratlanok maradtak. Ezt vette észre az egyesületi élet mellett kiálló Victor János, aki a Makkai mű elgondolkodtató kritikáját megfogalmazta *Mi „a missziói munka”?* címmel.¹⁵² Azért vetette papírra érveit, hogy azok a „missziói munka neve alá vont tevékenységek heterogén voltára hívják fel a figyelmet”. A kérdés fölötti vita a Theologiai Szemle 1941. 1. és 2. számában folyt le.

2. 2. Victor János ellenvetései

— Túl sok dolog keveredett össze a missziói munka „bő köpenyegű” gyűjtőneve alatt, ezért újra kell értékelni, hogy mi is tartozik a misszió fogalma alá.

— Az egyéni keresztyén hívőnek a „missziója” elsősorban a *gratia universalis* területén játszódik le, az egyházzé, pedig a *gratia specialis* területe. Az egyénnél hamis „misszióvá” válik minden olyan, a *gratia specialis* szolgálatára szánt igyekezet, amely mellett kárt szenvednek a *gratia universalis* irányában elvégzendő feladatai.

— Szűkebbre kell vonni a misszió fogalmi körét. A misszió mindig az egyházon kívül történik, mert kifelé irányul, csak átmeneti jellegű és csupán addig tart, amíg a misszió indoka fennáll. Így

¹⁵² Református Világszemle. 1941. 1. sz. 12-24.

az egyházi tevékenységek két csoportját különbözteti meg Victor János:

1. *Egyházon belüli szolgálatok*, amelyek között lehetnek:

- a./ tisztségek által végzett tevékenységek,
- b./ az egyháztagek által végzett tevékenységek.

2. *Kifelé irányuló szolgálatok*, amelyek alatt Victor a tulajdonképpeni missziót érti.

Bár Makkai a vitában ezzel szemben újabb érveket hozott és igyekezett megokolni a maga — már fent említett — felosztását, azért Victor János érzékeny teológiai akribiával figyelt fel a logikai lapsusokra. Egyrészt Victor Makkai textusainak vizsgálatánál valóban talált exegetikai hiányosságokat, ugyanakkor az ő érvelését is lehet tendenciózusnak nevezni. Igaza volt a gyülekezeti misszió locusával kapcsolatban, amikor a Mt 10,5-6-ra nézve érvényesítette az írásmagyarázat fontos szabályát: „typologiailag magyarázott textust sohase használj fel valamely tétel megalapozásául, legfeljebb illusztrálásául”.¹⁵³ Ugyanakkor a Mt 10,5-6-ban Jézus minden „ébresztő szolgálat” alaptörvényét teszi világgossá tanítványai előtt. Mindaddig nem léphetik túl népük határait, ameddig ezt a népet fel nem készítik — vagy mindent meg nem tesznek felkészítésére —, hogy a maga egészében vállalja Isten küldését, amellyel a pogányokhoz küldi őket, mint ahogyan eredetileg is erre választotta ki őket. Ezért a legelső s mostani küldetésükben még az egyetlen problémájuk is Izrael elesettségének orvoslása s ezeket a szavakat nem lehet Mt pogány- vagy samaritánus-ellenes gondolkozásával magyarázni. Ahol a gyülekezet neve az, hogy él és halott, ott először meg kell erősíteni azokat, akik halófélben vannak. Már pedig itt a „diagnózis”: *ta probata ta apolólota* — az elveszettség állapotában élő juhok. Azt pedig Victor is megállapítja, hogy itt nem a nép egyes tagjaira vonatkozik az elveszettség, hanem ismét az egész népre. Így a

¹⁵³ Theologiai Szemle. 1941. 2. sz. 91.

gyülekezeti misszió nem helyettesíthető be maradéktalanul a *tévelygő Izrael - tévelygő egyének* feszültsége miatt.

A pásztori misszió igéjénél, a Jn 21,15-16-nál Victor az ApCsel 20,17-18-ra és az 1Pt 5,1-2-re hivatkozva kétségbe vonja a lelkipásztori mandátumot az egyháztagok személyes gondozására, mondván, hogy az említett apostoli igékben a presbiterokról van szó. Ebben Victor Jánost is korrigálnunk kell, mert pontosabb, ha azt mondjuk, hogy a *presbyteros* jelentéstartalmába az apostoli kor után belefér az az értelmezés, hogy itt azokról van szó, akikre rá volt bízva a gyülekezet, mint választott előljárókra, s így fokozott mértékben voltak felelősek az egész gyülekezetért.

2. 3. Az ellenvetések háttéréhez

Ha Victor János egyéb tanulmányait is megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy a misszió-probléma mögött tulajdonképpen egy megoldatlan kérdéssor van, amely csak kicsúcsosodik a missziói munka kezdeteinek és határainak vizsgálatánál. A problémaköteg kulcsfogalmai: belmisszió, egyházfogalom, egyháztagság, nép-egyház, egyházfegyelem.

Victor János „*Ecclesia — quid?*”,¹⁵⁴ *A konfirmáció előtérbe nyomul*,¹⁵⁵ *Egyházi jövőnk útja*,¹⁵⁶ *Miért lesznek baptistákká?*¹⁵⁷ című írásai és az 1942. szeptember 29-én Mátraházán tartott konventi missziói értekezleten *Misszió és konfirmáció*¹⁵⁸ címen elmondott előadása bizonyítja, hogy az Ige szerinti egyházkép és az intézményesült egyház földi formája nagyon messze áll egymástól. A vita háttérében a látható és láthatatlan egyház problé-

¹⁵⁴ Theológiai Szemle. 1942. 2. sz. 69-85.

¹⁵⁵ Református Figyelő. 1930. május 24. 245-246.

¹⁵⁶ Református Figyelő. 1929. november 9. 537-539.

¹⁵⁷ Egyházi Értesítő. 1923. július 8., 29., augusztus 12., 26., szeptember 2., 30., október 7.

¹⁵⁸ Nyomtatásban nem jelent meg. Megtalálható: Ráday Levéltár Budapest. Victor János iratai: 1913-1854. IV/2.

mája húzódik meg. Erre utal Victor János következő megállapítása: „'Krisztus élő hívó gyülekezete' nem az egyháznak egyik eleme, amely egy másik elemére irányuló munkát fejtene ki, hanem éppen maga az egyház!”¹⁵⁹ Victor János gondolatai a misszió térbeli-földrajzi elgondolását tükrözik: *vocatio* — egyházon belül, *belmisszió* — a vele egy országon belül élők között, *külmisszió* — az országhatáron túl, a világ széléig. Itt úgy jelenik meg a misszió, mintha az valami plusz lenne az egyházi alapfeladatok mellett (Vö. 155. jegyzettel!).

¹⁵⁹ Theologiai Szemle. 1941. 2. sz. 87.

Victor Jánosnak a belmisszió fogalmával kapcsolatos álláspontját egy korábbi (1922) cikke tartalmazza. Ebben kétségbevonja az új elnevezés létjogosultságát, mert szerinte az az ún. 'belmisszió' zavarba ejtő szó: 'importált újdonság', 'műszó'. Nem új találmány, hanem egyszerűen egyházi élet és munka, amely a hit és keresztyén köteletség komolyan vételéből fakad. Az egyetemes papság elve alapján „egészen magától érteendő, hogy az egyház munkájának elvégzésében osztoznak a pappal az arra hivatott hívek is, ki-ki olyan szerepet töltve be lelkiek, anyagiak és nevelés vagy szeretetmunka körül, amilyenre alkalmas.” (Victor János: *Térj magadhoz drága Sion!* Budapest. 1930. 53.) Victor már ekkor amellett kardoskodik, hogy háttérbe kell szorítani a belmisszió jelzőjét. Egyenlőségjelet tesz a belmisszió és a rendes egyházi tevékenységek közé. Szerinte a komoly, következetes egyházi élet az alapja annak, hogy egyáltalán majd misszióról lehessen beszélni. „Akkor már nem a keresztyén gyülekezetnek legegyszerűbb, önépítő életfunkcióit fogjuk érteni alatta, hanem valami sajátosat és meghatározottat: a keresztyén egyháznak a gyülekezeten kívül élők, a hozzája nem tartozók, de mégis külsőleg vele egy országban élők között végzendő terjeszkedési munkáját. 'Belmisszió', a szó igazi értelmében az életerős, hódítani is bíró egyházi élet erőfölősége, a 'külmisszióval', édes testvérével együtt. Ennek is elhozza Isten az idejét. Ma még Isten nem missziót bíz ránk. Ma a 'vocatio' tavaszi idejét éljük... Majd ha a hívó szót megértette az egész egyház és a test, a világ és az ördög öleléséből kibontakozva viszatért Urához és Megváltójához, akkor elindulhatunk a küldetés parancsszavával... Addig... tegyünk bizonyosságot hátra, szolgáljunk a szeretet türelmével, de anélkül, hogy mindezt — 'belmisszió' neveznénk. Ez egyszerűen keresztyénség” (u.o. 54.).

Makkai Sándor az egyház földi létének sajátosságaként számol azzal, hogy az empirikus gyülekezet sohasem lehet tökéletes, számol az egyház válságával (vö. Az egyház missziói munkája: *Az Egyház válsága és harca* fejezettel), mint ahogy a dialektika-teológiára támaszkodó Tavasz Sándor is: „Az egyháznak ez a meg nem szűnő szüksége és válsága abból következik, hogy — a reformatori-dialektikai theologia nyelvén kifejezve — a lehetlent lehetségéssíti; azt, ami mennyei földivé teszi, az istenit realizálja, mint emberi-történeti vállalkozás az isteni élet valóságának akar a csatornája lenni. A minden emberit és történetit tagadó Isten és a minden istenit és mennyeit folyton tagadó ember, az egyház közösségében válnak eggyé. Két egymásnak feszülő ellentét fészke az egyház.”¹⁶⁰

2. 4. Makkai válasza¹⁶¹

Makkai válaszában az alábbi tételek azok, amelyekben tartja magát korábbi álláspontjához:

— Azzal, hogy Victor a missziói munkát szembeállítja a rendszeres, állandó, vagyis organikus élettevékenységekkel, s mintegy az egyháznak a maga keretein túl, kívül végzendő, „rendkívüli és átmeneti feladatává teszi, éppen annak a nagy igazságnak hitelét rendíti meg, hogy az egyháznak magának, egész mivoltában kell misszióivá lennie, hogy ez az egyház egész életének jelzője...”(34.)

— A missziói tevékenység megállapítása, technikai meghatározása a Küldő, Jézus Krisztus dolga, az egyházé a Krisztus parancsának való engedelmesség.

— Hogyan válhatna átmeneti küldetéssé az egyház missziói tevékenysége, amikor Krisztus és a Sátán harca a világ végéig fog tartani? „Az egyháznak csak két időpont: a Krisztus mennybe-

¹⁶⁰ Tavasz Sándor: *Az egyház református dogmatikai felfogása*. In: *A Kijelentés feltétele alatt*. Kolozsvár. 1929. 84.

¹⁶¹ Theologiai Szemle. 1941. 1. sz. 31-43.

menetele és visszajövele között van mandátuma e földön” (41.) A misszió ezért minden mozzanatában megkülönböztetetten eszkatologikus tevékenység.

— A külmisszió a missziói munkának csak egyik ágát jelenti, s nem magát a missziót (37.):

— „Az egyház küldetése mindig, mindenütt és kizárólag Krisztus választottaihoz szól... azokhoz, akik kiválasztottságuk hitbeli bizonyosságára még nem ébredtek rá, vagy már abba a veszélybe kerültek, hogy ezt a bizonyosságot elveszítik. [...] a megkeresztelt vagy meg nem keresztelt misszionálandó között nem tehetünk olyan különbséget, mely az utóbbit a Krisztus nyáján kívülállónak minősíti”(39.). Makkai itt predestinációs elkötelezettségéről ad számot!

— Semmiképpen nem egyezhetünk bele abba, hogy az intézményes szeretetmunkásság a misszió köréből kizárassék.

2. 5. *A vita lezárása*

Makkai és Victor koncepcióját egymás mellé állítva azt látjuk, hogy a tevékenységi körök megfelelnek egymásnak:

Makkainál:

pásztori misszió
gyülekezeti misszió
külmisszió

Victornál:

tisztségek szolgálata
egyháztagok szolgálata
kifelé irányuló szolgálatok.

A vita végén Victor János arra a megállapításra jutott, hogy „külön utakon járva is Makkai Sándor rendszerezése, meg az enyém, az egyház tevékenységeiben nagyjában ugyanazt az organizmust tapogatta ki mindkettő. Mit jelent ez? Ha igazam volt abban, hogy Makkai Sándor 'misszió-tana' nem felel meg a tisztán theologiai követelményeknek: nem eléggé az Igéből vezeti le tételeit, hanem e helyett — nyilván — a 'missziói munka' valóságának a tényeiből olvasta le azokat; és ha ott is, nagyjában, ugyanazokat a tagozódásokat találta meg, amelyeket tisztán az Ige vizsgálata alapján lehet megállapítani: akkor ez érdekes bizony-

sága annak, hogy az Ige ott, ahol az életben hat és érvényesül, szuverén módon megszabja a dolgok rendjét a maga módján. Akár kivizsgáljuk és felismerjük ezt a rendet theologailag, akár nem, ez a rend megvan és a gyakorlati tényekben is megmutatkozik, ha egyszer azokat az Ige ereje szüli és élteti.”¹⁶²

3. A vita és Makkai missziói látásának értékelése

Makkai és Victor más-más irányból közelítenek az egyházzól szóló tanítás felé (ami egyébként mindkettőjük nagy témája). Makkai gyakorlati, Victor pedig dogmatikai szempontból közelíti meg az egyházat.

Az egyháztagság meghatározásánál Makkai a masszív erdélyi népegyház alapjáról indul, Victor Jánost a bomló népegyházi keretek készítenek átgondolásra.

Missziófogalmuk is különbözik. Makkai tágabban értelmezi, Victor szűkebben. Makkai misszió-értelmezésének veszélye, hogy a misszió funkcionális terminus technicus lett, igen kevés bibliai és dogmatikai tartalommal és magában foglal *minden* egyházi tevékenységet.¹⁶³ „Makkai koncepciója a 'missziói egyház'ról alkalmas volt arra, hogy üres edénnyé váljon, mivel nem határozta meg annak bibliai teológiai lényegét. Bár Makkai munkája azzal, hogy bevezette ezt a fogalmat fontos volt, de csak félútra jutott ebben az úttörő munkában. A missziói munkát lényegében véve csak úgy határozta meg, mint a láthatatlan egyház funkcióját, mégpedig a predestináció egyoldalú hangsúlyozása miatt. Tehát a missziói munka és a láthatatlan egyház kapcsolata lényeg-

¹⁶² Theologiai Szemle. 1941. 2. sz. 99.

¹⁶³ Anna Maria Kool: *God moves in a mysterious way — The Hungarian Protestant Foreign Mission Movement (1756-1951)*. Utrecht. 1993. 324.

gében üres maradt. Victor János ezt a légüres teret próbálta meg a saját munkájával kitölteni.”¹⁶⁴

A gyülekezeti misszió egyoldalú hangsúlyozása a külmisszió rovására ment, a gyülekezet lett a misszió tárgya, s a „minden népek” perspektívája eltűnt — állapítja meg A. M. Kool. Bár szerintünk az igazi feszültség nem a gyülekezeti misszió és a külmisszió között állt fenn, hanem a belmisszió hívei és a missziói kötelességére felébredő hivatalos egyház között.

Makkai missziói célkitűzései kínálták a visszaélés lehetőségét, hogy az állam politikai céljaira az ellenőrzés szerve legyen az egyház vezette misszió. Ez az 1951-es Missziói Szabályrendelet bevezetésével a missziói bizottságokon keresztül meg is történt.¹⁶⁵

A három tanulmány, amely a vita kapcsán született, sok részletet árnyaltabbá tett, de nem eredményezett egy bibliai-teológiaiilag tisztultabb misszió-fogalmat. Így mindkét vitapartner csupán elindult az úton. Makkai elkészítette a fogalom bevezetését, Victor pedig az álláspontokat tisztázta, a diagnózist végezte el. A teológiai tisztázásra való törekvés mindezek mellett tiszteletre méltó. A további diszkusszió a II. világháború miatt elmaradt.

¹⁶⁴ U.o. 334.

¹⁶⁵ Makkai Sándor joggal érezhette magát becsapottnak, mert a misszió centralizálásának, az egyesületek felosztásának és integrálásának megindoklására az általa már réges rég kialakított misszió-teológia fegyvertárát is bevetették az egyházi kulcspozíciókba beépített és kívülről irányított emberek, akik a totalitárius államhatalom bizalmát élvezték. Nem Makkai élt tehát vissza missziói programjával, hanem mások. Ez döntő különbség!

4. Makkai Sándor és a sajátos erdélyi misszió-értelmezés

Az erdélyi miszió-értelmezés sajátosságait a XX. század meghatározó erdélyi gyakorlati teológusai dolgozták ki, s így bátran mondhatjuk, hogy abban éppúgy komoly szerepet játszik Ravasz László, Imre Lajos és László Dezső, sőt a későbbiekben Horváth Jenő misszió-értelmezése is, mint Makkai Sándoré, aki *Az egyház missziói munkájá*-ban a legbővebben és demonstratív módon tette közkinccsé ezt a sajátos koncepciót.

Az I. világháború utáni helyzetben *Az Út* c. folyóirat szabta meg a belmissziói irányt. Itt jelentek meg Imre Lajos alapvető írásai: *A belmisszió problémája*, *A belmisszió tartalmának összefoglalása* (1923), *A belmisszió és az egyház* (1929). Ezekből kiderül, hogy a belső szükség, a kor intézményessé vált egyháza, névleges keresztyénsége sürgette az egyház élővé, misszióivá tételét. Ezt sűrítette „jelszóvá” Makkai, amikor kimondta: *az egyháznak igazán egyházzá kell lennie*.

A belső válság és a jelszó mellett erősítő tényező volt a barthi teológia felismerése: az egyház egyetlen feladata Isten Igéjének hirdetése. Imre Lajos a *Kecskeméthy István Emlékkönyvben* megjelent *A predestináció tana a missziói munkában* c. tanulmányában fogalmazza meg, hogy „ez tulajdonképen nem más, mint az egyház ráeszmélése a saját feladatára s mint Isten Igéjéhez való visszatérés az igehirdetés, nevelés, pásztoráció és misszió munkájában. Mind jobban látja a keresztyén egyház, hogy a missziói parancs nemcsak egyetemesen kötelező, mely alól nem lehet kibújni, de hogy ez a kötelezés az Ige hirdetéséről szól, melyet nem szabad semmi egyébbel, emberi gondolatokkal, feladatokkal vagy intézményekkel azonosítani vagy felcserélni. [...]

a misszió állami, társadalmi, vagy egyesületi feladatból egyházi feladattá változott.”¹⁶⁶

Ezeknek a momentumoknak a hatására az Erdélyi Egyházkerületben számtalanszor kimondták és leírták a fent említett teológusok, hogy a belmissziói munka nem az egyik az egyház többi munkái közül, nem egy kérdés a sok közül, hanem az egyháznak 'a' kérdése, amely nélkül egyházzal beszélni már nem lehet”. Ebben a szemléletben fogant a későbbi nemzedékek missziológiai látása is. Például Horváth Jenő 1968-ban készült *Belmissziótan* kurzusának szavait akár a két világháború között is leírhatta volna valaki a fent említettek közül: „Elengedhetetlen..., hogy a belmisszió az egyházban és a gyülekezetben magával az egyház és a gyülekezet igazi mivoltával élő kapcsolatban folyjék. Ilyen értelemben nincs helye másnak, mint egyházi belmisszióknak s amennyiben a már meglévő belmissziói szolgálatunk nem ilyen, a legsürgősebben oda kell hatnunk, hogy az az egyház életébe szervesen beletagolódjék anélkül, hogy megölnők, vagy belső szabadságától, mozgékonyágától megfosztanók”(159.).

Makkai Sándor felismerése az élő, lelki egyházzal és a megvalósítás érdekében tett lépések bizonyítják, hogy nemcsak buzgó egyének, missziói csoportok ébredhetnek rá missziói küldetésükre, hanem ráébredhet a hivatalos egyház is Istentől rendelt feladatára. A felvilágosodás korától tartó, misszióval kapcsolatos kifocamodott közgondolkodás helyreállítása történt meg az erdélyi református egyházban, amikor elhitték: az egyház lehet egyházzá.

Ennek a sajátos erdélyi misszió-értelmezésnek az egyik feltűnő jellemvonása Makkainál, Imre Lajosnál és Tavasz Sándornál is a predestináció missziói jelentőségének hangsúlyozása, a *Heidelbergi Káté* egyházzal (HK 54.) és háládatosságról (HK 86.) szóló tanítása értelmében. „Az elválasztott lélek, missziói

¹⁶⁶ Imre Lajos: *A predestináció tana a missziói munkában*. In: *Theológiai Tanulmányok*. Kecskeméthy Emlékkönyv. Kolozsvár. é.n. 135.

lélek”-mondja Imre Lajos, s a HK 54. kérdés-feleletére Ursinus magyarázatával tesz hangsúlyt.¹⁶⁷ Tavaszgy *Dogmatikája* pedig a HK 86. felelete kapcsán mondja: „A háládatosság kiható ereje oly nagy, hogy ennek következtében egyenesen világmisszióra hivatott és világmissziót töltött is be mindig” (i.m. 65.). Makkai ezt a vonalat folytatta *Az egyház missziói munkája* vonatkozó részében, s ennek szellemében beszélt a külmisszió elkötelezettjeinek nem kis csodálkozására az 1939. évi reformációi emlékbeszédében a *külmisszió és reformáció* kapcsolatáról így: „a külmisszióban tulajdonképpen nem is 'külső' misszió folyik, hanem a kálvini reformáció nagy alapigazságának: a predestinációnak kinyilvánulása. Az Isten egy és igaz egyháza, a Krisztus teste ugyanis nincs az emberileg megszervezett egyházi keretekhez kötve, tagjai az egész világon mindenütt ott élhetnek, örökóta kiválasztva az üdvösségre és amikor az Evangélium üzenete, hívása elérkezik hozzájuk, akkor ráébrednek kiválasztottságukra és hitükkel felelnek az Úr elhívó szavára.”¹⁶⁸

Ez a példa is azt mutatja, hogy Makkai Sándor misszió-értelmezésének megértéséhez és értékeléséhez a támpontot nem a más gyökerű és eltérő kontextusú anyaországi missziótörténet adja, hanem az erdélyi református missziótörténet. A magyarországi kontextus csupán színezi, illetve csak a II. világháború után hoz újabb momentumokat Makkai Sándor misszió-értelmezésében.

5. Missziói munkában 1945 után

A II. világháború után a misszió vonalán is új korszak köszöntött be. Ébredési és evangélizációs hullám vonult át a hazai.

¹⁶⁷ U.o.: 137-138.

¹⁶⁸ Makkai Sándor: *Külmisszió és reformáció*. Hajnal. 1940. 2.

református egyházon, melynek során Makkai Sándor újra mint a misszió elkötelezettje kap szolgálati lehetőséget.

Ravasz László újabban megjelent műveiből tudjuk, hogy 1946 augusztusában és 1947 májusában fogalmazódott meg az az átfogó program, amely az újrakezdés irányvonalát vázolta.¹⁶⁹ Ebben igen lényeges szerepet kapott a misszió kibontakozása. A zsinat által irányítandó misszió elé két követelményt állítottak: „a missziói munkák autonómiáját és a gyülekezeti elv szigorú érvényesítését. Csak a két elv egyensúlya és egymást kölcsönösen segítő sarkiasága oldhatja meg e nemzedék legnagyobb egyházi kérdését: az egyesületi és egyházi keresztyénség antinómiáját.”¹⁷⁰

A kor nagy ellentmondását — egyház és misszió egymásnak feszülését — Makkai egy alulról építkező, gyülekezeti misszió munkaprogrammal gondolta megoldani. „Gyülekezeti missziót hatóságilag indítani, szervezni, végezni nem lehet, hanem csak a ténylegesen életretámadt és működő missziói munkát lehet (s kell is) hatóságilag számontartani, védelmezni és segíteni. A gyülekezeti misszió magának a konkrét gyülekezetnek szolgálata s ennek a szolgálatnak a gyülekezet nemcsak tárgya, hanem alanya is, önmaga által misszionálja saját magát, nem valahonnan kívülről és felülről másvalakik, hanem belülről önmaga minősíti át magát hiányos és romlott állapotából hívő és szent gyülekezeté.”¹⁷¹

Makkai központi célja a gyülekezeti misszió élesztése volt, hogy a helyi bázisok megerősödjenek. Ekkor ugyanis már érez-

¹⁶⁹ Az *Elnökségi előterjesztés* kidolgozásában főként Révész Imre és Makkai Sándor vettek részt. Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest. 1992. 320. Az iratot ld. az i.m. függelékében *Az 1947. évi zsinat 350. sz. határozatához készített elnöki előterjesztés* címen. 401kk.

¹⁷⁰ U.o. 410.

¹⁷¹ Makkai Sándor: *A gyülekezeti missziói munka mai értelme és feladatai*. In: *Élő gyülekezet*. Budapest. 1948. 60.

hető volt, hogy a politikai hatóság a legkönnyebben az országos jellegű, központilag irányított szervezetek vezetőit tudja manipulálni. A megújult gyülekezetek sorával azonban sokkal nehezebb elbánni. Az állam egyházat semlegesítő stratégiájának részét képezte a belső bomlást előidéző, régi történelmi ellentétek felszítása. Ezért a kor nagy kérdéspárjának — *ébredésiekkel vagy ébredésiek nélkül*, illetve *az egyházban vagy az egyházon kívül* — megoldása az egyház jövődjét felelősen keresők szemében a leghetetlenebbnél tünő út maradt: *ébredést munkálni az ébredésiek bevonásával az egyházon belül*.

Makkai több vitában hangsúlyozta, hogy sürgető feladat nyilvánvalóvá tenni az új államrend vezetői előtt azt, hogy az egyház léte, élete egy széles társadalmi réteg szükséglete.¹⁷² Ezért a jövődjő szempontjából meghatározónak tartotta a gyülekezeti jelleget és ezért ágált a teológiai ismeretek hozzáférhetősége, a bibliaismeret-tanítás nyilvánosság-igénye mellett: „Sem a teológia, sem az igehirdetés, sem a missziói munka nem lehet a lelkesek titkos tudománya, egyedáruja, magányosan végzett szolgálata, mint ami nem ellenőrizhető, nem fejleszhető s kész mintákból és receptekből élő magántevékenység és mesterség. Teljesen le kell vetkeznünk úgy az egyéni becsvágy, mint a tekintélyföltés, vagy akár a kenyérgond kísértéseit. Isten Igéje nincs bilincsbeverve. Azt pedig minden módon munkálnunk kell, hogy egyházunk alkalmatlan tisztségviselői miatt magunkra ne vonjuk az ítéletet: 'Magatok nem mentek be és másokat nem engedtek be.'”¹⁷³

Ennek az elvnek az érvényesítését szolgálták azok a kezdeményezései, amelyeket mint országos missziói előadó indított be (pl. bibliaiskolák, a missziói munka sajtója, evangélizációk, kon-

¹⁷² Ilyen meggondolásból érvelt Makkai a zsinaton, az állam és egyház közötti egyezményről folytatott vitában is: TIREK Kt 4972/9. *Feljegyzés az 1948. október 29-i zsinati zárt értekezletről*. 3.

¹⁷³ Makkai Sándor: *Élő gyülekezet*. Budapest. 1948. 60.

ferenciák, Országos Missziói Munkaközösség). Az 1950. esztendő-t a *gyülekezeti közösségek évének* hirdette meg.¹⁷⁴ Ez az év azonban Makkai szándékával ellentétesen, a közösség szétzilálásának évévé lett. Alattomos szembeállítások kezdődtek el *Az Út* c. hetilap hírhedt főszerkesztője, Fekete Sándor több ízben szócsöve lett a misszió-ellenesek táborának.¹⁷⁵ A *Missziói Szabályrendelet* 1950. május 13-i életbeléptetésével, amely a missziói szolgálat állítólagos jó rendjét kívánta biztosítani, elkezdődött az egyházi élet beszorítása a templomfalak közé. A misszió szabadsága köttetett gúzsba a bürokrácia beiktatásával (ld. 14.§; 16.§), amely missziói szabadságról korábban éppen Makkai mondta, hogy az „evangélizáció tekintetében sem az egyházmegye, sem az egyházkerület nem rendezkedhetik be autarkióra, önállósra, nem szolgáltathatja az evangélizációt csak a saját kebelbeli embereivel. Az evangélizáció országos egyházi ügy, misszió, sőt munkálói lehetnek külföldi bizonyosátevők is, amennyiben beilleszkednek egyházunk hitvallási s egyéb feltételek által meghatározott helyzetébe és munkájába.”¹⁷⁶

Az 1950. év másik missziói dokumentuma, a *Testvéri Izenet*.¹⁷⁷ Erre is jellemző, hogy a szép, igei gondolatok, az addigi evangélizációs eredmények elismerése, a telógiai összefoglalás passzusai között, megadja a lehetőséget az egyházkormányzatnak egy visszaszorítási taktika igazolására. A Makkai által sokat emlegetett egyházi felsőbbtség, amely korábbi nyilatkozataiban a misszió központosításával csupán *védelmeső, számontartó, segítő* funkciót kívánt ellátni, a *Testvéri Izenet* szerint tud és akar is

¹⁷⁴ Református Egyház. 1950. 1. sz. 3-4.

¹⁷⁵ Fekete Sándor: *Küldetésünk*. Az Út. 1950. 47. sz. 1-2.; A kor atmoszféráját őszintén tükrözi Szabó Imre budapesti esperes cikke: *A bizalmatlanság ritkított levegőjében*. Református Egyház. 1949. 4.sz. 16.

¹⁷⁶ Makkai Sándor: *Élő gyülekezet*. Budapest. 1948. 64.

¹⁷⁷ Vö. Vályi Nagy Ervin: *A „Testvéri Izenet”-ről*. Protestáns Szemle. 1994. 2. sz. 109-114.

az erős kéz politikájával bánni az ébredésekkel, s célkitűzésük a megnyomorítás, a sorvasztás. Így a *Testvéri Izenet* egyik tanácsa a megszüntetett ébredési közösségek, egyesületek vezető személyiségeinek az, hogy „gyülekezeteink közösségi alkalmain úgy vegyenek buzgón részt, hogy azok vezetői ne ők legyenek. Erre a beépülésre, az 'elkülönülés megakadályozására, az öncélúság és önigazság veszedelmeinek leküzdésére' — ahogy az evangélikáció munkásai maguk kifejezték — megérett egyházunk is és megértették ezt az ébredés buzgó munkásai is.”¹⁷⁸

Az effajta integrálási igyekezetet nem érdekelte a „missziói mag” haszna, amely az egész gyülekezetért munkálkodhatott volna. Ennek következménye lett az, hogy „a háttérbe és illegalitásba szorított ébredési mozgalom és a hivatalos egyház között nem alakult ki egészséges párbeszéd. Az 'utasítás-jelentés-ellenőrzés' mechanizmusa fokozatosan lehetetlenné tette a bizalom légkörét, s azt bizalmi emberekkel helyettesítette.”¹⁷⁹

Makkai Sándor, aki — köztudottan — mint az egyháziak és az ébredésiek közötti „összekötő”-ember volt, feleslegessé vált missziói elgondolásával együtt. Széles kiépítettségű, alulról építkező, gyülekezeti missziót gondolt el, amelyben aktív szerep jutott volna az integrálódó ébredési vezetőknek. Terve derékba törtetett, de magyar missziótörténeti jelentősége maradandó.

¹⁷⁸ Református Egyház. 1950. 24. sz. 5.

¹⁷⁹ Bölcskei Gusztáv: *Az egyházkép változása a Magyarországi Református Egyház utóbbi negyvenöt esztendejében*. Confessio. 1991. 1. sz. 23. Ld. még: Tenke Sándor: *A Magyarországi Református Egyház az elmúlt 40 évben*. Confessio. 1990. 1. sz. 111k.; Ladányi Sándor: *Vázlatos történeti áttekintés a magyarországi református egyház közelebbi múltjáról*. Valóság. 1994. 4. sz. 3-30.

LITURGIKA

A XX. századot nyugodtan nevezhetjük a liturgiareformok századának, hiszen Európa történelmi egyházaiban a század elejétől egészen napjainkig tart az a folyamat, amely a liturgia megújításán fáradozik.¹⁸⁰ A legtöbbet emlegetett négy szempont, amely körül zajlottak a viták: a liturgikus gyökerek keresése, az öntudatra ébredés, a közösségi jelleg megteremtése és az egységesség. Az anyaország reformátussága körében is egymást érték a liturgiareformmal kapcsolatos intézkedések¹⁸¹, de — amint lát-

¹⁸⁰ A római katolikus egyházban a Solesmes-i bencés hatásokra és Prosper Gueranger, Lambert Beauduin, Odo Casel, Pius Parsch, Romano Guardini munkásságára gondolunk, valamint a pápák közül X. Pius, XII. Pius és XXIII. János intézkedéseire. — Az evangélikus egyház részéről: Friedrich Spitta, Julius Smend, Rudolf Otto, Friedrich Heiler, Friedrich Bucholz és Christhard Mahrenholz működése jelentett mérföldkövet.

¹⁸¹ 1901: a Tiszáninneri Egyházkertület javaslatot tesz egységes liturgia kidolgozására; 1904: Zsinati Liturgiai Bizottság alakul Baksay Sándor elnöklétével; 1907: megkezdődik az *Ágendás Könyv* szerkesztése Novák Lajos, Csizmadia Lajos, Nagy Károly és Ravasz László közreműködésével; 1913: elkészül az *Ágenda-tervezet*; 1925: Ravasz elkészíti az *Ágendát*; 1929: megjelenik az *Istentiszteleti Rendtartás*, amely 1931-től kötelező; 1949—1952: az *Istentiszteleti Rendtartás* reformja Ravasz László vezetésével; 1974: az Új Istentiszteleti Rendtartás előkészítésének megkezdése; 1977: megjelenik a *Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről* c. kötet; 1983: a tervezet vitája a lelkészértekezleteken és a Doktorok Kollégium ülésén; 1985: megjelenik az új *Istentiszteleti Rendtartás*.

ni fogjuk — az Erdélyi Református Egyházkerületben is számottevő változások történtek.¹⁸²

Makkai Sándor istentiszteletről alkotott elképzeléseit egy-két elvi jellegű megjegyzésén kívül,¹⁸³ nem tanulmányokból, teológiai jegyzetekből, hanem erdélyi és magyarországi ágendaszervező munkásságából ismerhetjük meg.

1. Az Erdélyi Református Egyház istentiszteleti reformja

1. 1. A liturgia helyzete Erdélyben a XX. század elején

A XX. századba úgy lépett át Erdély reformátussága, hogy egy racionalista istentiszteleti miliő vette körül. A prédikációk tartalma, az 1837-es énekeskönyv hymnológiai mélypontot jelentő énekei és az avatag liturgia kiábrándító helyzetképet mutattak. A zsinat 1866-tól vezette be Vadas József és Nagy Péter közös művét *Agendák* címen, amely egyik részében közölte a szertartásokkal kapcsolatos teendőket, a másikon az azokhoz járuló köztöltés és kötetlen elemeket. A homiliás istentiszteleteknél Backamadarasi Kis Gergely, Tóth Ferenc és Vámosi Pap István korábbi ágendáit követte. Az úrvacsorás istentiszteletnek két jellegzetessége volt. Az egyik az, hogy a szereztetési igék, a jegyek fölött elmondott ima és a kiosztás kivételével, az úrvacsora többi részét a szószékről vezette a lelkipásztor. A másik jellemzője az volt, hogy túlzottan engedékenynek bizonyult az úrvacsorai liturgia betartatásában, s alternatív lehetőségeket ajánlott az úrva-

¹⁸² 1921: Nagy Károly püspök kezdeményezése; 1929: Makkai Sándor reformja; 1950: Vásárhelyi János püspök *Református Ágendásokönyvének* megjelenése.

¹⁸³ Ld. Makkai Sándor: *Öntudatos kálvinizmus*. Budapest. 1925. 37-40.; *Aratás*. Losonc. 1926. 36-37.; *Az egyház missziói munkája*. Budapest. 1938. 83-92.

csora rendjére nézve. Így a helyi szokások szabadon érvényesülhettek, de az egyházkerület gyülekezeteinek egysége az istentiszteleti rend szempontjából lehetetlenné válik.

Makkai Sándor és Imre Lajos keserű humorral adnak képet az 1920-as évekre kialakult kaotikus istentiszteleti állapotokról,¹⁸⁴ amelyek csak következményei az egész egyházi élet válságának. A programszerű gyógyítás idejét *Az Út* c. lap megindítása hozza el, amelyben Ravasz László kezd el írni az istentiszteleti reformról.¹⁸⁵ Ravasz Erdélyből történt távozása után Makkai Sándor és Imre Lajos kapnak megbízást az *Ágenda* elkészítésére az Igazgatótanácstól. Negyedévi munka után elkészült a tervezet, de nyilvános vitája lekertült a napirendről.

1. 2. *Az 1929. évi reform vázlatos kronológiája*

A liturgiareform elejtett fonalát Makkai Sándor vette fel, amikor püspöki programbeszédében sürgős teendőként említette meg annak megvalósítását: „A kálvinizmus szelleme által paran-

¹⁸⁴ „A fegyelmezetlenség és széthullás nagy mértékben jelentkezett egyházunk kultikus életében is. Valahogy a kálvinizmus jellegéhez kezdtük számítani azt is, sőt néha talán nem minden büszkeség nélkül, hogy nekünk nincs kötelező formákba szorított parancsolóan előírt és egyöntetű liturgiánk, istentiszteleti rendünk. A keresztyén szabadság megvalósítását üdvözlöttük abban, hogy az istentiszteleti formák vidékenként és gyülekezetenként szabadon tenyészhettek. Érdekes látnivaló volt aztán, mikor az egyik vidékről való református hogy-hogynem betévedvén egy másik vidék valamelyik református gyülekezetének istentiszteletére, a legnagyobb izgalmakat élte át amiatt, hogy folytonos megfélemlésekben volt része a leülés és felállás esélyei körül. Ő maga mindig akkor ült le, mikor mindenki felállott, s riadtan pattant fel, mikor mindenki leült. Hogy aztán az Úrvacsora kiosztása körül minémű csodálatos változatok hozhatták zavarba a jámbor jövevényt, arról jobb hallgatni, nehogy akaratlanul a humoreszk műfajához tévedjünk.” (Makkai Sándor: *Öntudatos kálvinizmus*. Budapest. 1925. 37.) Vö.: Imre Lajos: *Liturgia és ágendáskönyv*. Református Szemle. 1927. 258.

¹⁸⁵ Ld.: *Az Út*. 1916-1917. évfolyamát.

csolóan előírt egységes liturgia és ennek megfelelő ágendás könyv ügye már a Főt. Közgyűlés rendeletéből munkában vannak, arra fogok törekedni, hogy ez a nagyfontosságú ügy közmegegyezésre és megelégedésre minél gyorsabban elintéztessék.”¹⁸⁶ Új bizottság alakult Makkai vezetésével, amelynek tagjai voltak: Vásárhelyi János főjegyző, Imre Lajos és Gönczy Lajos teológiai tanárok. A gyakorlati munka mellett tovább folytatódott — a már Ravasz László által elkezdett — szellemi-lelki felkészítése a gyülekezeteknek és lelkipásztoroknak. Így került be a Brassói Református Nagyhét programjába Gönczy Lajos három előadása *A református egyház kultusza*¹⁸⁷ címmel. A bizottság munkája nyomán 1929-ben jelent meg *A mi istentiszteletünk — Az erdélyi református egyház istentisztelete* című könyv. Az új rendtartás bevezetését az Igazgatótanács elsiette, ugyanis megkezdte az egyházbizottságban előírt utat, hogy azt a Közgyűlés, majd az ebben a döntésben kizárólagos jogot kapott Zsinat elfogadja. Úgy tűnt, mintha bevezetése vagy elvetése felől minden gyülekezet maga dönthetne. Az 1929-34 között lezajló élénk sajtóvita jól tükrözi a kialakult helyzetet. Imre Lajos, mint a bizottság tagja utólag úgy látta, hogy „ezt a nagyfontosságú kérdést prédaul dobtuk a presbitériumok és egyházmegyei gondnokok és képviselők vitatkozó, ellenzékieskedő tervének.”¹⁸⁸ A megismerésre adott idő a visszájára fordult, mert a Romániai Református Egyház első zsinatán, a Királyhágómelléki Egyházkerület zsinati tagjai és az erdélyi tagok közül is többen ellene szavaztak. Az 1932. évi zsinat 378. számú határozatával állapította meg a rendtartást, amely kompromisszumos döntést hozott, két homiliás istentiszteleti formát határozva meg: I. Az új agenda sorrendjét, II. a IV. Budapes-

¹⁸⁶ Makkai Sándor püspöki programbeszéde és beköszöntő prédikációja. 1926. június 19-20. Kolozsvár. 1927.

¹⁸⁷ Megjelent ugyanezzel a címmel a *Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből* c. sorozat 1. füzeteként. Kolozsvár. 1927.

¹⁸⁸ Imre Lajos: *A liturgiareform bukása*. Az Út. 1933. 28.

ti Zsinat által jóváhagyott sorrendet. A liturgiára vonatkozó törvény életbeléptetésének idejét 1933. január 1-ét mondták ki. Az ügy kronológiájához tartozik az is, hogy a Királyhágómelléki Egyházkerület a megjelölt időpontban nem léptette életbe a törvényt, hanem 1933 májusában elrendelte a magyarországi homiliaszistentisztelet sorrendjének bevezetését.

Az új istentiszteleti rend ügye azzal zárult le, hogy a sem Erdélyre, sem a Romániai Református Egyház egészére nézve nem alakult ki a megálmodott egységes liturgia. Ennek történeti hátterét tovább vizsgálni nem a mi feladatunk. Annál inkább fontos az, hogy felismerjük és elismerjük *A mi istentiszteletünk* elvi-liturgikai és teológiai értékét.

2. Az 1929. évi liturgiareform elvi jelentősége

Makkai Sándor *Öntudatos kálvinizmus* című kötetében már egy átgondolt változtatás körvonalai bontakoznak ki, amely nemcsak öncélú formai másságot jelent, hanem szerves része annak a megújulási programnak, amely a *Vécsi Szövetség* célkitűzéseivel összhangban és megalapozott teológiai elvek alapján született.

A tartalmi szempontokra nézve Makkai a következő elvi megállapításokat teszi:¹⁸⁹

— „A kultusz arravaló, hogy állandó formákat adjon az Istennel való lelki találkozásnak, amely az Ige által történik meg. [...] De ennél a lelki találkozásnál a formák nem is másodrangúak, mert azok teremtik meg azt az érzelmi légkört, amelyben a lelki reálítások megtapasztalhatókká lesznek.”

— A kialakítandó formáknak „a kálvinizmus természetének megfelelőeknek kell lenniük”, amelyekre nézve Makkai alapelveként öt szempont megfontolását javasolja:

¹⁸⁹ Makkai Sándor: *Öntudatos kálvinizmus*. Budapest: 1925. 37-40.

1. „Az istentisztelet központjában álló igehirdetést, a melyben az Istennel való meggyarapodás lelkileg megtörténik, minden egyéb kultikus mozzanattal bekeretezzék, kiemeljék, arra előkészítsenek, abban elmélyedésre indítsanak, annak hatását állandósítsák és az életbe átlendítsék.”

2. A liturgiát gyülekezetivé kell tenni. Az istentisztelet a gyülekezet nyilvános és ünnepélyes találkozása Istennel, amely „nem lehetséges a gyülekezet aktív kultikus részvétele nélkül.”

3. „A gyülekezeti istentiszteletben a vezető és kezdeményező szerep a lelkipásztoré, de a tudatos és aktív részvétel a gyülekezeté.”

4. „A kultusznak tartalmilag a tiszta kálvinizmust kell érvényre juttatnia, úgy az igehirdetésben, mint az éneklés, imádkozás, bűn- és hitvallás aktusaiban, melyek közül minél több kötött alkatrész kívánatos.”

5. „A kultuszközösség igényli, követeli és magával vonja az életközösséget is, az egyház tagjainak az egyház munkáiban való tevékeny részvételét.”

Az 1920-1930 közötti teológiai korforduló idején a fenti elvek körül elvi vita nem alakult ki a teológus módon gondolkozók között. A legkülönbözőbb irányokhoz tartozók lelhatték fel benne belső igényüket. Az építő-teológia alap gondolatára (épülés-építés) az istentisztelet „meggyarapodás”-t kínáló lehetősége rezonált, a hitvallásos töltést keresők a „kálvinista kultusz” értékeire találhattak, a belmissziósok igyekezetével a „gyülekezeti aktivitás” és az „életközösség” hangsúlya találkozott.

Ha összehasonlítjuk ezeket az alapelveket Gönczy Lajos már említett alapvető előadásaival és *A mi istentiszteletünk*-ben ki-munkált renddel, akkor azt látjuk, hogy Makkai szempontjai a kidolgozás során feltétlenül érvényesültek és közkinccsé lettek. Azonban azt is világosan kell látnunk, hogy Makkai impulzusokat adó gondolatai után az átfogó teológiai alapvetést, az erdélyi

liturgia ügyét, a vitákban való érvek felsorakoztatását Gönczy Lajos teológiai tanár végezte el.¹⁹⁰

A homiliás istentiszteletnél új liturgiai elemek jelentkeztek: minden elemet a lelképászor vezet a liturgiában, az éneket is ő jelöli ki, bevezették a bibliaalvasást (lekció), a bűnvalló imádságot, amelyet a gyülekezet együttesen mond, a hitvallástételt és a feloldozást. A keresztelelésnél új dolog a szülők és keresztszülők fogadástétele, a vallástétel; az úrvacsoránál újítás az, hogy a lelkész az úrasztalától vezeti az egész szertartást és a vallástétel itt is fennhangon történik. Nagy súlyt fektettek a kötött részekre és melegen ajánlották az imádságok együtt mondását.

A liturgia sorrendje és a kötött részek használata egyértelműen párhuzamba állítható Kálvin *Strassburgi Ágendájával*¹⁹¹:

¹⁹⁰ Gönczy Lajos (1889-1986) iskoláit szülővárosában, Székelyudvarhelyen végezte, majd Kolozsváron lett teológus, s ezzel párhuzamosan végezte a Kolozsvári Tudományegyetem bölcsészkarát. Püspöki titkár, kolozsvári segédlelkész, majd rendes lelkész Gyulafehérvárt és Désen. 1923 januárjától helyettes, majd rendes tanár a kolozsvári Teológiai Fakultás gyakorlati teológiai tanszékén. 1948-ban ment nyugdíjba. A liturgiareformmal kapcsolatos írásai: *A református egyház kultusza*. Kolozsvár. 1927.; *Liturgiánk reformja*. Református Szemle. 1927. 355kk, 372kk, 401.; *A mi istentiszteletünk*. Az Út. 1929.; *Ágendás könyvünk kritikája írásban és gyakorlatban*. Az Út. 1929. 291-310.; *Az új Ágendáskönyv elé*. Református Szemle. 1927. 193.; *Az egyház egysége és az istentiszteleti rendtartás*. Református Szemle. 1942. 196.kk; *A liturgus felelőssége az Ige és a gyülekezet iránt*. Református Szemle. 1960. 15kk.; *Istentiszteletünk megújulása*. Református Szemle. 1972. 375kk.

¹⁹¹ Vö.: Markus Jenny: *Die Einheit des Abendmahls-gottesdienstes*. Zürich. 1968. 13-29; 112-124.

Kálvin *Strassburgi Ágendája* *A mi istentiszteletünk - Erdély*

Előfohász

Bűnvallás

Bibliaolvasás

Feloldozás

Ének (Tízparancsolat I.)

Imádság

Ének (Tízparancsolat II.)

Igehirdetés

Nagy imádság

Miatyánk

Zsoltárenekítés

Ároni áldás

Előfohász

Kezdőének

Bibliaolvasás

Bűnvallás, hitvallás, feloldozás

Prófétai imádság

Ének (karének, művészi szoló)

Az alapige felvétele

Igehirdetés

Nagy imádság

Miatyánk, adakozás, hirdetések

Záróének

Áldás

A *Strassburgi Ágenda* tükrözi Kálvin istentiszteleti felfogását, amely az írásszerűséget és az építő jelleget tartotta szemelőtt. A biblikus-oikodometikus centrumot az igehirdetés biztosítja, amelyet kereteznek az imádságok. Előtte és utána az 1Tim 2 mintájára kötött imádságok a nyilvános bűnvallásra és a közbenjárásra, míg a harmadik ima a prédikáció előtti szabad imádság. Ezek között hangzanak el az énekelt imádságok. Mivel Kálvin lectio continua szerint prédikált, ezért a külön lectiot elhagyta.

Makkai az 1929. évi liturgia rendjének megokolását megírta teológiai önéletrajzában: „Az istentisztelet vezetője, minden mozzanatában, a lelkipásztor, mint liturgus. Sorrendjét az a lélektani és teológiai törvényszerűség határozza meg, amely szerint a bűnös embernek a kegyelmes Istennel való találkozása végbemegy. Ezért a sorrend nem önkényes, magából az Igéből következik és csak egyféle lehet. Kezdődik a lelkipásztor előfohászával és végződik Isten elbocsátó áldásával. Első szakasza szükségképpen a vendéglátó Úr megszólításának a bibliai lekciónban való meghallgatásából, a nyilvános, fennhangon mondott bűnvallásból és hitvallásból s a bűnbocsánat hirdetéséből áll, melyet

megfelelő énekek kereteznek. Középpontjában a prófétai imát követő igehirdetés áll, mint mennyei Atyánkkal való társalkodás és királyi vendégség, záró részében pedig a nagy imádság, az Úr imája, az adakozás és áldás helyezkednek el. A záró vagy hálaadó énekek meg kell előznie az áldást, mint ahogy a vendég elköszönése megelőzi a házigazda búcsúját. Az Úr imádságát szintén fennhangon, együtt mondjuk el a lelkipásztorral. Kötött, együttmondandó imádságok, hitvalló szövegek vannak a sakramentális istentiszteletben is. A szimbolikus istentiszteletek között a házasságot megáldó istentiszteletben a hagyományos esküt fogadalomtétel helyettesíti, mivel a házasságot nem az egyház köti meg s így eskü bevételére nincs alap.”¹⁹²

Az 1929. évi liturgiareform elvei meghatározóak és napjainkra nézve is eszméltetőek.¹⁹³ Jelentőségét abban látjuk, hogy:

1. Visszatért a biblikus istentiszteleti felfogáshoz, amelynek gyújtópontjában az Ige áll hármasság formájában (kijelentett-írott-hirdetett).

2. Erre a felismerésre a kálvini reformáció istentiszteletének újra felfedezésével jutott el.

3. Biztosította a gyülekezet aktív, cselekvő részvételének lehetőségét. Teljes mértékben osztjuk Czeglédy Sándor megfigyelését: „Ha [Makkai Sándornak] módja lett volna, hogy a liturgia elméletét is részletesen kidolgozza — aminthogy az erdélyiek kiváló és a miénknél erősebben kálvini jellegű ágenszövege is

¹⁹² Makkai Sándor: *Szolgalatom*. Budapest. 1990. 109.

¹⁹³ Különösen így van ez, ha szembenézünk az 1985. évi magyarországi új Istentiszteleti Rendtartás liturgiai zavarokat okozó bevezetésének tényével, a teológiai egyenetlenségeket tartalmazó sákramentális részek kérdéseivel, illetve ha arra a liturgiai egységet is megcélzó tervre gondolunk, amely a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatán megfogalmazódott. Reformátusságunk két aktuális liturgiai kérdésének lehetséges megoldásait keresve, mindenképpen figyelembe kell venni az 1929-es liturgiai reform eredményeit a normatív struktúra szempontjából.

elsősorban az ő műve —, akkor ebben is bizonyára a gyülekezeti elvet érvényesítette volna, amint az a *communio sanctorum* valóságának megtapasztalásában világosan állott előtte. Ilyen irányú elgondolásainak csak a körvonalait tünteti föl a 'teljes istentiszteletnek' az a rendje, amelyet az 1945-46-ban megindult liturgiai reform munkálatai során karunkkal együtt előterjesztett.¹⁹⁴

4. Megtörtént az istentisztelet első részének kötött liturgiai elemeivel (igeolvasás-bűnvallás-hitvallás-feloldozás¹⁹⁵) az Isten elé állás kegyelem-teológiai megalapozása.¹⁹⁶

5. Az istentisztelet első nagy tömbje (az előfohásztól az alapige felolvasásáig) ellensúlyozta a református istentisztelet „ein Mann System”-re épülő sérülékenységét, ez az istentisztelet objektív és szubjektív részeinek arányát balanszírozó újítás volt, amely aránytalanság más református egyháztestek liturgiájában a mai napig megoldásra vár.

3. A „teljes istentisztelet” gondolata

Az 1931-es *Istentiszteleti Rendtartás* megújításának igénye 1948-1949-ben fogalmazódik meg. A Debreceni Teológiai Kar 1948-ban, a Budapesti Teológia Ifjúságának Kálvin János Köre pedig 1949-ben gondolja át az istentiszteleti gyakorlat kérdését. A kezdeményezők között Ravasz László mellett Makkai Sándort is ott találjuk. Ebben az istentiszteleti reformban is csak egyik tagja volt az Egyetemes Konvent Liturgiai Bizottságának, de „fő-

¹⁹⁴ Czeglédy Sándor: *Makkai Sándor a Theologia professzora*. Em-lékbeszéd. 1952 június 7. TIREK Kt 7957. 7.

¹⁹⁵ A Gesetz—Sündenbekenntnis—Absolution sémájához ld. Edu-ard Schweizer: *Der Gottesdienst im Neuen Testament* (1958.) 10.

¹⁹⁶ Vö. Kálvin János: *Institutio* I. 607.: „minden szent gyülekezetben Istennek és az angyaloknak színe elé állítjuk magunkat, mi más lehetne a mi cselekvésünk kezdete, mint méltatlanságunk elismerése.”

képpen liturgikai szakkérdésekben” csak rá számíthatott Ravasz.¹⁹⁷ Debrecenben is egyik motorja volt a reform ügyének és a *Református Gyülekezet* hasábjain készséggel adott helyet a reform körüli vitában cikkeket írónak.

A „teljes istentisztelet” kidolgozásának impulzusai között, a külső okok¹⁹⁸ mellett, komoly elvi kérdések is voltak. Előrehaladott kutatások folytak a két világháború között az első keresztyének liturgikus életének feltérképezésére, amelyben Gaugler és O. Cullmann¹⁹⁹ eredményei — amelyek kimutatták, hogy a homiliás és a sákramentumos rész eredetileg együvé tartozott —, nagy hatással voltak az istentisztelet bibliai alapjaihoz való visszatérésre. Genfben és Franciaországban 1948-ban történt meg a liturgia megújítása, amely a hazai előkészítésre is hatott. Ezek hatására érezték úgy többen, hogy eljött az idő az 1929-ben kompromisszumokkal elfogadott *Istentiszteleti Rendtartás* átdolgozására és a kálvini elvek érvényesítésére. Ravasz László ekkor még külön homiliás és úrvacsorai istentiszteletben gondolkodott.²⁰⁰

A debreceni Teológia tanári karában Makkai Sándor jelentős közreműködésével elkészült a homiliás és úrvacsorás rész

¹⁹⁷ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest. 1992. 358.

¹⁹⁸ A könyv példányai elfogytak, valamint az 1945 utáni rendszerváltozás után ki kellett egészíteni a példatárat. Vö. Ravasz László: *Az Istentiszteleti Rendtartás reformja*. Református Gyülekezet. 1949. 10. sz. 8kk.

¹⁹⁹ V.ö.: Oscar Cullmann: *La signification de la Sainte Cene dans le christianisme primitif*. Revue d' Histoire et de Philosophie religieuses. 1936/1. 2-22.; Oscar Cullmann: *Urchristentum und Gottesdienst*. Zürich. 1944.; 2. kiadása 1950. Cullmann kimutatja, hogy az őskeresztyénységben a Lélek szabadsága és a liturgia kötött jellege együttesen szolgált a gyülekezet építését. Pál mindkét elemet az oikodomé alá rendelte, így a kötött részek nem szegényítették el az istentiszteletet és az nem lett élettelen, másrészt a szabad elemek sem okoztak anarchiát, és kizárta a szektásodás veszélyét; Oscar Cullmann: *Die kirchliche Lehre von der Taufe*. Theologische Studien 14. (1947).

²⁰⁰ U.o.

összevonásából és a keresztelési liturgia hozzáadásával az ún. „teljes istentisztelet” tervezete.²⁰¹

I.

1. Apostoli üdvözllet
2. A gyülekezet fohásza
3. Isten törvénye
4. A gyülekezet bűnvallása
5. Bűnbocsánat hirdetése
6. A gyülekezet hitvallása
7. Gyülekezeti ének
8. Keresztelés
9. Keresztelési ének

II.

10. Fohász
11. Gyülekezeti ének
12. Lekció
13. Imádság
14. Gyülekezeti ének
15. Igehirdetés
16. Csendes imádság
17. Gyülekezeti ének
18. Úrvacsorai ige
19. Úrvacsorai kérdések
20. Meghívás
21. Úrvacsorai közösség
22. Imádság

III.

23. Adakozás, hirdetés
24. Gyülekezeti ének
25. Áldás

Ennek a rendnek az elvi szempontjai a következők voltak²⁰²:

²⁰¹ P. L. M.: *Teljes istentisztelet Debrecenben*. Református Gyülekezet. 1950. 265-273. A cikk beszámol arról, hogy a részletesen közölt istentiszteleti rendet 1950. március 5-én a debreceni Kistemplomban próbálták ki.

1. Az istentisztelet a megkegyelmezett bűnösök találkozása a Kegyelemmel, és pedig a megkegyelmező Úr meghívására.

2. Az istentiszteletnek két fókusza van: igehirdetés és sákramentum (keresztség és úrvacsora).

3. Az istentisztelet az üdvrend fordulópontjait követi, azt ábrázolja ki, mert az istentisztelet kicsinyített mása a keresztyén élet istentiszteletének, ahogyan a keresztyén élet istentisztelete folytatása, „felnagyítása” a templomban folytatottnak.²⁰³

Makkai Sándor halála után és Ravasz Lászlónak a zsinati tagságból történt végleges kizárását követően (1952) a „teljes istentisztelet” és az egész istentiszteleti reform ügye lekerült a Zsinat napirendjéről.²⁰⁴

A kivitelezhetőséget, mint technikai kérdést nem tekintve, tisztán teológiai szempontból nézve a „teljes istentisztelet” problematikáját, értékelésképpen megjegyezzük, hogy:

1. A két fókusszal rendelkező istentisztelet őskeresztyén mintájának érvényesítése megfelel a tudományos kutatásnak, tehát van újszövetségi alapja.

2. A „teljes istentisztelet” debreceni próbáján a keresztség-igehirdetés-úrvacsora összekapcsolásának struktúrája egyezik K. Barth istentiszteletről alkotott tételével: „Keresztség és úrvacsora bizonyos mértékig az istentisztelet szükséges, mert egyedül hozzáillő terét alkotják. Bármi történjék is benne, annak a keresztség felől kell jönnie, onnan, hogy egyház van, hogy Jézus Krisztus

²⁰² Ld.: Református Gyülekezet. 1950. 164kk. V.ö.: *Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről*. Szerkesztette: Dr. Bartha Tibor. Budapest. 1977.

²⁰³ Ez az elvi szempont hasonló az orthodox egyház istentiszteleti felfogásának alaptételéhez. Az egyházi év körforgása mellett a Jézus Krisztus megváltói útja és tette (közeledés - szabadító kijelentés - felajánlás - odaadás) istentiszteletről-istentiszteletre megvalósulhat.

²⁰⁴ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest. 1992. 359.

egyszer és mindenkorra meghalt és feltámadott érettünk, hogy visszavonhatatlanul a sajátja, az Ő tulajdona vagyunk és semmi másra nem rendeltettünk, mint arra, hogy általa megigazuljunk, megszenteltessünk és dicsőíttessünk. És akármilyen történések is az istentiszteletben, annak az úrvacsora felé kell haladnia: afelé, hogy az egyház megmaradjon, afelé, hogy Jézus Krisztus nekünk új részt adjon Istennel egyenlő emberi létében, s hogy ama rendeltetésünk, hogy műve tárgyai legyünk, újra meg újra beteljesedjék. Ami e kezdő- és végpont között történik, Isten kegyelme bizonyítása és hitünk felébresztése, megtisztítása, elősegítése gyanánt, az a templomi istentisztelet.²⁰⁵

3. A Tízparancsolat felolvasása további közeledést jelentett a reformátori kor istentiszteletéhez (Kálvinnál a *Strassburgi Liturgia* tartalmazta).

4. Vajon ez-e a teljes istentisztelet, ha nem társul hozzá folyamatosan és következetesen az élet istentisztelete? Szó szerinti értelemben *teljes istentiszteletnek* csak a mennyei istentisztelet nevezhető.

5. Johannes Dürr figyelmeztet arra, hogy a teljes istentisztelet (Vollgottesdienst) nem állítható szembe a homiliás istentisztelettel (Wortgottesdienst), mintha az utóbbi alacsonyabb rendű volna az előzőnél. A homiliás istentisztelet ilyen leértékelése azt sugallja, hogy abból hiányzik a csúcspont (Höhepunkt), pedig Isten az evangélium prédikálásában ugyanúgy, *teljesen* tudja önmagát adni, mint az úrvacsorában.²⁰⁶

²⁰⁵ Barth Károly: *Istenismeret és istentisztelet*. Fordította: Maller Kálmán. Budapest. é.n. 152-153.

²⁰⁶ „Er kann sich uns in der Predigt des Evangeliums ganz schenken wie im Abendmahl.” Johannes Dürr: *Der reformierte Gottesdienst und die liturgische Erneuerungsbewegung*. Theologische Studien 58. Zollikon. 1959. 15.

HOMILETIKA

1. Makkai homiletikai munkásságának fejlődési szakaszai (tekintettel elvi-homiletikai megállapításaira)

Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkásságának egészében, a homiletikai fáradozás és gazdag igehirdetői pályája az a terület, amelyen egyértelmű és töretlen fejlődést mutat. Természetesen teológiai fejlődésének szakaszai igehirdetését is mélyen meghatározták, de a megjelent kötetek újabb és újabb előrelépést jelentettek az Ige mélyebb üzenetének felmutatásában. Emiatt az egyívű folyamat miatt hiba lenne merev korszakhatárokat húzni Makkai négy évtizeden át elhangzó, nyomtatásban közölt igehirdetéseit ismerve. Ha mégis érzékeltetni akarjuk homiletikai munkásságának fejlődési szakaszait, akkor úgy oszthatjuk fel, mint amelyeken 1. *a gyönyörködtetéstől az építésig* (1910 — kb. 1917/18), 2. *az építéstől a református öntudat homiletikumáig* (kb. 1917/18 — kb. 1925), 3. *a református öntudat homiletikumától az Ecclesia Militans mozgósításáig* (kb. 1925 — 1945), majd 4. *a missziói igehirdetésig* (1945-1951) jut el.

1. 1. A gyönyörködtetéstől az építésig (1910 — kb. 1917/18)

A vallástudomány XX. század eleji lélektani-filozófiai irányának kolozsvári „légköre” és Ravasz László közvetlen hatásának egy életre meghatározó erejű impulzusa jellemzi Makkai igehirdetői indulását.

Két részre bonthatjuk a megjelölt időszakot: kb. 1910 — kb. 1914. és kb. 1915. — kb. 1923. Az első igemagyarázatokban, amelyeket Makkai még teológiai hallgató korában és közvetlenül utána írt, élmények és tanulmányok szövődnek össze. Emlékezésében azt írja Ravaszról, hogy „a szónoklásban és írásban való képességeimet felismerve, mind inkább szárnyai alá vett és szelíd módja szerint észrevétlenül irányított.”²⁰⁷ Ravasz akkortájt fogalmazódó-formálódó, majd 1915-ben megjelenő *Homiletikája*²⁰⁸ adja számára azt az elméleti alapot, amélyről a későbbiekben lesz ugyan mit letisztogatnia Makkainak, de amin a továbbiakban le tudja mérni az egyéb hatásokat és amihez hozzá is tudja majd illeszteni a maga új felismeréseit. Ravasz *Homiletikáját* először tanulta, aztán ismertette *Az Út-ban*,²⁰⁹ majd tanította Sárospatakon. Liberális és esztétizáló vonások éppúgy jellemzik ezt az időszakot mint a tételezés és a meglepő szerkesztés. Az igehirdetések megjelölés helyett 1913-ig jobban fedi Makkai műfaját a „vallásos elmélkedések” meghatározás, amit első kötetének²¹⁰ alcímeként használ. A meditatív jelleg is mutatja, hogy mint teológiai hallgató nem konkrét gyülekezetben gondolkodik, hanem úgy általában a keresztyén ember helyzetébe próbálja beleélni magát. Igyekszik a bibliai igén átszűrni a maga gondolatait és így — a korabeli szóhasználat szerint — személyes vallásos élményét előtárni. Ez a bibliai elbeszélések korszaka is, amikor a narratív jellegben szépírói felvillanásokkal is találkozunk. Ravasz László elismerő recenziójának két sorában Makkai induló

²⁰⁷ TIREK Kt 4820. 54.

²⁰⁸ Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete* (Homiletika). Református Egyházi Könyvtár. XI. kötet. Pápa. 1915.

²⁰⁹ *Az Út*. 1916. 289-292.

²¹⁰ Makkai Sándor: „*Hittem, azért szóltam*”. Kolozsvár. 1913. A Barabás Samu kolozsvári esperes által szerkesztett Egyházi Újságban és a Református Szemlében megjelent, valamint újonnan írt igehirdetői zsegeit gyűjtötte össze Makkai.

igehirdetői korszakának minden jellemző kulcsszáva elhangzik: „Első könyvével már a magyar protestáns irodalom java meditátorai közé emelkedett. Mély gondolatok, finom megfigyelések, színes eleven szemléletek és gazdag alkalmazások teszik e kis könyvet az olvasóra nézve gyönyörködtetővé, a gondolkozóra nézve építővé és a prédikátorra nézve hasznossá.”²¹¹

Az *Út* első négy évfolyamában megjelent Makkai igehirdetéseik,²¹² amelyek vajdakamarási lelkipásztorsága és a Sárospatakon eltöltött tanév idején születtek, már a következő fejlődési szakaszhoz közelítést jelzik, bár ezekről Makkai maga is bevallja, hogy „az 1913-18. évek igehirdetési termékeit nagyrészt a háború ideje és változó hatásai alatt írván, aktualitásuk folytán sem tartottam alkalmasnak kötetbe gyűjtésre.”²¹³

1. 2. Az építéstől a „református öntudat” homiletikumáig (kb. 1917 — kb. 1925)

Az „*Írd meg, amiket láttál*”²¹⁴ című kötet (amely az 1918-1922 közötti évek igehirdetői terméséből ad ízelítőt), az előbb említettek mellett Kálvin és három ébresztő prédikátor hatását mutatják.²¹⁵ Amivel azonosulni tudott Kálvin, Fosdick, Robert-

²¹¹ Református Szemle. 1914. 256.

²¹² Egy részük megjelent a későbbi igehirdetéseket is tartalmazó *Zörgesetek és megnyittatik néktek*. Kolozsvár. 1925. című kötetben is.

²¹³ TIREK Kt 4820. 73.

²¹⁴ Megjelent: Cluj-Kolozsvár. 1923.

²¹⁵ Korai prédikációiról ő maga vallotta meg az „*Írd meg, amiket láttál*” kötete előszavában: „Igehirdetői munkám közben nagy keresztyén bizonyágtevők, akikhez magam is épülésért fordultam, természetesen hatottak reám s a hatásuk az itt közölt beszédek némelyikén is meglátszik, noha az irodalmi függés mértékét magam sem tudnám megállapítani, annyira a magaménak érzem azokat a gondolatokat, amelyekkel ők segítettek és építettek engem. Így többek közt Kálvin, Robertson, Fosdick kétségtelenül hatottak reám s befolyásolták egyik-másik írásom

son és Peabody igehirdetéseiből, azokat a felismeréseket beépítette magába. Különösen a két utóbbi hagyott mély nyomokat benne. Francis Greewood Peabody, amerikai unitárius teológus, aki hazájában a szociáletika művelése terén végzett úttörő munkát, s a *Social Gospel* kiváló prédikátora volt. Minden bizonnyal Imre Lajoson keresztül találkozott Peabody igehirdetéseivel Makkai, hiszen Imre Lajos kolozsvári segédlelkészége idején (1911) fordította magyarra Peabody *Afternoons in the College Chapel* című könyvét.²¹⁶ Frederic William Robertson esetében viszont Makkai vált közvetítővé Tavaszy Sándor felé.²¹⁷ A két angolszász igehirdetőről ismerjük Makkai véleményét is: „Ravasz László egyszer azt mondta Robertsonról, hogy 'csizmában járt a szentélyben'. De azt ő is elismerte, hogy a szentélyben járt. Tagadhatatlan, hogy a nagy angol igehirdető beszédeiben van bizonyos merevség, keménység és vaskosság. Az ő bizonyágtételében a hit légbensőbb tapasztalásai is olyan kifejezést nyernek, mintha természeti törvények volnának. De engem éppen ez a sajátossága nyűgözött le, mert amire mindig vágytam és törekedtem, azt a szilárd bizonyosságot, az isteni életnek azt a szinte tapintható valóságát sugározta. Igehirdetésén meglátszik, hogy szíve szerint katona akart lenni, mert Krisztus előtti hódolatában a kapernaumi százados hite nyilvánul meg, ő is úgy szemléli a világot, mint roppant katonai tábort, melynek sokféle erői a vezérlő Igazságnak és Szeretetnek engedelmessé válnak. Amilyen közvetlen közelivé tudta tenni Krisztus emberi alakjában Istent és országát, a Kereszt törvényében a megváltó Szeretet bünt megsemmisítő és bűnöst újjászülő hatalmát, éppenolyan mélységes igaz-

irodalmi formáit és gondolatait is, noha ezekben is a kardinális rész s a felfogás és megoldás lényege saját egyéniségemből folytak.”

²¹⁶ Imre Lajos: *Esti órák*. Peabody után angolból. Kolozsvár. 1912.

²¹⁷ TIREK Kt 4820. 66. Imre Lajos sem zárható ki a Robertson hatásból, mivel Robertson születésének centenáriumaára ő írt megemlékezést Az Út 1916. évfolyamának 235-243. oldalán.

sággal tárta fel az emberi lélek örvényeit és titkait. Élete sokkal rövidebb volt annál, semhogy tapasztalással és tanulással szerezhesse meg azt a csodálatos emberismeretet, a lélek világában való tökéletes otthonosságot, amit beszédei tartalmaznak és árasztanak; elméjének kivételes intuíciója és hitének értelmet felülhaladó bölcsessége, résztvevő, segíteni kész szeretete nyitották meg előtte a lelkek ajtaját. A bibliai személyek és történések megelevenítésében s a ma emberével való összekapcsolásában minden igehirdetőnek mestere lehet. Mély gondolatai sokszor hetekig foglalkoztattak s bibliamagyarázataimban, prédikációimban mint ritka gyémántokat ragyogtattam meg őket. Ami Peabodyt illeti, ő friss ötleteket, csattanós alkalmazásokat, könnyed és tetszetős analógiákat halmozott fel az ifjúsághoz intézett rövid meditációs beszédeiben s derűs lelkű vezetőként segített át olykor lelki szakadékokon és meredélyeken. Felhasználtam üdítő megoldásait én is, mikor csak tehettem.²¹⁸ A német teológiai gondolkodás struktúráján teológussá érő Makkai Sándort ezek az igen erős angolszász hatások segítették abban az elszakadási törekvésben, amellyel sikeresen kikerülte, hogy csupán egy Ravasz-epigon maradjon.

Szintén ebben az időszakban jelent meg a *Zörgesetek és megnyitattik néktek* kötet, amely még 1914-ből származó elmélkedéseket is tartalmaz, amelyek kontrasztot, ellenpólust jelentenek, szemléltetik a korszakhatárok közötti óriási lelki fejlődést (vö. *A hűséges élet* és *A Vőlegény barátja* c. beszédeket).

Ebben a korszakban igehirdetései tartalmilag elmélyültebbek lesznek, amelyeknek formáját a textusból nyert üzenet természetes tételezése szabja meg. Az esztétikai szempontokról fokozatosan átkerül a hangsúly az építő szándékra.

Vallásfilozófiai és valláslélektani ismereteivel célba veszi az emberi élethelyzeteket. Valláspszichológiai pillanatképek és mély elemzések váltogatják egymást. Így lesznek beszédei antro-

²¹⁸ Makkai Sándor: *Szolgálatom*. Budapest. 1990. 41-42.

pológiai nézőpontúak, jellemkeresők. A súlypont még az ember felé billenti, de közben nem mulasztja el a krisztusi értékeket, a jézusi életeszmenyt sem felmutatni. A legkomplikáltabb téma kibontása alkalmával is az építés gyakorlati célja vezérli (pl. *Júdás, A néma ördög*). A korszakhatár felé közeledve alábbhagy a filozófiai jelleg és felerősödik a hitvallásos öntudat, a Krisztus üggye iránti elkötelezettség. Megmarad az igényes stílus, a világos logika, fokozódik az élő kegyesség.

Az 1923-ban bekövetkezett megtérési élménye²¹⁹ hatására a theologia crucis motívumai is megszólalnak igehirdetéseiben. A Vécsi Szövetség²²⁰ lelki egyházat, élő gyülekezetet megcélzó programjának átgondolása és beindítása idején már határozott elképzelései vannak Makkainak is az igehirdetéssel kapcsolatban. Az 1925-ben tartott marosvásárhelyi lelkészértekezleten *Az igehirdetés válsága*²²¹ címmel tartott előadást. Makkai szerint *az igehirdetés válsága a lelkipásztori munka válságát is jelenti*, mivel az igehirdetés a gyülekezet összetartó ereje. Hogy Makkai milyen jól érzékelt ezt a kölcsönhatást, azt megerősítik Richard Riess és Hans Christoph Piper kutatásai, akik a modern homiletikai irodalomban szólnak arról, hogy napjaink igehirdetési válsága is tulajdonképpen a prédikátor kríziséből származik.²²²

²¹⁹ Makkai erről szóló beszámolóját közre adtam: *Confessio* 1990. 2. sz. 20-23.

²²⁰ Ld. az életrajzi fejezet Vécsi Szövetségre vonatkozó exkurzusát.

²²¹ Gondolatmenete megjelent: *Az Út* 1925. 179-180. A teljes szöveg: Makkai Sándor: *Aratás*. Losonc 1926. 29-38.

²²² R. Riess: *Zur pastoralpsychologischen Problematik des Predigers*. In: *Praxis Ecclesiae*. 1970. 295k.; H. Ch. Piper: *Predigtanalysen*. Göttingen. 1976. Az igehirdetés krízise, az igehirdető krízise és ez a válság büntudatként nehezedik az igehirdetőre, ami viszont egyre inkább csökkenti az igehirdetésre való alkalmasságát. A könyv szerint ezért az igehirdető és az igehallgató személye kerül a középpontba, és az, ami az igehirdetés közben kettőjük között történik. Piper megállapítja,

Makkai a válság jeleit abban látta, hogy hiányzik az igehirdetésből a lelket megtartó erő, a személyes átélés szuggesztív hatalma és a keresztyén élet értékeit meggyőzően felmutató bizonyágtétel súlya. Makkai a Szentírásból állapítja meg az igehirdetés zsinórmértékét: „tetszett Istennek, hogy az igehirdetés bolondsága által tartsa meg a hívőket”(1Kor 1,21). Ennek a megtartó bolondságnak pedig a „keresztről való beszéd”(1Kor 1,18.23) a tartalma. „Az igehirdetés eszerint a kereszt szellemének ... hirdetése e világban, amely az önmegtagadás parancsában mindig megbotráncozik és az önfeláldozás parancsát, mint a legnagyobb bolondságot, mindig kikacagja, mert önző boldogságot keres, de mi tudjuk, hogy ezt a beteg és ördögtől gyötört világot semmi más meg nem gyógyíthatja, mint a Keresztnek ez a botránya és bolondsága.” A „*Szentírás homiletikáját*” a 2Pt 1,16-21-ben látja. Ebből következik az igehirdető feladata: ismertesse meg testvéreivel a Jézus Krisztus hatalmát és jövetelét. Az igehirdetés annak megmutatása, hogy mivé teszi Krisztus azt, akihez jön. Ennek a megmutatásnak az eszköze kell legyen az igehirdető élete. „Szemlélni kellett, hogy legyünk az ő nagyságának a magunk életében, mielőtt beszélünk arról másoknak.” „A Szentírás először a magunk számára kell, hogy az élet könyve és tükre legyen s nem csupán textusgyűjtemény, melyből beszédünkhöz innen-onnan mottót ragadunk ki. [...] Igehirdető csak az lehet, aki lelkében fel tudott emelkedni a tapasztalásnak arra az ünnepi csúcására, ahol szívében megvilágosodott, az ő számára, mint saját életének váltsága és üdve, az a tény, hogy Jézus az Isten Fia, hogy Isten a Krisztusban van teljesen. [...] Aki Krisztusban Istennel találkozott a szent hegyen, annak a katedra is szent hegygé magasodik, melyre magával tudja vinni hallgatóit, Istennel való lelki találkozásra a Krisztusban. [...] A gyakorlatban existáló igehirdetés nagy része azért hull ki az igazi és termékeny igehirdetés kö-

hogy a homiletikában az antropológiai kérdések tabuvá tételének ideje lejárt. Az igehirdetés feltételeit empirikus úton kell meghatározni.

réből, mert nem a szent hegyről jött és nem a szent hegyről szólal meg.”²²³

Makkai a prófétai igehirdetés két elemének azt tartja, hogy egyrészt „nem mesterkéltn mesékből áll”, másrészt „nem saját magyarázatból származik”.

Makkai igéből vett tételei tökéletesen igazak. Korának igehirdetése u.i. mesterkéltn, élettelen szónoklattá lett, amely más prédikátorok át nem élt gondolatait vagy beszédeit szajkózta. A belső ürességet az illusztrációk, történetecskék, bölcs mondások halmaza borította el. Ahogyan Makkai mondja: „Nem lévén saját lelkiünk kifejezése, kénytelenek vagyunk hozzá a hangban, modorban és gesztusokban adni azt, ami a másét a mienk látszatává teszi s így született meg a prófétai bizonyosságtevés egyházában a szavaló prédikáció, a szónoki igehirdetés, amely elmaradt a küszködő, tragikus világtól, nem szól a ma emberéhez, ignorálja annak tényleges lelki szükségleteit, nem tud se elég szociális, se elég aktuális lenni s az éhesen hagyott lelkeket vagy a közönyt, vagy a szekták karjai közé löki.”

Makkai Sándor ezen a ponton fűjja meg a riadót, s kimondja: a szónoki igehirdetés ideje lejárt! „Az igehirdetés a lelkipásztori életnek és munkának nem egyik, a többiektől külön, vagy azokkal ellentétes ága, hanem centruma, ahová életének és munkájának minden szála összefut s onnan megint szétsugárzik, minden irányba.”²²⁴

Makkai maga mutat példát és jár elöl a szónoklat-prédikáció igehirdetéséssé tevésében. Az ő igehirdetésére is érvényes Boross Gézának a XX. század elejének igehirdetéséről szóló megállapítása: „A húszas évek végétől kezd kibontakozni igehirdetésünkben a református öntudat erősítésének homiletikuma.”²²⁵ Makkai már 1925-ben kijelenti: egyedül Isten csodája, hogy még egyálta-

²²³ Makkai Sándor: *Aratás*. Losonc. 1926. 31-32.

²²⁴ U.o. 35.

²²⁵ *Studia et Acta V. Tanulmányok...* Budapest. 1983. 408.

lán él a megüresedett öntudatú református egyház. „Sajnos ott tartunk — írja —, hogy a magyar kálvinizmus sajátos vallásos tartalma, bibliai, hitvallási és teológiai karaktere, világnézeti típusa, erkölcsi eszménye, kulturális koncepciója és nemzeti miszsiója egy olyan lelki keverékké színtelenedett és erőtlenedett az egyház tagjaiban, hogy ma a kálvinizmusnak legfennebb az ösztönéről beszélhetünk, de nem az öntudatáról. És háládatosnak kell lennünk az Úristen iránt, ha még az ösztön él és sarkalja a lelkeket, hogy a kábulatból kirázzák magukat és elinduljanak törvényes ősi örökségük öntudatos visszafoglalására.”²²⁶

A református öntudatra ébresztés nyitányát tulajdonképpen az általunk megjelölt korszakhatárra tehetjük, 1917-re, amikor a reformáció 400 éves évfordulója tükröt tartott a magyar protestantizmus elé. Az *Öntudatos kálvinizmus*²²⁷ programjának 1925-ös összefoglalásához vezető folyamat fogantatását érhetjük tetten Makkai három reformációra írt prédikációjában, amelyek nyomtatásban is megjelentek.²²⁸

²²⁶ Makkai Sándor: *Öntudatos kálvinizmus*. Budapest. 1925. 2.

²²⁷ Makkai Sándor: *Öntudatos kálvinizmus*. Budapest. 1925.

²²⁸ Ebből az időből három Makkai prédikáció is megjelent nyomtatásban. Egyiket a Kolozsvári Egyházmegye jubileumi istentiszteletén mondta el (1917. július 8), a másik kettőt Sárospatakon a Kollégium ifjúsága előtt, illetve a város templomi ünnepélyének keretében 1917 őszén.

Kolozsvárott a *Mt 5,14-16* alapján állította élet-halál kérdés elé a gyülekezetet, hogy felelősségre vonjon, felrázzon, küzdelemre hívjon a szent örökség megtartása érdekében. Ez az örökség a protestantizmus, ami sem több, sem kevesebb, mint az igazi keresztyénség. Jézus tanítványai azért vannak a világon, hogy a világ világossága legyenek. Ez nem megy magunktól, hanem azáltal, aki magáról mondta azt, hogy Ő a világ világossága. A reformációra azért volt szükség, mert az igazi keresztyén eszmény meghomályosult, elveszett. „Ti vagytok a világ világossága” — ez ellen az életparancs ellen követett el a keresztyénség olyan bűnöket, amelyek szükségessé tették újjászületését. Nem mintha az egyház megfeledkezett volna arról, hogy úgy kell fénylenie, hogy ő a világ vilá-

gossága, sőt néha máglyákkal bizonyította be. De megfélekedett arról, hogy úgy kell fénylenie, hogy az emberek a mennyei Atyát dicsőítsék érte. „Az Isten világalma és az Isten dicsősége az egyház világalmává és az emberek dicsőségévé hitványodott.” A misztikusok, szerzetesek, aszkéták felismerték ezt, rajongtak Istenért, de megátkozták a bűnös világot. Ezek a szentek ezt a lángot véka alá rejtették. Eldugták a beteg világ előtt az egyetlen orvosságot. A világalomra jutott egyház és a belőle kivonulók önzőben újtába álltak az Isten világosságának. 400 esztendeje a „világ világossága” személyes élményekben gyűlt ki, majd új és új „gyertyatartókban” lobbant fel és fénylett az Isten anyaszentegyházában levőknek. A protestantizmus 400 éve szórja Isten evangéliumának fényét az Isten dicsőségére. Ennek a 400 évnek az örökségét kapjuk meg ma. Nekünk szól az Ige: mi kellene, hogy legyünk a világosság? Nagyon gyenge világosság ez! Nem tudta áttörni a bűn három éves gőzkörét, amiben fuлдoklik a világ [az I. világháborút]. „Ebben a világkatasztrófában mi is megmérteünk és híjjával találtattunk”. De, még ezek után sem késő! — mondja Makkai. „Egy nagy, új reformációra van szükségünk atyámfiai: az egyénenkénti hősiesség reformációra”. Az élet királyi trónusát csak Krisztus foglalhatja el — hirdeti prófétai erővel (*Zörgessetek és megnyitattik néktek.* 218k.).

Sárospatakon a *2 Kor 4,6-10.16-18* kapcsán idézi fel a reformáció szellemét (*A mi örökségünk.* Sárospatak. 1917. 12k.): „Mert az Isten, aki szólt: sötétségből világosság ragyogjon! — ő gyújtott világosságot a mi szívünkben.” A reformáció alapvonása: e világon minden élet kezdője, teremtője, cselekvő alanya — Isten. Pál megrendülve tapasztalta, hogy Isten egy másik, még fenségesebb teremtést visz végbe az emberi szívben. Pál Damaszkusznál összetört sötét szíve kellett ahhoz, hogy megértse az élet titkát. Ez a titok: minden szív rendeltetése, hogy Isten dicsőüljön meg benne. A teremtés hajnala akkor hasad fel az emberben, amikor szívében megjelenik az Isten. Erről felejtkeztek el századokon át: sötét is lett. A reformációnak kellett jönnie, hogy újra nyilvánvalóvá legyen: az Isten dicsősége a Krisztus arcán világol. Krisztus megjelenése a szívben: ez az örök reformáció. A reformáció nem dogma, hanem a Krisztus trónfoglalása a szívben. Ezért mi nem a múltat, nem egy történelmi eseményt ünneplünk és végképp nem embereket! Isten diadalmenete 400 éves útja után hozzánk érkezett, bele kell olvadnunk ebbe a menetbe. Ti sötét, halott, meg sem született szívek halljátok a világteremtő szót: a sötétségből világosság ragyogjon! Krisztus bennünk lakozása: méltóság, kiválasztottság és bizonyosság az üdvösségről. — Ebben a

A református öntudat ébresztését sohasem keverte össze Makkai a kálvinizmus dicsőítésével vagy a katolicizmus ócsárlásával. Az öntudat kérdését ugyanis nem más felekezetek letapo-
sásával, nem is hamis hübrisszel látta megoldhatónak, hanem a reformátori elvek kibontakoztatásában.

1. 3. A „református öntudat” homiletikumától az Ecclesia Militans mozgósításáig (kb. 1925 — 1945)

A harmadik korszak húsz évének változatos világi történései (kommunizmus megszilárdulása, gazdasági válság, német egyhá-
zi harc, II. világháború) és a Makkai életében bekövetkezett vál-
tozások (püspökség, expatriálás, egyetemi tanárság) hatással
vannak igehirdetői útjára is. Van ami folytatódik az előző kor-
szakból, van ami vadonat új kezdeményezés és van, ami ebben a
korszakban erősödik fel és válik meghatározóvá.

Az öntudatébresztést felvállaló igehirdetések jelentik a kon-
tinitást. Az ekkor megjelenő gyűjteményes kötetek, az *Aratás*

prédikációban is jelentős szerepet játszott a hűtlenség hangsúlyozása és a sötétségből világosságra vezetés lelkesültsége. Ez szólt az időseknek, a kialudt fényűeknek. Nekik ébresztőt fűjt Makkai, míg az ifjaknak to-
borzót zendített a sereggyűjtés napjára a *Zsolt 110,3* alapján (*Az Út*, 1917. 190.k). Az Isten világért folytatott harcában az ifjak reformációi
ünneplése a sereggyűjtés napja. Alig van nap az életben, hogy Isten ne
hívna az Ő seregébe. Néha úgy látszik, mintha ez egészen eredmén-
ytelen lenne, de mégis növekszik a „fehér-ruhás” sereg. Dávid zsoltára a
Messiásra vonatkozik, az Úr felkentjére, aki a kereszten szenvedett. A
kereszt az a hely, ahová a sereggyűjtés napján Isten az Ő tábortát össze-
hívja. Ez a kereszt vált láthatóvá, ez magasodott fel mindenk fölé 400
évvel ezelőtt. Istennek azok kellene, akik „készséggel sietnek” van
az emberben érte lángoló szeretet, az öltözet pedig nem más, mint a lel-
ki-tisztaság hófehér ruhája. Légy ilyen alkalmas: ifjú Isten mai seregé-
ben!

(Losonc. 1926.) és *A mi útunk* (Kolozsvár. 1929.) szerkesztésére, stílusára, lelki töltésére nézve ugyanazok a jelzők illenek, mint amelyeket a fentebbi kötetekkel kapcsolatban elmondtunk. A hívő értelmet célozza meg határozott küldetéstudattal, hitvallásos elkötelezettséggel. Igehirdetéseire is rányomja a bélyegét az az álláspont, amelyet az *Aratás* előszavában így fogalmazott meg: „A kálvinizmus olyan vallásos szellem, mely az élet egész területét át akarja hatni s minden szellemi jelenséget ítélő szempontja alá akar vonni. Nem elégszik meg azzal, hogy az egyének elzárt kedélyvilágán belül a kegyesség gyöngéd égi virágait ápolja, hanem világnézetté, erkölcsi életesménnyé, kultúra- és jellemképző lélekke is akar lenni a világban. Megvannak a szempontjai a tudomány, a művészet, az erkölcsiség, a társadalmi és nemzeti élet számára is.”²²⁹ Az emberi oldal tehát még mindig jelentős, amelyet színez a püspöki szolgálattal együttjáró alkalomhoz kötöttség, amelynek ugyancsak vannak sajátos buktatói. Érdekes, hogy Makkai püspökségének a második és harmadik harmadában elhangzott igehirdetésekből nem is készült kötet.

Makkai püspökségének elején egy új és eredeti műfaját találta meg az igehirdetésnek. Közkeletű elnevezéssel előadásoknak²³⁰ nevezte őket, de ez a szó nem adja vissza *Az elátkozott óriások*²³¹ sorozatának különlegességét. A műfaji meghatározás nem is sejteti, hogy ez alatt a cím alatt Makkai egyik homiletikai csúcsteljesítménye rejtőzik, amelyben — sarkítottan fogalmazva

²²⁹ Makkai Sándor: *Aratás*. Losonc. 1926. 3.

²³⁰ László Dezső hasonlíttja össze — a már idézett emlékezésében — *Az elátkozott óriások* kapcsán Ravasz László hasonló előadásait a Makkai előadásokkal. Ravasz általában műsor keretében adott elő, az élettől elvonatkoztatva, nem az Ige és a Szentlélek feszültségében, de mindig megérkezett a legfőbb értékhez, Jézushoz, Makkai liturgiai keret nélkül, életközeli és a lelki feszültséget végig megtartva.

²³¹ A nyolc előadás először 1928 januárjában hangzott el a Kolozsvári Református Nőszövetség alkalmain, majd ugyanitt és ugyanakkor nyomtatásban is megjelent.

— az evangélium szekuláris interpretációjának korai kísérletét fedezhetjük fel. Jellemző lépések: a textusként szolgáló igék, bibliai történetek mindig a beszédekbe beépítetten szerepelnek, sohasem a kezdetükön; az egyes témák, körbejárandó fogalmak rövid, lényegre törő exponálásával indít, amelyeket saját tapasztalatokkal támaszt alá (diagnózis); az igei megoldás lehetőségének felvillantása (quasi textus); a megoldás szükségességének, kívánatossá tételének, kivitelezhetőségének felmutatása (perspektíva); a megoldást adó új fogalom frappáns meghatározása (új definíció). Merész és egyértelmű fogalmazásával, a cirkalmas, kánaáni nyelvet nélkülöző, azt feloldó friss szókapcsolataival világossá és szemléletessé teszi üzenetét. A magától értetődő evangéliumi látásmód ötvöződik a tiszta református szellemiséggel. A figyelemfelkeltés miatt különös kerülő utat választott az evangélium hirdetésére Makkai. Míg mások úgy járják be a kerülő utat, hogy megtartják a régi formát és elhagyják az evangéliumi tartalmat (pl. moralizálnak), addig Makkai a formát változtatja meg és a tartalom, az Isten Igéje változatlanul megmarad. Ennek a műfaji kísérletnek a legnagyobb dicsérete az, hogy már a neves kortárs teológusok közül is többen felismerték annak homiletikai értékeit. László Dezső szerint „érdemes lenne ezt az igehirdetési módot komolyan tanulmányozni és a többi igehirdetési mód mellett alkalmazni.”²³² Tavasz Sándor a hasonló jellegű külföldi könyvek legjobbjainak sorába tartozónak ítéli és az evangéliumokhoz „kommentárként” ajánlja.²³³ Pilder Mária a svájci Hermann Kuttert szerette volna megnyerni, hogy a német nyelvű kiadás elé bevezető sorokat írjon, mivel Makkai és Kutter gondolkodása között olyan nagy lelki rokonságot érzett.²³⁴ A legszembeötlőbb közös tulajdonság közöttük az egyház életével szemben

²³² László Dezső: *Makkai Sándor (1890-1951)*. Kézirat. 19.

²³³ Református Szemle. 1928. 625.

²³⁴ *Az Úr szolgálóleánya*. Válogatás Pilder Mária műveiből. Budapest. 1988. 332., a lelki rokonsághoz ld. még a 303. oldalt is.

tanúsított kritikai magatartás.²³⁵ Makkai előadásairól Pilder Mária úgy tudósítja a svájci teológust, hogy azok „forradalmat jelentettek minden üres ceremoniális egyháziasság és farizeusi valóságosság ellen. Kísérlet volt ez arra, hogy újra áttörjön az igazsághoz, a Jézus Krisztusban való élő Istenhez. Új idők herold kiáltása volt ez.”²³⁶ A nem lelkésziek értékelése közül Németh László szavai érdemelnek különösen is figyelmet: „Egy papruhás gondolkozó vív ezekben az előadásokban a mai kereszténységgel az örök kereszténységért, az eleven élet fanatikusa idézi a kihűlt bazaltból a vulkán eredendő tűzét. [...] Szenvedélyes halott-tá-

²³⁵ A 60 éves Kuttert köszöntő E. Thurneysen egyik legjelentősebb vonásaként a következőket mondja Kutterről: „Nem programot kell adni — ez vallásos ideológiát tartalmazna —, hanem az igét. Az Isten valóságából, mintegy tüzes középpontból a mára nézve feltétlen érvényű szót kell kimondani. Kutter mindig az egyház mulasztásaként jelölte meg, hogy ezt nem merte megkísérelni, hanem megelégedett vallásos általánosságokkal, Krisztust üresen magasztaló szavakkal. Ebből egészen nyilvánvaló, hogy az a kritika, mellyel Kutter kora egyházát illette, nem magyarázható egyházellenes szenvedélyekkel. A küzdelem kiindulópontjának és motívumainak tisztaságáért, valamint a harc az ellen, hogy csupán politikailag és társadalmilag értelmezzék, ami őbenne tulajdonképpen végbemegy, nem volt könnyű. Ő azonban nem hagyta magát elsodortatni... Nagy teljesítmény, hogy itt, ahol minden az ember aktivitása után kiált, úgy képviseli az egyedül Istenre hagyatkozás és várakozás magatartását, hogy a maga idejében szükséges emberi aktivitás csorbát ne szenvedjen. Kutter áttörése minden ideológián és vallásos manipuláción, valamint az egyházat bünbánatra hívó beszéde az az igen jelentős szolgálat, mellyel ő az egyházat szolgálta. Nála igazán nem 'iskoláról' vagy 'irányzatról' hanem Istenről van szó.” (*Zwischen den Zeiten*. 1923. IV. Heft. 8kk.)

H. Kutterhez ld.: Török István: *Barth Károly teológiájának kezdetei*. Pápa. 1931.; Pásztor János: *A svájci vallásos szocializmus és hatásai a magyar reformátusok között*. Budapest. 1969.

²³⁶ U.o. 332.

masztási kísérlet. Egy ember írhatott volna sokkal szebbet, ilyen csak a korigény írhatott.”²³⁷

Makkainak ebben az igehirdetői korszakában erősödik fel és válik meghatározóvá az egyházzól szóló tanítás. A gazdasági világválság és a világháborúba rohanás veszélyének fokozódásával, a bolsevista-kommunizmustól való félelmének növekedésével párhuzamosan biztatja a magyar reformátusságot hitének, szellemi erejének összeszedésére. A külső impériumok szorításából szerinte csak az élő Krisztus uralma, a „Szeretet impériuma” tud megmenti. A harmincas években a harcoló egyház, az *Ecclesia Militans* mozgósítása²³⁸ központi témává növi ki magát Makkai gondolkodásában. A kommunizmus pusztításának rémét kevesen ismerték fel olyan korán és olyan élesen mint ő.²³⁹ Az

²³⁷ Németh László: *Két nemzedék* — tanulmányok. Budapest. 1970. 369-370.

²³⁸ Először az *Evangélium és egyház* c. előadásában mondja ki ezt a tételt: „Az *Ecclesia Militans* a mai idők követelménye és ez az egyházi élet teljes mozgósítását parancsolja. Az egyháznak a maga hamis békeségét, melyet a világgal kötött, ezt a mindkét felet megrontó megalkuvást föl kell bontania” (*Nem békességet...* Budapest. 1932. 61.).

Ld. még Makkai írásai közül ehhez a témához: *Az egyház válsága és a theologiai tudomány*. Igazság és Élet. 1937. 139-144.; *Az egyház missziói munkája*. Budapest. 1938. 52-55.; *Kijelentés és egyház*. In Károlyi Emlékkönyv. Szerkesztette: Vasady Béla. Budapest. 1940. 182-195.; Vasady Béla: *Az igehirdetés és theologiai tudomány az ecclesia militans életében*. Theologiai Tanulmányok 40. Debrecen. 1934.

²³⁹ Ma igazán értjük, hogy mit jelentettek Makkai 1932-ben megfogalmazott, vigyázásra intő szavai: „a kommunizmustól igen sokan új korszak megnyitását várják. Bizonyos optimizmussal remélik, hogy 'majd letisztul' s levetkezvén véres iszonyatosságát és szélsőséges hőbortjait, 'csendes átsugárzással' áldásos megújulást fog árasztani a korhadó társadalomba. Ezek az ördögöt az ördöggel akarják kiűzni. Itt nem új korszak derengéséről, hanem a régi világ éjbeborulásáról van szó. A bolsevista kommunizmus szükségképeni következménye az utolsó évszázadok humanizmusának. A kimerült fa meddő halálvirága. Ha van új

egyház és a teológia válságos helyzetének ténye megkérdőjelezi benne a kultúrprotestantizmus jogosultságát is. A harmincas évek elejétől látszik, hogy — ha nem is direkt módon, de — az Ige teológiájának hatása alól ő sem vonhatja ki magát. Ennek nyilvánvaló bizonyítékait látjuk homiletikai felfogásának átalakulásában. Az 1939/40. tanév második félévében *Az igehirdetés elmélete*²⁴⁰ címen hirdetett kollégiumot. Az előadások vezérfonala Ravasz *Homiletikája* volt, amelyhez a döntő pontokon Makkai hozzáfűzte kritikai megállapításait. Ravasz liberális Kijelentés-szemléletével szemben (a Kijelentés nagy vallásos személyiségek élményeit állítja elénk) az élményt pusztán formának tartja, mert „nem emberi élményeken keresztül jön el Isten hozzánk, hanem a mi élményeink ellenére”. „A Bibliát az teszi Isten Kijelentésévé, hogy nem emberek mondják el gondolataikat Istenről, hanem ezeken a teljesen másodlagos eszközökön túl a Bibliában maga Isten szól hozzánk, az Ő akarata nyilvánul meg... A Kijelentés öltözik Isten Igéjében emberi gondolatokba. [...] Azért isteni Kijelentés, mert Isten szava. Függetlenül tennénk emberi tapasztalatoktól az egyházat, ha emberi tapasztalatoktól várnánk a Kijelentést. Isten a kezdeményező egyedül. Ha így fogjuk fel a dolgot, akkor az igehirdetőnek a feladata nem lehet más, mint kihozni az Isten beszédét a hallgatók számára. Eléjük kell azt állítani.”²⁴¹ A homiletikai érték forrásának tárgyalásánál különösen nagy hangsúlyt tesz Makkai az Ó- és Újszövetség szerves egységére: „nemcsak arról van szó, hogy a kettő hasonló értékű és az egyik kiegészíti a másikat, még arról sincs szó, hogy kölcsönviszonyban vannak egymással (*Latet-patet*). Ennél többet kell mondani. Azt kell mondani, hogy egy könyv, ugyanaz a két

élet, akkor az csak ennek ellenére s nem belőle, hanem ellene fakadhat a lélek önmagába való visszahajlásából.” (*Nem békességet... 25.*)

²⁴⁰ TIREK Kt 4846 — gépelt, Kt 4847 — stencilezett.

²⁴¹ TIREK Kt 4846. 5-6.

könyv.²⁴² Ez legalább olyan világos állásfoglalás, mint a mai modern homiléta, R. Bohren felkiáltása: „*Das Alte Testament erinnert uns daran, dass Kirche und Synagoge einen Gott haben.*”²⁴³

Makkai a Krisztus kettős természetével kapcsolatban is mélyebbre megy mint Ravasz könyve, egyház-felfogásában pedig radikálisan más. Az egyházat társadalmi alakulatnak tekintő nézettel szemben vallja: „A mi felfogásunk szerint a Kijelentés számára alkotta Isten ezt a lelki szellemi tere, az egyházat.”²⁴⁴ Az egyház tehát a Kijelentés tere, de a református igehirdető nem felejtethi el, hogy ennek a térnek az akusztikáját speciálisan református hitvallásaink tanításai teremtik meg.

Ugyancsak Makkai elvi-homiletikai gondolkodásába enged bepillantást az az 1943-ban megjelent cikk, amely a Magyarországot is elérő háború időszakának homiletikumát fogalmazta meg egyik cikkében (*Igehirdetés a háborúban*).²⁴⁵ Az igehirdető nem tehet úgy, mintha békeidő lenne. A különleges szituációra nézve Makkai a következő tanácsokat adja:

— Az igehirdető ne tolja fel magát Isten ügyvédjének, ne mesterkedjék azon, hogy a háború embertelen, szörnyű tényeiből kibüvéskedje Isten egyenes szándékát és közvetlen munkáját. A prédikációban nem a háború ténye és körülményei, hanem az ember, a lélek a fontos, aki ezzel a ténnyel és körülményekkel került szembe. A bűnös embernek a háborús időben is arra van szüksége, hogy a kegyelmes Istennel találkozzon.

— A háborús élet mindennapi viszontagságai miatt az igehirdető nem hanyagolhatja el a keresztyén élet mindig időszerű kérdéseit. Nem lehet telítve minden prédikációja a háborúval. Irányítsa hallgatóinak lelkét Isten országának és az Ő igazságai-

²⁴² U.o. 6.

²⁴³ Rudolf Bohren: *Predigtlehre*. München. 1972. 121.

²⁴⁴ TiREK Kt 4846. 20.

²⁴⁵ Igazság és Élet. 1943. 2. sz. 26-28.

nak a keresésére, melyhez a minden egyebek ráadásul megadatnak ígérete fűződik.

— Az igehirdetés *hogyan*-járól azt mondja Makkai, hogy kerülje a nagy szavakat, ne szolgálja ki az igehirdető Isten Igéjével az Isten trónjára törő emberi akaratot, ne essen a hamis próféta szerepének hálójába, de hirdesse: a bűn halálra van ítélve, a szeretet győz, érdemes jót cselekedni, Krisztus békességében bízni. Az igehirdetőnek mondania kell, hogy a református keresztyén emberrel nem történhet már rendkívüli esemény, mert a legrendkívülőbb csoda már megtörtént vele: Isten Krisztusban kiválasztotta és elhívta üdvösségre.

1. 4. A missziói igehirdetés korszaka (1945 - 1951)

Makkai Sándor igehirdetői útja a II. világháború utáni években érte el legmagasabb pontját. Az *Itt és most* kötet, a *Döntő napok* és az *Egymás terhét hordozzátok* traktátusok, valamint a *Református Gyülekezetben* megjelent igehirdetési reprezentálják ezt a korszakot.

Általános és közös jellemzőjük ezeknek az igehirdetéseknél, hogy az abszolút szuverén Isten kegyelméről szoteriológiai tudatossággal szólnak. Az igehirdető Makkai Sándor a saját figyelmét és hallgatóinak szemét is az Isten Országára felé akarja irányítani. Az evangélizáció, az evangéliumi tanítás és a próféta igehirdetés ötvöződik Makkainál egy csak rá jellemző igehirdetési formává, amelyet missziói igehirdetés névvel jelölünk. *Missziói*, mert ébresztő, személyes és evangéliumi, de textus-, gyülekezet- és időszerűségével, tanító és lelkigondozó elemeivel mindvégig megmarad *igehirdetésnek*. Az előző korszakokhoz képest *eltűnnek* a vallástudományi teológiára jellemző terminus technikusok, az antropológiai nézőpont, a spirituális eszmények időtlensége, a moralizálás, ugyanakkor *felerősödik* a forma tartalom alá rendelése, a textusok új megvilágításba helyezése, az evangélium központi üzenete, a döntésre hívó hang, a bibliai alakok mesteri áb-

rázolása és kortársi közelségbe hozása. Igehirdetéseinek ezek a vonásai igazolják azokat az elveket, amelyeket ő alkalmazott mások igehirdetéseivel szemben. Az 1947-ből fennmaradt, Révész Imre püspök kérésére készített prédikációbírálatai²⁴⁶ megőrizték számunkra gazdag igehirdetői életútjának néhány letisztult és fontos elvi-homiletikai alapelvét:

1. Az igehirdetés tárgyi alapjának biztosítását az exegézis jelentőségének komolyan vételében látta. 2. A gyülekezeti igehirdetés csak teljes teológiai rendszer alapján lehet igazán hatékony. A református igehirdetés a személyes bizonyágtétel teológiailag ellenőrzött és tisztántartott formája, amelyek együtt adják a nagy igehirdetők klasszicitását. A prédikáció hatásának titka az, hogy az igehirdető személyesen bizonyítja: az Isten Igéje és az atyák hite valóban igaz. 3. Bár nem barátja Makkai a beszéd-szerkesztés túlzottan formális követelményeinek, azért Ravasz Lászlóval együtt elengedhetetlennek tartotta, hogy a beszédnek legyen meg a szigorú belső logikája. E szerint lesz a beszédnek bevezetése, fő és alrészai, befejezése. Fontos, hogy a beszédnek tömörödő és rövidülő haladása legyen, mert ezzel a szűkülő mivoltával nyeri meg hatékonyságát. A kidolgozásnál kívánatos, hogy az avatag, üres szónoki frazeológia helyett frissen szólaljon meg a személyesen átélt mondanivaló. Általánosságban a kidolgozás kérdése a tanulás, olyasás, teológiai és irodalmi műveltség és a gyakorlás kérdése.

Makkai Sándor nemcsak ismert és gyakorlott evangélizátor volt, hanem határozott elvei is voltak a magyar református gyülekezeteket célba vevő evangélizációról. Az evangélizáció klaszszikus tételei nála is meghatározóak. Ez derül ki *Az egyház missziói munkája* evangélizációról szóló részéből²⁴⁷, valamint a tíz

²⁴⁶ TIREK Kt 4957. Révész Imre 1947. december 18-án bízta meg Makkait, hogy készítse el bírálatát.

²⁴⁷ Makkai Sándor: *Az egyház missziói munkája*. Budapest. 1938. 200-201.

évvel később született *Evangélizáció és gyülekezeti misszió* című tanulmányából.²⁴⁸

Makkai evangélizációról vallott elveit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

— *Az evangélizáció definíciója:* Az evangélizáció olyan segítőszolgálat, amely a lelkeket bűnös állapotuk halálos veszedelmének megismerésére, igaz bűnbánatra, Krisztus melletti döntésre, valóságos megtérésre és újjászületésre kívánja segíteni.

— *Az evangélizáció feladata:* A konkrét gyülekezetben a hívő gyülekezet ébresztése és gyarapítása. Ezért áll közvetlen kapcsolatban az evangélizáció a gyülekezeti misszióval. Már Spurgeon is megállapította, hogy kétségbe vonja a gyülekezeten kívüli ébredés értékét: „Kétségbe vonom minden olyan ébredés értékét, amelyik nem Isten gyülekezeteiben kezdődik, s vonul be kívülről a gyülekezetbe. Ez nem felel meg a lelki élet törvényeinek. Az igazi ébredés a gyülekezet néhány hívő emberénél kezdődik, majd élővé teszi a tanítványok egész seregét, s azután kiárad a gyülekezetből a kívülállók közé. De belül kell kezdődnie. Halljátok ezt mindnyájan ti, akik a gyülekezet tagjainak érzitek magatokat, de nem látjátok, hogy olyanok vagytok, mint a nedves fa, amelyik nem akar égni, s így akadályozza, hogy a tűz az emberek között terjedjen...”²⁴⁹

Az evangélizáció ilyen értelmű feladatára történt rávilágítás kettős ellenállásba ütközött Makkai korában. Egyrészt tiltakozott ez ellen a pietisztikus, methodisztikus gyökerű Bethánia Egylet, amelynek az evangélizációs stílusában domináns volt az individualista jelleg. Szerintük az egyéni megtérés és a Krisztussal való egyéni üdvkapcsolat önmagában befejezett cél, mely után a megtértek zárt közösségben való szent életfolytatása következik, amelynek kidolgozott rendje, formája és fegyelme van. A C.E.

²⁴⁸ Makkai Sándor: *Élő gyülekezet* Budapest. 1948. 77-85.

²⁴⁹ Boross Géza: *Az ébresztő prédikáció*. Theologiai Szemle. 1991. 378.

munka a maga misszióját sokáig abban látta, hogy a maga zárt közösségébe mentsen egyes lelkeket a népegyházi gyülekezet közösségéből. Makkai erre találóan mondta azt, hogy így *a kovászt elzárták a tésztától*. Ennek a szemléletnek a gyógyítására kellett tovább mutatnia a Makkai-féle gyülekezeti evangélizációnak arra, hogy az egyén üdve nem cél, hanem kegyelemből együttjáró ajándék, mert a cél a hívő gyülekezet fölépítése.

Létezett azonban egy másfajta ellenvetés is, amelynek gyökerei Lutherhez és a holland szigorú református elgondoláshoz vezetnek. Ez a nézet azt mondja, hogy evangélizáció csak a gyülekezeten kívül szükséges. A gyülekezet munkája u.i. nem az evangélizáció és a misszió, hanem csakis a nevelés. Az egyház a megkeresztelték iskolája. A nevelés a keresztségtől az úrvacsoráig tart, melynek során a megkereszteltet belenevelik az egyháztagságba. Ha a nevelésen túl még evangélizációra is szükség van, az a nevelés csődjét jelenti. Ennek a felfogásnak az egyházfogalma téves. A Szentírás alapján nem beszélhetünk perfekt gyülekezetéről. Befejezett keresztyének és tökéletesen kész gyülekezetek nincsenek ezen a földön.²⁵⁰

Az evangélizáció feladata továbbá a döntés elé állítás is. Makkai szerint „a döntés gyökeres, teljes megfordulást, megváltozást, odaadást jelent. [...] Ez a megfordulás nem történik harc nélkül.”²⁵¹ Erre a harcra mozgósít Isten az evangélizációval.

— *Az evangélizáció szükségességét az egyházban létező nem-egyház indokolja. Az egyházon belüliek „keresztyénsége”*

²⁵⁰ A teljesebb kép érdekében megemlítjük, hogy volt egy harmadik irány is, amelyet a „Református Gyülekezeti Evangélizáció Baráti Társasága” képviselt, Békefi Benő — akkor nyíregyházai lelképásztor — vezetésével. A Bethánia Egyletből vált ki ez a csoport az 1930-as évek közepé táján. Bár hangsúlyozták, hogy a gyülekezetek éledése evangélizációs szolgálatuk célja, de munkájuk eredménye éppúgy az ekklezziola-képződés volt, mint a Bethánia esetében. Akár „ellen-Bethánia”-nak is lehetne nevezni őket.

²⁵¹ Makkai Sándor: *Poimenika*. Budapest. 1947. 202.

sokszor megkérdőjelezhető. Az egyház legközvetlenebb missziói területe a nem-egyház. A nem-egyházban sürgőldöhetnek lelkipásztorok, tanítók, presbiterek, diakónusok, egyháztagok, akik Isten előtt alvóknak bizonyulnak. Felébredésük, mert a mi teendők nem az ítélet és kivétel, hanem a misszió. Óvakodni kell attól az ekkleziológiai szentségtől, amely borzadva zárkózik el a nem-egyházról a gyülekezetekben.

— *Az evangélikátor személyére nézve* Makkai is elsődleges kritériumnak tartja, hogy evangélikátor csak az lehet, akit személyes elhívás, kegyelmi ajándék és isteni küldetés tesz azzá. Külön hangsúlyt kap nála a szolgálat kisajátíthatatlansága, ezért több helyen enyhe iróniával jegyzi meg: nincs kizárva annak lehetősége sem, hogy evangélikátor akár még a lelkipásztorok vagy egyházi tisztviselők közül is kikerüljön.

— *Az evangélikáció formája* szerint éles, kihegyezett igehirdetés. Szabad, kötetlen, nem textusmagyarázat, amely nincs hozzátköve a kultikus istentisztelethez, még ha imádsággal és énekléssel van is összekapcsolva. A nagy evangélikátorok szabad igehirdetésnek nevezték ezt a formát, de abból nem engedtek, hogy az evangélikációs beszédnek igenis írásszerűnek kell lennie. Makkai Brunner szavait idézi: *az evangélikációs beszéd nem a Bibliából indul ki, de a Bibliához vezet.* Hozzá tehetjük, hogy Bonhoeffer híres homiletikai utóiratában azt mondja: a nem textuszerű prédikáció még mindig lehet írásszerű és a Szentírás központjára vonatkoztatott. Luther maga sem volt gyakran textuszerű, de azért írásszerűen prédikált.²⁵² Ismereteink szerint Makkai ezt a tanácsot sohasem fogadta meg szó szerint. Inkább több textust vett, olykor hármat-négyet is, de ő az evangélikációk alkalmával is a Bibliából indult ki, s a textust nem hanyagolta el.

— *Az evangélikáció tartalmát* tekintve két üzenetnek az elsődlegességét mondja ki Makkai. Először tudatosítani kell az a-

²⁵² Dietrich Bonhoeffer: *Gesammelte Schriften IV. Finkenwalder Homiletik.* 1935-1939. München. 1965. 267.

lapbajt, amely a szárdiszi gyülekezetnek szóló üzenet kiterjesztése: „az a neved, hogy élsz, pedig halott vagy” (Jel 3,1b). Egyénnek és egyháznak egyaránt baja, hogy ezt a halálos állapotot feltáró diagnózist nem tudja és nem is akarja elfogadni. Pedig Krisztust nem érdeklik az élők, ő csak a halottakat keresi. A második és döntő üzenet Makkai szerint az evangélizáció egyetlen tartalma: Krisztus feltámadásának hirdetése. Az apostolok a feltámadás tanúi voltak. Az evangélizátor is az, aki a Feltámadott Krisztus élettámasztó hatalmát hirdeti. „Bizony, bizony, mondom néktek, hogy eljön az óra, és az most van, amikor a halottak hallják az Isten Fiaának a hangját, és akik meghallották, élni fognak” (Jn 5,25). Az evangélizációval a feltámadás trombitájaként az életrehívó Ige hirdetése történik a halottakhoz, akár vallásos és erkölcsös egyháztagok, akár névleges keresztyének, vagy hitetlenek és gonosz életűek.

— *Az evangélizáció időtartamára* nézve is kialakult álláspontja volt Makkainak. Az igehirdetés-sorozat nem lehet rövidebb három napnál, s nem lehet hosszabb tíz napnál. A legáltalánosabb a nyolc napos időtartam volt (vasárnaptól-vasárnapig), amely alatt meghatározott napirend szerint zajlott a munka.²⁵³

Ezeket az evangélizációs elveket jól illusztráló nyolc napos sorozat jelent meg Makkaitól 1946-ban *Döntő napok* címmel. A mintának szánt evangélizációs sorozatot Darányi Lajos 1948-ban megfogalmazott tételeinek a szem előtt tartásával vizsgáljuk. Da-

²⁵³ Egy evangélizációs nap munkarendjét így írja le Makkai a *Döntő napok* 46. oldalán: „7-8 óráig a lelkipásztori háznál családi áhítat. Ennek keretében az evangélizátor és munkatársai megbeszélik a napi munkatervet. 8-9 óráig gyülekezeti reggeli istentisztelet és imaóra. 10-12 óráig evangélizációs szolgálat a gyermekek, általában véve az iskolába járók közt és családlátogatások. 3-5 óra között naponként felváltva evangélizációs szolgálat a férfiak, nők és ifjak között. 5 óraker evangélizációs istentisztelet az egész gyülekezet részére. Naponta fél 7-7-ig utóösszejevetel, imaóra. 7-8 óraker házi istentiszteletek, családlátogatás.”

rányi tanulmánya,²⁵⁴ arra a kérdésre kereste a választ, hogy milyen igehirdetésre van szüksége a kor magyar reformátusságának. A tanulmányban megfogalmazott szempontok a következők voltak:

1. *Evangélizáló* igehirdetésre van szükség, amely a bűn és kegyelem kettős pólusa köré tömörül. 2. *Írást magyarázó* igehirdetésre van szükség, amelyből kiderül, hogy Isten az egész élet Istene. 3. *Gyülekezetet mozgósító és nevelő* igehirdetésre van szükség, amely az egész gyülekezetnek szól, és az egészet együtt akarja Krisztus elé állítani. 4. *A magyar kegyesség gyökereit és formáit megtaláló* igehirdetés a kívánatos, amely a „magyar léleknek” megfelel, ezért a magyar református hagyományért kész akár három-négyszáz évet is visszamenni. 5. *Az utolsó idők bizonyosságát és az addigi hűséget hangoztató* igehirdetés kell, amely alázatra tanítja a jelen egyházát, hogy a kérdéseket nem ő fogja megoldani, hanem a visszatérő Krisztus.

Makkai Sándor *Döntő napok* című, mintának szánt evangélicizációs sorozata a *Heidelbergi Káté* struktúrája szerint építkezik. A *miseria—liberatio—gratitudio* hármas gondolkörét tekinti vezérfonalának, ezzel is jelezve, hogy itt összetéveszthetetlenül a református kegyesség és látásmód a meghatározó, amely a reformáció tanítását tartja táptalajának.

A modern evangélicizációs igehirdetés felépítéséről a Johannes Hansen - Christian Möller dialógus²⁵⁵ az *Evangélium—Gesetz—Evangélium* folyamatát domborítja ki a Római levél szerkezetére utalva.²⁵⁶ A Római levél hármas egysége a Heidelbergi Káté struktúrájára is rányomta a bélyegét, amely Makkait nem

²⁵⁴ Darányi Lajos: *Mit vár ma a magyar nép az evangélium hirdetésétől? Milyen evangéliumhirdetésre van tényleg szüksége a magyar népnek?* In: *Az Egyház a világban*. Budapest. 1948. 227-246.

²⁵⁵ J.Hansen - Ch.Möller: *Evangélisation und Theologie*. Neukirchener Verlag. Neukirchen-Vluyn. 1980. 13k és 25k.

²⁵⁶ U.o. 13.

egyetlen beszéd ívének megkomponálására ihlette, hanem egy egész sorozat gondolati pilléreiül szolgált. Három estét szán Makkai a Káté I. főrészének: *Bűnöm és nyomorúságom*. A széleskörű helyzetfelmérés (egyén - család - világ) a tényleges önismeretre jutást szolgálja. A 4-5. napon a megoldásra irányítja a gyülekezet figyelmét: *Kicsoda szabadít meg?* Itt ismét a református jelleg domborodik ki, amikor a Róm 9,16 kapcsán a hit által, ingyen kegyelemből való megigazulásról beszél, illetve a *munus triplex Christi* tanításában mutatja be Krisztus szabadító teljességét (HK 31.). A három utolsó napon a „*Hogyan háláljam meg?*” kérdést a HK 32. feleletére emlékeztetéssel kezdi el megválaszolni: *Légy keresztyén! Fuss és harcolj! Várjad az Urat!* Tavaszgy Sándor szavai juthatnak itt eszünkbe, aki azt mondta, hogy olyan mértékben vagyunk krisztianuszok, amilyen mértékben részt veszünk a Krisztus hármasság tisztében.

A *Döntő napok* sorozatot nagyító alá téve meggyőződhetünk arról, hogy Makkai ebben a fegyelmezett, bibliai logikát követő keretben is tudott szabadon, közvetlen hangon evangélizálni. Ez is azt példázza, hogy a Szentlélek hatása és a prédikáció világos felépítettsége nem egymást kizáró tényezők. Igehirdetéseiben általában a hármasság tagolást követte, s ezt a vázlatpontok megszámozásával is jelezte. Sűrűn feltett kérdésekkel, egyes szám 2. személyű megszólításokkal egészen személyes hangot ütött meg. Meglepő, s ugyanakkor jellemző is, hogy a nyolc igehirdetésben szinte kizárólag bibliai példákat használt. Mindössze egy esetben találunk kívülről vett illusztrációt, amikor lélektani ismereteket idéz fel a bűn martalékává lett család problematikájával kapcsolatban: „A lélektudomány és a tapasztalás a legmegdöbbentőbben tárta fel, hogy a felnőtt emberek kínzó gátlásai, elnyomottsági érzése, hamis és gonosz elégtételkeresése, bosszúszomja, önző kegyetlensége mind a gyermekség elfojtott sérelmeiből fakad, amiket a csak testi családból hurcolnak magukban. [...] Nincs szomorúbb bizonyítéka a keresztyénség családi bűnösségének, mint az, hogy a modern kor egy híres doktora azt tanította: minden

gyermek gyűlöli tudata alatt apját vagy anyját s halálát kívánja; a házastársak közt tudatalatti halálos harc folyik; a testvérek gyűlöletes féltékenységet takarnak s mindez természetes. Nem minket vádol-e az a keserű gúnyolódás, amit sok könyvben olvashattunk és sok szellemeskedő társaságban hallhattunk, hogy igazán jóízűen csak a testvérek tudják gyűlölni egymást?²⁵⁷

Minden esetben nagy figyelmet szentelt Makkai a prédikáció történelmi beágyazottságára. Az időszerű igehirdetésre ad ezzel példát, miközben prófétai hangot szólaltatva meg, a Biblia történelemszemléletét érvényesítette az 1946-os magyar helyzetben. Erre példa az alábbi idézet is: „És te magyar vagy. Ebben a hazában élsz, melyen kívül nincs számodra hely a világban. Érzed és siratod leverettetésünket? És érzed, hogy bűnünk büntetése ez? A te bűnödé is? És a romokon látod-e, hogy maradt egy kincsünk és hatalmunk: van szabadító és csodatevő Istenünk, ha hiszünk benne s Igéjére építjük fel jövőnket. És ezt megtehetjük, mert szól még magyarul az evangélium. A Szentírás szól Izrael csodafolyójáról, a Jordánról, melyben a próféta szavára megtisztult a bélpoklos Naámán, a legfélelmesebb ellenség. Van-e ilyen magyar folyó, magyar gyógyvíz a lelki bélpoklosság halálos nyavalyája ellen? Az Ige a Jordán példájával azt mondja nekünk: ti szegény magyarok, nemcsak a Tisza és a Duna folyik keresztül országotokon, hanem a bűnbánat és szeretet lelki folyója is. A magyar Bibliából fakad és a te hívő szívedben keresi útját az örökélet tengere felé. Megtisztulhatsz benne magad és tisztaságot árasztathatsz másokra is.”²⁵⁸

Nem maradt el az eschatológiai távlat felmutatása sem, amely az *1Kor 15,19* alapján szólalt meg a sorozatzáró igehirdetésben: „Ha csak ebben az életben reménykedünk Krisztusban, minden embernél nyomorultabbak vagyunk. Nekünk, hívő keresztényeknek az a legnagyobb gyötrelmünk, hogy évtizedek óta

²⁵⁷ Makkai Sándor: *Döntő napok*. Debrecen. 1946. 13-14.

²⁵⁸ U.o. 20-21.

látunk kell a keresztyénség elsorvadását és megüresedését egyházunkban. Ma már tisztán látjuk ennek az okát. Az elmúlt időszak bezárta a keresztyén reménységet ebbe a földi világba és életbe, a vallást ésszerűsítette, humanizmussá változtatta, szociális kérdések megoldására korlátozta. Így lett a keresztyén élet polgári erkölcsé, szokássá, külső mázzá. Erősen hangoztatták a keresztyénség gyakorlatiságát is; nem a hitre, hanem a cselekedetekre helyezték a súlyt. Ez teljesen evangéliumellenes.”²⁵⁹ „Ezért ma keresztyén életünk főkérdésévé a végső dolgok titka lett... Életünk súlypontját ebből a világból ki kell helyeznünk az életen túlra, a nagy jövőndöbe.”²⁶⁰

Makkai Sándor evangélizációs sorozatának értékelését összegezve — Darányi Lajos tételeire is gondolva — megállapíthatjuk, hogy *azt* adta és *úgy* ezekben az igehirdetéseiben, amelyen evangéliumhirdetésre szüksége volt a kor magyar reformátusságának.

2. Makkai Sándor igehirdetéseinek tartalmi vizsgálata

2. 1. Üdvtörténeti ünnepek igehirdetése

Makkai Sándor igehirdetéseinek tartalmi vizsgálatát azért kezdjük az üdvtörténeti ünnepeken elhangzott prédikációinak vizsgálatával, mert az ő felfogásában mindvégig meghatározóan jelen volt az üdvtörténeti szemlélet, amely igehirdetéseiben is megmutatkozott.

Igazolva látjuk ezt a tételt, ha *A Biblia* című hittankönyvre (1915. ill. 1918.) és a *Református Gyülekezet*-ben közölt kis üdvtörténetre (1950) gondolunk.

²⁵⁹ U.o. 40.

²⁶⁰ U.o. 41.

Advent

Az adventi ember várakozásának tárgya csak látszólag a karácsony napja. A sokarcú adventben igazából az „Isten napjá”-nak eljövételére tekint, amikor Krisztus visszajövelekor az Isten Országá megjelenik. Erről a napról, az Ő napjáról szól Makkai a *Lk 17,20-24* alapján írt adventi prédikációjában.²⁶¹ A textust indító kérdés — „Mikor jön el az Isten országa?” — az örök farizeusi kérdést idézi fel, mert a kérdezők nem a Krisztus királyságát várják, hanem saját váradalmaik beteljesülését. Ez az uralomra vágyó ember kérdése. Krisztus válasza: Isten a maga uralmát a maga módján és akkor valósítja meg, amikor akarja. Sőt, már itt is van: „Isten Országá közöttetek van”. Sokan csak addig jutnak el, hogy az Isten Országá lelki valóság, erkölcsi eszmény, de a külső világban nem látható belőle semmi. Csak a szívben uralkodik. Isten Országának ez a „lelki” értelmezése ábránd-keresztységre vagy valláserkölcsei spekulációkra vezet, amelyben Krisztus váltsága, az örökélet pusztá jelképpé üresedik. Jézus nem erről beszél. Ő maga a farizeusok által alkotott kör közepén áll, s mondja: Isten Országá itt áll előttetek, mert ott van, ahol én vagyok! Isten uralma bennem, általam jelent meg közöttetek! Csak ha ezt a Krisztust meglátjuk, akkor vehet Ő uralmat bennünk. A farizeusok ezt nem értették. Szomorúbb ennél az, hogy a tanítványok sem fogták fel, hogy Jézus közelsége Isten Országá eljövételének napja volt számukra. Az elszalasztott alkalmak nem pótolhatók.

Az igehirdetésnek ezen a pontján fordítja át Makkai az üzenetet az igehallgatókra, akik az Isten Országának felkínált ajánlékait, közösségét visszautasították és fantomokat kergetve keresik a maguk kedvére való országot és királyt. Isten az ember elmulasztott napjai után sem mondott le övéiről. Az Ő napja egyszer majd mindenkié lesz, mert az lesz az Ő ítélettartásának napja. Ennek az ítéletnek a képét a *Dies irae* szavaival idézi fel, a-

²⁶¹ Református Gyülekezet. 1949. 10. sz. 1.

mellyel az advent eschatológikus éle még kifejezőbb lett. Az ítélet azonban nem fog ártani annak, akinek már volt az életében olyan nap, amely az Ő napja volt.

Jézus megjelenésének földi konzekvenciáiról az *Ézs 35,5-10* alapján „A megváltott világ” megváltozott képét láttatja.²⁶² A textusban Isten embere a megváltott világot rajzolja meg. Makkai összekapcsolja Ézsaiás szavait az evangéliumi történetek csodavilágával. Krisztus jön és a sánta, a béna újra jár, tájékozódik, halad új irányokba, új dimenziókban, amelyek eddig nem is léteztek számára. Krisztus új világa nem ábránd, csalódás, hanem valóság. Az advent reménysége is az, hogy a Messiás-várás, a megváltott világ délibábja tóvá lesz! Azaz az úttalanság úttá lesz Benne. Krisztus a világot úttá teszi, amely Istenhez vezet.

Érdemes kiemelni e prédikációval kapcsolatban, hogy az allegória pozitív módjára jó példa, valamint azt is, hogy a próféciával erőltetés nélkül hozza összefüggésbe a Krisztusban beteljesedett változásokat. Szinte az okozna hiányérzetet, ha nem szólna Jézus általunk már ismert munkásságának csodálatos eredményeiről.

Első pillantásra meglepő adventi textus a *Zsolt 42*.²⁶³ Textusválasztását azzal indokolja, hogy „ez a zsoltár hű tükre az adventi léleknek. Az adventi lélek magárahagyatott, egyedülvaló, csüggedt lélek, mert távol érzi magát Istentől. De szomjas lélek is, aki emésztő vággyal eped Isten után. A csüggedés és vágyakozás keverékéből gyűl fel a reménység lángja, hogy Isten eljön s mi benne megtaláljuk életünk üdvösségét. Vallásos csüggedés, vallásos szomjúság, vallásos reménység: ez az advent”. Az adventi prédikációnak erről a sajátos szituációjáról mondja azt Kozma Tibor homiletikája, hogy „bár az ígéretet beteljesedtek, minden hívő ember életében vannak olyan időszakok, amikor nem érzi teljes intenzitásában a Jézus Krisztussal való közössé-

²⁶² *Zörgessetek...* 177kk

²⁶³ *Írd meg, amiket láttál.* 119kk.

get, s valósággal az ószövetségi ember állapotában létezik. Mert nincs befejezett keresztyén élet, hanem újból és újból elől kell kezdeni a Krisztusban való hitet — ha ezt a Szentlélek megcselekszi. Éppen ez kell, hogy felindítsa — mint az ószövetségi embert is — a gyülekezet tagjait bűnbánatra és megtérésre.²⁶⁴

A zsolttár üzenetét három pontban bontja ki Makkai: 1. Hol vagy, miért hagytál el? Ez nem a közöny kiáltása, hanem a szereteté. Van olyan advent, amikor a hit hinni szeretne, de elfásult az érzék Isten iránt. 2. A csüggedt léleknek élő Isten kell: nem istenfogalom, nem személytelen erő, hanem élő Krisztus és Atya. Az adventi lélek a szeretet Istene után sóvárog. 3. A szeretni és szeretetelni vágyás az, ami kivezet a csüggedésből. Az adventi lélek megsejti, hogy Isten megszabadítja. „Mikor jelenhetek meg Isten előtt?” — kérdezi a zsolttáros, Makkai pedig Krisztusra mutat: Isten megjelent Krisztusban — ez az igazi megjelenés! „Ő megjelenik... ha elfordulok a magam beteg, keserű, emésztő és marcangoló sírásától és oda fordulok Hozzá, aki engem sirat és értem szenvedett, aki fel is támadott érettem, hogy többé ne én éljek, hanem Ő én bennem.”

A megszokott adventi gondolatokon túl új szempontot vet fel a *Kol 1,19-21*²⁶⁵ üzenetének kibontásával. Az advent számvetés, hogy lássuk hol vagyunk és hogyan kell hazatérnünk. Az elidegenedés stációjának pokla után Isten megbékélést akar. A kibékülésnek egyetlen módját adja: a keresztet, ami visszaváltoztat Isten gyermekévé. Adventben az ajtó kitarva az elidegenedettek számára.”

Az Atyának ezt a nyitottságát, feltárulkozó tulajdonságát hangsúlyozza egy másik prédikációjában, amely a *Mt 7,7-11* alapján született.²⁶⁶ 1. Kérni, keresni, zörgetni — íme az adventi

²⁶⁴ Kozma Tibor: *Homiletika*. Teológiai jegyzet. Kolozsvár. é.n. 143.

²⁶⁵ *Zörgessetek...* 168kk.

²⁶⁶ *Aratás*. 115kk.

ember, az adventi idő örök jellemvonásai. 2. Adatik néktek, találtok, megnyitattik néktek — íme az örök adventi ígélet. 3. Ha ti gonosz létekre tudtok a ti fiaitoknak jó ajándékokat adni, mennyivel inkább a Ti mennyei Atyátok — íme az adventi ígélet örökkévaló záloga és pecsétje. Szánakozó vád ez. Rosszabb lenne az Isten, mint az ember? Csak egy kincs, egy élet, egy ajtó van, amit kérsz, keresned kell, amin zörgethetsz: a Krisztus.

Ezekből a példákban is láthatjuk, hogy Makkai Sándor adventi igehirdetései világos útkészítések a Krisztus megtalálásához.

Karácsony

A nyomtatott karácsonyi igehirdetések tanúsága szerint Makkai előszeretettel használta a Lukács evangéliuma karácsonyi történetét és tudatosan szólaltatta meg belőlük a karácsonyi homiletikumának azt az alapkövetelményét, hogy a karácsonyi prédikáció a „krisztológiai tradíció ünnepi reprezentálása kell legyen a gyülekezetben” (Boross Géza), azaz a Názáreti Jézus személyében Isten maga jött el e világba. Ennek a tételnek tett eleget Makkai 1945. karácsonyán is az *Isten megérkezik* című (*Lk 1,34-35.37-38.*) prédikációjában.²⁶⁷ Az Apostoli Hitvallás és a Heidelbergi Káté karácsonyról szóló tanítására emlékeztetés után két felfoghatatlan tényre mutat rá. Az egyik az, hogy Isten a hozzá méltó csodálatos módon lett emberré, a másik pedig az, hogy ezáltal mi Isten gyermekeivé, Krisztus testvéreivé lettünk kegyelemből. A karácsony értelmét abban látja, hogy a betlehemi jászolbölcsőnél létrejött az isteni Gyermekek és a gyermeki ember találkozási pontja. A karácsonyi csodára nézve rávilágít az allegorizálás veszélyére, amely könnyen az Isten-teremtő ember herezisébe vezethet. Hamis az a gondolat, amely azt mondja: „Mária a tiszta szív képe. A tiszta szív a maga szeretetéből Istent teremt”. Isten művével szemben emberi gondolatnak helye nincs. A gyermekké

²⁶⁷ *Itt és most.* 20kk.

lett Isten mutatja meg, hogy mivé kell lennünk, levette felnőtté-
günk kemény kérgét. Mária meghódolása a Szentlélek hatalma e-
lőtt, amellyel vállalja a vállalhatatlant, arra biztatja a mindenkori
embert, életet csináljon a csodából és hirdesse: Isten megérke-
zett.

Külön csoportot képeznek azok a prédikációk, amelyekben a
Jézus Krisztus születése a váradalmak beteljesedése gondolatot
hirdetik. Az *Ézs 9,6* alapján szembeállítja azt, hogy kit várt Izrael
népe a Messiásban és ki jött meg valójában Jézusban.²⁶⁸ A pró-
fécia emberi és isteni nézőpontból adott fogalmai mást és mást
értenek Krisztus uralmán, a csodálatos tanácsoson, az Isten hő-
sén és a Békesség Fejedelmén. A teológus gyülekezet előtt 1929
karácsonyán a *Jn 1,14* volt a textusa.²⁶⁹ Itt az Atya egyszülöttjé-
nek igazságban és kegyelemben megmutatkozó dicsőségét felis-
merő tanítványságot és az igazság és szeretet gyalázatának bűné-
ben élő akkori teológiai hallgatóság látását, az Egyszülöttet fel-
ismerni tudó készségét ütközteti.

A karácsonyi váradalmak különösen fellángoltak az I. világ-
háború negyedik karácsonyán (1917), amikor a *Lk 2,34-35-ből*²⁷⁰
azt emelte ki, hogy Jézus mindig céllal jön és eredménnyel jár.
Jézus a szívek gondolatainak feltárásáért jött, hogy minden meg-
mutassa előtte a maga igazi arcát. Jézus körül felderül az élet
igazi képe és lényege. Ezen a ponton Makkai elősorolja a bibliai
„feltárt szívűek” tablóját. Péter, János, Jakab, Natanael, a gutaü-
tött, a bűnös nő, Zákheus, a farizeusok és Júdás úgy találkozott Jé-
zussal, mint a szívek nagy felfedezőjével. Ez a Krisztus ismeri a
harcterek, kórházak, elárvult családi fészkek, trónok és börtönök
békesség óhajtó gondolatát is. A karácsonyi Gyermekek gondolata
is a békesség, de a mindent látó Krisztus tud a békevágy okáról
is! A „Békességet!” kiáltóktól Isten vár egy másik kiáltást is,

²⁶⁸ *Aratás*. 120kk.

²⁶⁹ *Istennek nagyságos dolgai*. Kolozsvár. 1930. 41kk.

²⁷⁰ Sárospataki Református Lapok. 1917. 345-346.

amely nélkül az első semmit nem ér: Dicsőség Istennek! Ha a szívek meghódolnak az Egyetlen Királynak, akkor az ég maga fogja visszhangozni: Békesség a földön a jóakarató embereknek!

A békesség-óhajlás szólal meg egy másik ifjúkori zsenyében is, csak ez békeidőben a *Lk 2,14* alapján.²⁷¹

A karácsonyi evangélium örökzöld hajtásai is szóhoz jutnak Makkainál. *Karácsony az újjászületés ünnepe*, erről szólt 1919 karácsony második napján. *Az Isten világgosság*, adja tudtul az *1Jn 1,4-5* üzenetén keresztül²⁷². A jánosí iratokra oly jellemző sötétség - világgosság dualizmusának bemutatása után, a befejezésben megjelenik a karácsony örömnép motívuma is. Az öröm teljessége: látni Istent úgy, amint van. „Legyen világgossággá Isten a szívedben és teljes lesz a te életed öröme!”

A karácsony örömet koncentráltan tárja elő a *Lk 2,10* alapján.²⁷³ Makkai az angyal félelmet eloszlató felszólításával indítja az íghirdetést, mert az Úr dicsősége mindig rettenetes a készületlen ember előtt. Az ember készületlenségére hozza fel példaként a hamis romantikával zajló karácsonyra készülődést. Érdeemes tanulni Makkaitól, hogy hogyan teszi helyre szigorú szeretettel az angyalka, a Jézuska és az ajándékozás illúzióját. „A karácsony apró, emberi örömeit szeretjük és vállaljuk, de a 'nagy öröm' nem kell nekünk. [...] Krisztus születésében Isten azt az örömhírt küldte nekünk: ne félj, mert megkegyelmeztem neked... Ne félj, törpe emberke, ne menekülj az angyaltól, ne dugdosd nyomorult életed színes rongyait, haszontalan játékait, mérges gyümölcseit, ne bújj a Sátán csaló és elnyelő markába. Az angyal... neked hirdeti a nagy örömet: még ma meghalhatsz és még ma újjászülethetsz. Még ma összezúzhatod kárhozátravaló Júdásfejedet a Golgota szikláján, még ma odaadhatod a halál csendjében és ürességében megállt szívedet a Gyermek bölcsőjéül. Add

²⁷¹ *Hittem, azért szóltam.* 13kk.

²⁷² *Az Út.* 1917. 262kk.

²⁷³ *Református Gyülekezet.* 1949. 10. sz. 4kk.

meg magad kegyelemre! Csodálatos karácsonyfát állítok fel neked, az élet fáját, rajta a titokzatos gyümölcscsel: a keresztet, a megfeszített Krisztussal.”²⁷⁴

Ez a hosszabb idézet két szempontból is fontos megállapításra ösztönöz bennünket. Egyrészt érzékelteti Makkai karácsonyi prédikálásának hőfokát, másrészt példázza azt a más karácsonyi prédikációiban is érvényesített törvényszerűséget, hogy a karácsony evangéliuma összeköttetésben van az egész üdvtörténettel, Jézus életének későbbi mozzanataival. Jézus Krisztus testté lételének oka a megváltás elvégzése. Luther szavai jutnak eszünkbe, aki azt mondta, hogy a bölcső és a kereszt ugyanabból a fából ácsoltatott. Makkai világossá teszi karácsonyi igehirdetéseiben, hogy a karácsony nem szemlélhető önmagában, hanem kezdőpontja annak a mentési akciónak, amelynek során Isten Fia betör az emberi történelembe, hogy átrendezze és újjáteremtse e világot. Ennek a látásnak az érvényesítése érdekében még szokatlan textusválasztásra is hajlandó. A *Jn 6,51* alapján az élő és életadó kenyér újjászüülő erejéről beszél.²⁷⁵ A Krisztus megjelenése ítélet a világra. Ez lehet kárhoztató, lesújtó, összetörő ítélet, de felemelő, megbocsátó és felmentő ítélet is. Annak, aki az életadó kenyeret elfogadja, a saját újjászületésének ünnepévé lehet a Krisztus születésének ünnepe.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy Makkai karácsonyi prédikációiból hiányzik a történetkritikai vitatkozás, az emberi szereplők jelentésének felfokozása, de érvényesül bennük a hitvallások krisztológiai tanítása és az üdvtörténeti látásmód, amelyben a kereszt fényessége adja meg a karácsonyi csillag ragyogását.

Böjt és Virágvasárnap

Makkai böjti igehirdetéseiben a bibliai böjt-értelmezés egyegy vonását szemlélhetjük. A böjt egyik *locus classicus*ának, a

²⁷⁴ U.o. 5-6.

²⁷⁵ *Írd meg, amiket láttál.* 123kk.

Jn 4,31-34-nek kapcsán mondja,²⁷⁶ a böjt arra hivatott, hogy idő-ről-időre megújuló külső figyelmeztetés legyen, demonstrálja és kiemelve a lélek Istennel való táplálkozásának mindent felülmúló fontosságát, mert van fontosabb, mint a test táplálása. Rávilágít azonban Makkai arra is, hogy az ember kezében a böjt is eltorzul: hol az üres ceremónia, hol az önkínzás, hol az érdemszerzés, hol a szabályokkal való kijátszás uralkodott. A böjt teljes odaadás Krisztusnak. Két feladat van csupán: felismerni az Isten akaratát és aztán *azt* cselekedni. Az előbbi harc az Isten akaratáért a világgal, az utóbbi harc az Isten akaratának szolgálatában a vilá gért.

A *Mt 16,22-23*-ról mondott prédikációban Jézust és Pétert mutatja be.²⁷⁷ Jézus látja az Atya tervét, belemerül Isten dolgaiba, megérti Istent és szeretné „más szívekbe átdobogni Isten dolgait”, amikor először jelenti szenvedését. Péter mindössze egy lépésre áll tőle, mégis mérhetetlen messzeségben marad. Péter fellázad: Mentsen Isten! Az áthidalhatatlan távolságot Jézus azzal jelzi, hogy Pétert Sátánnak bélyegzi. Péter csak az emberi dolgokat látja. Makkai ebből azt az üzenetet helyezi gyülekezete szívére, hogy a böjt elfordulás az emberi dolgoktól, és odafordulás az Isten dolgaihoz.

A nagyböjt ideje közeledés a passióhoz, ahol a legszemléletesebb és legvégtelenebb az Isten szeretete, az *Amor Dei*. Az Isten szeretetének koordinátáit az *Ef 3,18-19* adja meg.²⁷⁸ A szeretet magassága emberi szeretettel megközelíthetetlen, szélessége átöleli a világot, hosszúságának kezdetét nem foghatja fel emberi képzelet és végét nem láthatja be emberi ész, mélysége pedig mélyebbre hatol mint a bűnös emberi szív óceánjának örvényei. Böjt idején meg kell látni, hogy a szeretet megindul értünk a mélybe. Ennek a költői böjti meditációnak a végszavához kap-

²⁷⁶ Írd meg, amiket láttál. 61kk.

²⁷⁷ Zörgessetek. 190kk.

²⁷⁸ Írd meg, amiket láttál. 129kk.

csolódik az *IKor 13,11 és Mt 18,3* alapján elmondott igehirdetésében.²⁷⁹ „Jézus kereszthordozó útja a csúcshoz közeledik. Egész élete erre tartott... A gyermekből férfi, hős — a hősből pedig ismét gyermek lett: ez a kereszt útja, mely az élet örök igazságába olvasztotta össze a lélek ellentéteit”. A keresztyén élet nem más mint *imitatio Christi*, Krisztus utánzása, azaz keresztfelvétel és kereszthordozás. Az igazi lelki böjt az, hogy utánozva Krisztus útját, a Golgotán át készül az ember a diadalmas hűsvétra.

A virágvasárnapi prédikációk nem kapnak olyan teret Makkai nyomtatásban megjelent prédikációi között, mint más ünnepek, mindössze egyet tudunk itt bemutatni, amelynek textusát a *Jn 12,12-24*-ből vette.²⁸⁰ Virágvasárnap a Jézus életében a mélységbe kanyarodó út első fordulója, a megáldoztatás kezdete. Ezért szívfacsaró öröm az itteni. Makkai a Jézus bevonulását a különböző gondolatok felvonulásának mondja „a világdráma isteni színpadára”. A sokaság gondolatát a Hozsánna kiáltás foglalja össze, amely egy porbasújtott nép összes reményének kifejezése; az ellenség gondolata az önféltés; az elfogulatlanul kíváncsiskodó, idegen görögök képviselik a jövő alvó gondolatait. Ezekre a gondolatokra válaszol Jézus, amikor a tömegnek azt feleli: ne félj Sion leánya; az ellenségnek azt mondja: valóban jobb, ha egy hal meg; a görögök pedig tanúi lehetnek, hogy eljött a gabonamag elhalásának órája, hogy a pogányok is gyümölcssei legyenek. A válaszok szerint tehát Jézus győzhetetlen gondolatai vonulnak be itt a világ szívébe.

A Makkai Sándor prédikációs köteteiben egyetlenként megjelent virágvasárnapi igehirdetés tükrözi azt a hazánkban elfogadott és gyakorolt gyülekezeti szokást, hogy a *passio magna* elé nem iktatták be a virágvasárnap örömmünnep jellegét. Makkai sem a jeruzsálemi bevonulást emeli ki, hanem a *passio* eseményének

²⁷⁹ *Itt és most.* 98kk.

²⁸⁰ *Írd meg, amiket láttál.* 131kk.

introdukciójára teszi a hangsúlyt. Ezt elvileg megalapozták már a múlt századi homiléták,²⁸¹ akiknek a véleményét Ravasz László is elfogadja, így Makkainak is ez vált vérévé: „Fölöttébb elítéljük azt a szokást, mely kiragadja a passió tulajdonképpeni anyagából a jeruzsálemi bevonulást s arra virágvasárnapon külön ünnepet rendez, amiből az következik, hogy a passió tulajdonképpeni anyaga a nagyhétre szorul, mikor nincs igehirdetés.”²⁸² Napjaink felfogásában a virágvasárnap mostoha elbírálása megszűnt, hiszen hiba lenne elfelejteni, hogy a próféciák egy részének ekkor történt a beteljesedése (Zsolt 118; Zak 9,9) és azt, hogy Krisztus másfajta királyságának jelentőségét nem lehet bagatellizálni.

Húsvét

Makkai Sándor bármelyik húsvéti igehirdetését olvasva hamar kiderül, hogy bajok vannak a XX. századi magyar református gyülekezetek húsvéti hittudatával. Tudja, hogy a nagypénteki hitig még csak-csak eljutnak, de a húsvéti hittől még nagyon messze állnak. Prédikációiban ezt a megrekedt hitet karolja át. Azt akarta, hogy a feltámadásnak, a Krisztus diadalának nagyobb tér jusson, mert kortársai ebben szenvedtek hiányt. Fel is sóhajt egyik prédikációjában: „Oh Istenem, hiszen nekünk ezerszer nagyobb szükségünk van a Húsvétra, mint bárkinek előttünk! Mert nekünk igazán halott a Jézus Krisztus”.²⁸³

A mi utunk című kötetében egymást követően három húsvéti igehirdetést is közölt. A *Mt 22,31* alapján a húsvétnak arról a diadalmas igazságáról beszél, hogy Krisztussal együtt azok is legyőzték a halált, akik benne hisznek. Akik benne megtalálták az Istent, azoknak csak élete van. Isten nem a holtaknak, hanem az

²⁸¹ Tóth Ferenc, Zsarnay Lajos, Tóth Mihály és Csiky Lajos.

²⁸² Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*. Pápa. 1915. 362.

²⁸³ *Zörgessetek...* 200.

élőknek az Istene.²⁸⁴ *Az élet parancsszava*²⁸⁵ címet adta a *Jn* 5,28-29 üzenetét tolmácsoló prédikációjának és az *ApCsel* 26,13-19 versei alapján *Krisztus triumfator* címen beszélt.²⁸⁶ A Feltámadott Krisztus megjelenéseire emlékeztetve állítja be Makkai a találkozások sorába azt a jelenetet, ahol Pál Agrippa király előtt feleleveníti a damaszkuszi út eseményeit. Pál úgy lett Krisztus bizonyátevője, hogy ő húsvét reggelén nem volt ott a tanítványokkal, de a Feltámadott mint igazi hódító, ellenségeinek szívébe is be akart vonulni győzelmes királyként. Pállal is ez történt, amikor megérezte Krisztus élő valóságát. Ez három dologgal járt: égető vádat érzett, ellenállhatatlan életparancsot és engedelmességet.

Makkai prédikátori hangja húsvétkor még személyesebb, mint máskor. Úgy is, hogy személyesen, ő maga is hiszi: feltámadott az Úr biztonnyal, s ezzel a központi üzenettel veszi célba az igehallgató személyiségét. Bizalmasan szól, hogy a gyülekezet tagjainak is személyes ügyévé váljon a Feltámadott Krisztus ügye. Ezért több alkalommal kérdéssel indítja húsvéti igehirdetését. Az emmausi tanítványok *Lk* 24,34-ben leírt,²⁸⁷ bizonyosságot sugárzó szavát azzal vezeti be, hogy számba veszi a lehetőségeket, mit jelenthet az ott ülőknek a húsvét: Lehet-e ma húsvétot ünnepelni, s mit kell érteni alatta? Egy történeti esemény emlékünnepe? Naiv hagyományt? Jelképes beszédet költői köntösben? Annak jelét, hogy az igazságot nem lehet elpusztítani? Ez mind kevés. A húsvét igazi jelentősége akkor tárul fel, ha egyéni élémmé lesz, ha az ember megérzi, hogy Isten érette mutatta meg szeretetét.

²⁸⁴ *A mi utunk.* 106kk.

²⁸⁵ U.o. 110kk.

²⁸⁶ U.o. 117kk.

²⁸⁷ *Zörgessetek...* 198.

A húsvéti történetek közül a személyes találkozás élménye leginkább a Mária Magdaléna történetében dominál: *Jn 20,17*.²⁸⁸ Makkai azzal kezdi prédikációját, hogy boldogító érzés lett volna Magdolnának, ha érintheti Jézust, de ő valami dicsőbb tapasztalást tartott fenn övéinek. Az élő Krisztust lélekben kell megtapasztalni. Mária Magdaléna a földi Jézus emberi alakjához ragaszkodott. Az embert siratta és az embernek örült, pedig a húsvét igazsága az, hogy a Krisztus mindenható életét megtapasztalni csak életünk gyökeres megváltoztatása árán lehet. Nem elég hinni az evangéliumi tényeket. Át kell adni magunkat neki, hogy feltámadhasson és élhessen bennünk Ő, az Élet Királya.

Ugyanerről a textusról (*Jn 20,11-18*) van egy majdnem harminc évvel későbbi igehirdetése is Makkainak.²⁸⁹ A bevezetésben az értelem és a hit harcából indul ki, amely harc fellelhető a Mária Magdaléna és Krisztus találkozásakor is. Az asszony sír, mert értelme szerint Krisztust halottnak tartja. Hite azonban nem tud belenyugodni ebbe és ezért hajol be a sírba. Ezeknek a mozzanatoknak a mintájára Makkai lépésről lépésre kimutatja, hogy az értelem a halott Krisztushoz ragaszkodik, de a hit nem nyugszik bele az értelem válaszába. Ebben a harcban a döntő a hit lesz, bár a harcot egyedül Krisztus dönti el, aki nevén szólítja Magdalénát. Ezt az isteni szólítást csakis a hit hallja meg, az értelem soha. A hitben megszólított ember megfordul és vallást tesz: Mester! A „ne illess engem” magyarázata hasonló a harminc évvel korábbihoz, de a hívő történelemszemlélet alapján a praeegzisztens Krisztussal kezdődő üdvtörténeti vonulatról beszél. A záradékban visszatér a hit és értelem kapcsolatára: „A hívő mindig meg fogja találni Istent a tudomány által vizsgált és feltárt világban is, feltéve, hogy ennek a világnak központjában a feltámadott Krisztust látja meg”.

²⁸⁸ *Írd meg, amiket láttál.* 136kk.

²⁸⁹ Református Gyülekezet. 1949. 5. sz. 7kk.

Felépítését tekintve ez előbbivel mutat rokonságot Makkainak a *Hít és élet* című prédikációja (1Kor 15,19-20a).²⁹⁰ Ebben nagyszerűen állítja párhuzamba a világ eltökélt hitét a keresztyén ember langyos, álmos, gyáva hitével. A világ fiai a *maguk nemében* a hit igazi mintaképei. (Hasonló logika szerint dolgozza fel Makkai a hamis mammonról mondott példázatot is.) Ők hisznek céljukban, szeretik a végsőkig, kockáztatnak érte, olthatatlanul reménykednek, még a halál sem tudja megtörni őket. Bizony, a világ egyetlen hű fia sem cserélné hitet az átlag keresztyénnel! Isten mégis bolondnak mondja a világ fiait. De ennél a bolondságnál van egy szánalmasabb helyzet, azé a keresztyén emberé, aki azt állítja, hogy hisz Krisztusban, de csak ebben az életben reménykedik. *Akinek nincs élő Krisztusa, annak semmiféle Krisztusa* nincs! A feltámadott Krisztus nélkül a keresztyénség hazugság, lehetetlenség. A halott Krisztus semmivel sem ad több életet és erőt, mint az emberiség bölcsei. Makkai itt Sokratest, Platont, Spinozát, Leibnizet és Kantot hozza fel példának, hogy ők sem akadályozták meg a gonosz tetteket. A feltámadott Krisztus nélkül az evangélium bolondsággá lesz, kicsúszik a keresztyénség alól a fundamentum. *Ámde* Krisztus feltámadott a halottak közül és kétségtelen jeleket ad magáról. Feltámadásának bizonyossága közöttünk az is, hogy végzi rajtunk megváltoztató munkáját.

Makkai a feltámadás-hitet életbe vágóan fontosnak tartotta. Erre utal a *Jn 21,15-22* alapján készült *Rólad van szó* című prédikációja.²⁹¹ Amikor Krisztus kérdez, akkor ez a kérdés olyan személyes, mint a Péterhez intézett kérdés: Szeretsz-e engem? A feltett kérdésekből kiderül, hogy Péter nem maradhat örökre kezdő. El kell jutnia, át kell nőnie a *filiából* az *agapéba*. A Péternek a János sorsára vonatkozó kérdése és Jézus kemény válasza arra figyelmeztet, hogy még a másokért való aggódás és szeretet sem

²⁹⁰ *Itt és most*. 104kk.

²⁹¹ Református Gyülekezet. 1950. 240kk.

lehet kibúvó a Krisztus-követés alól. „Mikor arról van szó, hogy Krisztus mellett dönts és őt kövesd, senki se fontos, csak te magad. Ne küldj másokat, hanem te menj hozzá, most! A többit bízd az Úrra és akkor Ő rádbízza őket.”

Ahogy ennél az igehirdetés-részletnél is, úgy általában Makkai többi húsvéti igehirdetésére is jellemző az evangélizációs, ébresztő jelleg. Gyakran használja az egyes szám második személyű megszólítást. Kérdez és nyomban felel is, feltárva a gyülekezet kimondatlan válaszait. Kimondja a szokásból és illemből menők, a betévedők vagy ellenségeskedők gondolatait, majd erőteljesen szólaltatja meg a Biblia tanítását, hogy a feltámadás csodája után minden *más* lett!

Áldozócsüdtörtők

Az áldozócsüdtörtők egyik központi üzenete: Krisztus a hazatérő győztes, aki visszatér az Atyához. Ezt a képet ragadja meg Makkai az *Ef 4, 7-8* alapján *Krisztussal a mennyben és a világban* című²⁹² igehirdetésében, amely a kötetekben egyedül képviseli ezt az ünnepet. Az ókori királyok diadalmas hazatérését festi le néhány vonással Makkai, amelyhez hasonlítja a Jézus visszatérését, miután megvívta harcát a világgal, a bűnnel, a halállal. A diadalmas király lelkeket visz foglyul magával a mennybe, akiket megmentett a földön a bűn rabságából. A tanítványok, akik látták Őt, a földön maradtak. Tíz kétséges nap jött, de aztán visszakapták lelküket Jézustól. Ajándékuul hozta vissza nekik a Szentlélek, de nem úgy amint az előbb volt, hanem áthatva Szentlélektől, megszentelve és felékesítve.

Makkai hirdeti ennek az ünnepnek a híd voltát, hiszen ez az átmenet húsvét és pünkösd között.

²⁹² Írd meg, amiket láttál. 143kk.

Pünkösöd

A pünkösdi ünnep kerek üzenete bomlik ki Makkai igehirdetéseiben: a beteljesedésben ölelkezik a Jézus ígérete és az ószövetségi ígéret; felhangzik a Szentháromság Isten harmadik személyéről szóló hitvallás; meghirdeti a Szentlélek korlátlan szabadságát, amely független időtől és tértől; Péter prédikációjával kapcsolatban elmondja, hogy a Szentlélek bizonyágtételre képessé tevő, bátorító erő, amely meggyőző erővé lesz; megemlékezik pünkösdkör az egyház „születésnapjáról”. Ezek után az általános, sokszor előjövő témák után vegyünk szemügyre néhány igehirdetést közelebbről is.

A Róm 8,14-19 és 26-28 alapján a vezérlő Szentlélekről tanít.²⁹³ Az ember önmagában nyomorult, tehetetlen, szolga, félelem alatt élő, de a Szentlélek elvezethet a nagy felismerésre, hogy a Szentlélek szemével láthatjuk Istent Atyánknak, magunkat gyermekeinek, akik örökösök vagyunk és nem szolgák. A Krisztus örökostársaivá csak a Lélek emelhet fel. A Szentlélek kimondhatatlanul akarja, hogy ez így is legyen!

Központi helyet foglal el Makkai pünkösdi prédikációiban a Szentlélek újjászületést munkáló ereje. Ennek magyarázata két igehirdetésben is a Nikodémus történetéből (Jn 3.) való. Az egyikben²⁹⁴ Nikodémusnak, a szomorú öregnek a képében a régi, megvénhedett világ keresi fel az újat, az ifjút, a diadalmast. Jó helyen keresi. Jézus hangjából szájalom és szigor érződik. Nincs szomorúbb dolog egy öreg ember látványánál, aki kétkedik, nyugtalan és tagad. Nikodémus jobb és igazabb életet szeretne. Vénség és újjászületés: reménytelen ellentétek Nikodémus előtt. Makkai allegorizálva mondja: mi vagyunk az az öreg, aki valami újat szeretnénk. Szükség néktek újonnan születni, mert a régi indulatokból nem lehet új életet teremteni, mivel az testtől született. Ami a Lélektől született, lélek az! Újjászületni azt jelenti:

²⁹³ *Ird meg, amiket láttál.* 148kk.

²⁹⁴ *Zörgessetek...* 201kk.

átalakulni a Krisztus hasonlatosságára. Ezt az újjászülést teheti meg az engedelmes emberrel a Szentlélek.

A másik Nikodémus prédikáció textusa a *Jn 3,8*.²⁹⁵ Itt a Szentlélek bibliai hasonlatai közül a szelet emeli ki. Már a fent említett prédikációiban is kitért erre a képre, de itt a „szél” válik üzenetközvetítővé. A bevezetésben a szél tulajdonságait hozza összefüggésbe a Szentlélek munkájával, majd hármass felosztást követ: 1. Kicsoda a Szentlélek? A Szentlélek a láthatatlan, de mindig érkező és jelenlevő s érettünk viaskodó Isten a mi halálos válságban forgó lelkünkben. 2. Milyen hatalma van? Olyan, hogy Isten újjászületett gyermekeivé tehet, újjá teheti általunk a világot is, lehozhatja hozzánk a Mennyei Jeruzsálemet, Isten Országát. 3. Hogyan ismerhetjük meg? „Hitünk fülével” és személyszerint ismerhetjük meg Őt, mint bűnösök, leborulva a Kegyelem trónusa elé. 4. Mire tanít meg bennünket a Szentlélek? Megtanít Isten gyermekeivé növekedni, hitből élni, imádkozni.

Makkai Sándor püünkösdi prédikációiból sugárzik a Szentlélekkel való kapcsolat, amely magában hordja a püünkösdi igehirdetés semmivel nem helyettesíthető személyi feltételét, hogy ő maga megtelt Szentlélekkel.

2. 2. Alkalmi igehirdetések

2. 2. 1. Igihirdetések lelkipásztorok előtt

Makkai Sándornak professzorként, főjegyzőként és püünkösdi sokszor volt alkalma olyan gyülekezet előtt prédikálni, amelyet nagyrészt lelkipásztorok alkottak. Különösen az ifjú lelkészek felszentelésekor mondott igehirdetései és a lelkési konferenciák alkalmával elmondott igehirdetései tartoznak ide. Az ilyenkor mondott igehirdetéseiből nemcsak saját lelkipásztori hitvallása tűnik ki, hanem kiderül az is, hogy milyen szükséges volt a két világháború között a lelkipásztori öntudat felrázása,

²⁹⁵ *Itt és most.* 128kk.

amely a sajátos történelmi körülmények között minden tekintetben létkérdéssé vált.

Makkai a Trianon utáni időkben különösen hangsúlyozandónak tartotta a lelkipásztorkodás prófétai funkcióját, amelyre az *5Móz 18,18-22* prófétatörvénye vonatkozik.²⁹⁶ Ezt a törvényt Isten beiktatta országának alkotmányába és ennek hűséges betöltésén nem kevesebb múlik, mint az anyaszentegyház élete. Isten megszabta a prófétaság feltételeit, a próféta kötelességét és felelősségének határát. Szankciókat is hozott, amelyekkel a maga törvényének szentségét védi és érvényesíti. A prófétát Isten maga támasztja. Önerőből senki nem lehet azzá, csak a Szentlélek által. A *vocatio interna* alapvető feltétel tehát Makkai szerint. Aki így kerül szolgálatba, annak Isten adja szájába az Igét és ez azzal a kötelességgel jár, hogy mindent el kell mondania, amit az Úr parancsol. A teljes üzenet elmondását megtagadó, azt csak félig-meddig kimondó és megtevő prófétával (lelkipásztorral) szemben súlyos szankciókat alkalmaz az Úr, aki megszegi a törvényt, „hajjon meg”. „Földi emberek vezetése alatt, emberi bölcsesség igéitől vezetett, féligazságok és elburkolt jelszavak igézete alatt összeomlott világunk Isten igaz prófétáit sóhajtozza és igényli, akik utat mutassanak a tenger sötétségben egy jobb jövő felé.”

Makkai világosan látja, hogy a lelkipásztor veszedelmek között él, a hamis prófétaság állandó kísértése veszi körül. Ezeket a kísértéseket az igaz prófétaság próbájának tekinti. A hamis próféta definíciója szerinte ez: „Isten nevében szól, de nem az Isten megbízásából”. A hamis próféta az Istennek tulajdonítja a maga szenvedélyeit és a maga akaratát. Halál a része, ha a próféták palástjában Isten nevében mer szólni és az evangéliumból akar megélni, érvényesülni a világban. Az ilyen próféta hamisan fogja feddeni a bűnt és hamisan fogja hirdetni az üdvöt. Ezzel a prófétai funkció mindkét síkján elbukik. Az elsőben úgy, hogy nem a

²⁹⁶ *Írd meg, amiket láttál.* 154kk.

maga népét, hanem annak ellenségét feddi, s népének hízeleg. Megcsalja, félrevezeti népét, mert az nem jön tisztába a maga bűneivel. A másodikban úgy esik el, hogy olyan üdvöt hirdet, amelyet a nép akar és nem olyat, amelyet Isten akar. Miután ennek szörnyűségét felvázolta Makkai, aktualizálja és kéri a felszentelt ifjú pásztorokat: „Erdélyi magyar református népünk prófétái: ne csepegtessetek orvosság helyett mérget a nép sebei-be; ne vigasztaljátok őt hazugsággal és ne áltassátok hízelgő, de üres reményekkel. Bűneinek súlya alatt tört össze ez a nép és bűneinek veresége van őrajta... Aki eltakarja a rábizott nép szemét, hogy ne lássa a saját bűneit, amelyek életét megfertőzik, aki nem a Krisztus életének szentségével szégyeníti meg és támasztja új életre gyülekezetét: nem prófétája, nem Istentől küldött barátja és vezére az a népnek, de árulója és gyilkosa. Haljon meg az a próféta, aki hízeleg a bűnnek, amely testvéreit megemészti.”²⁹⁷

Eligazítást ad Makkai az igaz prófétáról is: az igaz próféta nem tudja, hogy „holnap mi fog történni, de rendíthetetlen bizonyossággal ismeri azt, ami az örökkévalóságban elvégeztetett a mi üdvünk felől.” Jóslatot nem mondanak soha, „de önmagukban felmutatják a Krisztusba oltott hívő életet, mint a világ egyetlen örök szerencsését, jövődjének megoldó rejtélyét, örök sorsának és üdvösségének bizonyos és megdönthetetlen zálogát.”²⁹⁸

Makkai a lelkipásztorokodást alkalomnak is látja. Alkalom a lelkipásztor élete arra, hogy mindenben, mindenütt, mindig azt keresse: mi az Úr akarata. Ennek a gondolatnak az *Ef 5,16-17*-ben van a gyökere.²⁹⁹ Az Úr akaratának keresése és megtalálása kell legyen az egyetlen nagy és uralkodó gondja a lelkesznek. Ahogy ezt ő kifejti: „Megérteni és szolgálni, átadni magunkat, lánggra gyúlni benne és égni, világítani — ha kell: elégni... Igen vagy nem? Mert erre hívtatok el.”

²⁹⁷ U.o. 156.

²⁹⁸ U. o. 158.

²⁹⁹ *Írd meg, amiket láttál.* 30k.

Az alkalom-találásra szép példasort mond Makkai, amelyet Krisztus „átfogat”, rosszról jóra fordít. Így lesz a külső békétlenség alkalom a belső békességre; a gonoszság alkalom a lelki öröme; a nélkülözés alkalom a megelégedésre és alázatra; a világi élet rútsága alkalom az Isten szépségében való gyönyörködésre; a gyűlölet ezer alkalom a szeretetre; a világ, az „ördög háza” alkalom és hely az Isten háza építésére. Hogy ezeket ilyen párban lássa a lelkipásztor, az nem megy magától. Ahhoz az Isten Bárányára kell nézni, akinek az élete-halála a forgástengely emberi dolgaink bonyolultságában: „Nézzétek az isteni Bárány életének külső kereteit, lefolyását: sivár, szegényes, kicsi — alkalmatlan időnek látszott. S mégis ez volt az egyetlen, örök, nagy alkalom, mikor Isten megjelent testben. Drága áron vette meg az alkalmatosságot: kereszten ömlő vérének árán —, de nekünk szerezte meg az örök alkalmat az Istennek való békességre és üdvösségre.”

Ennek a nézőpontnak a helye a vőlegény barátjának a helye, ami közvetlenül a vőlegény mellett van. E helyről lehet kimondani a vőlegény barátjának Keresztelő Jánosnak a szájából származó szavakat: „Neki növekednie kell, nekem pedig alászállanom.” A *Jn 3,29-30* volt a textusa az 1923-ban tartott lelkészszentelési prédikációjának.³⁰⁰ A vőlegény, a menyasszony és a vőlegény barátja jelképezi a Krisztus, az egyház és a lelkipásztor szent szövetségét, ugyanakkor az igazi lelkipásztor hivatásának alázatos és örömteli arculata is kiderül e képből. A Vőlegény Krisztus állítja a gyülekezetek élére az ő barátait, a lelkipásztorokat, akik hallják az ő szavát és örvendeznek.

A Vőlegény barátjának lenni azt jelenti: vigasztalóan hirdetni, hogy jön a Vőlegény, munkálkodni a gyülekezet Krisztus számára való felkészítésén, ha kell szenvedések árán is.

A Vőlegény teljes bizodalját helyezte belé és a lelkész hallja az Ő szavát. Krisztus személyes bizonyágtételt óhajt tőle.

³⁰⁰ *Zörgessetek...* 232kk.

Makkai szavai felizzanak, lobognak, miközben új korszakra, új jövőre indulást sürget: „Nem kellenek többé neki (mármint a Völegénynek) hivatalnok-papok és nem akarja többé szenvedni, hogy az Anyaszentegyház élete világi ismereteket adó iskolákban, jogi és adminisztrációs bürokratizmus üres, zörgő papírhalmazában lelketlen akták poros tömkelege alatt és lelketlenül végzett gépies papi funkciókban vesszen el. Próféták, misszionáriusok, hősök Anyaszentegyházát óhajtja feltámasztani, eleven, élő egyházat akar, imádkozó életben buzgó lelkeket, Igéjéből táplálkozó népet, szívből kicsorduló zsoltárok zengését, keresztyéni jellemeket, valóságos, építő hitet, munkálkodó szeretetet, bűnbánatot és újjászületést; szent népet, amelynek életében örökkévalóság tündöklök Isten dicsőségére! Az élő egyház szívből szívbe, hitből hitbe tűzként terjedő eleven áradatát akarja megzúdítani e földön! Te vagy... ennek a munkának gyújtópontja, lelke, vezére, mártírja, oh magyar református lelkipásztor! Krisztus bizalmának, reménységének, egész ügyének letéteményese, a Völegény barátja!”

Ne felejtjük el, hogy ennek a prédikációnak a keletkezési éve 1923, a Vécsei Szövetség megalakulásának az éve! Makkai egy új lelkipásztor-típus, új egyházi arculat kimunkálásáért fáradozik, hogy élő egyházzá elevenedjen Erdély reformátussága. A Völegény és barátai viszonya szorongatja, s ebben az igehirdetésben a bibliai gyökerekre, eredőkre talál és annak kimondását fontosnak tartja.

Az Igének azzal a hatalmas üzenetével zárja prédikációját, hogyha a lelkipásztor azzal az alázatos elszánással megy gyülekezetébe, hogy a Krisztusnak növekednie kell, neki pedig alább szállania, akkor ezzel már meggyőzte a világot, megnyerte gyülekezetét, biztosította munkájának igazi, mély sikerét. Ez önmegtagadással jár, de megéri. Ebben a lelkületben van az egyház jövője!

Hasonló gondolatot szólaltatott meg Makkai püspöki beköszöntő beszédében, a *Mk 10,35-45* alapján, *A szolgálat dicsősége*

címmel.³⁰¹ Jakab és János életük egyetlen céljának a Krisztus dicsőségében és uralmában való részvételt tekintették. Ez az életcél önmagában véve az egyetlen, amivel Krisztushoz közeledni lehet. De kérésüknek csak a szavai voltak helyesek, az értelme nem. Nem tudták mit kérnek. Krisztus királysága a szeretetből való szolgálat királysága. Ennek törvénye más mint a világé. Itt ez érvényes: „aki nagy akar lenni közöttetek, az legyen a ti szolgátok és aki közöttetek első akar lenni mindenkinek szolgálja legyen ő.” Makkai erre a kiváltságra vágyott: a szolgálatban és a szeretetben lenni elsőnek, nagyobbak. Úgy indult püspöki szolgálatának, hogy a szolgálat dicsőségét kérje kegyelmi ajándéku magának, egyházának, nemzetének — és meg is maradt ebben mindvégig.

A Brassói Református Nagyhét záróistentiszteletén a Tíz szűz példázatából (*Mt 25, 1-13*) tűnt elő újra a Vőlegény képe.³⁰² A Vőlegényt váró szüzek feléről azt mondja az ítéletes szó, hogy bolondok, mert nem vittek olajat a lámpáikban és kölcsönkért olajjal akartak világítani. Egy ébredésben lévő világkeresztyénység idején, amikor igyekeznek az egyházak a mennyegzőre és felszerelik magukat kincsekkel, megtöltött lámpásokkal, akkor Makkai mérlegre teszi az erdélyi református Sion helyzetét, s megállapítja: „A bűnünk az, hogy mint egyház, a magunkét elfeledve, kölcsönkért típus szerint akartunk szolgálni. A református lelkipásztor, a református hívő, a református nevelés eszményeit a mások erőteljes és öntudatos törekvései szerint szabtuk magunk elé s így cselédi, rabszolgai sorba kerülve, elveszítettük az önálló és öncélú élet létjogát.” A léleklámpásokba kölcsönkért olaj került, amely hol a liberalizmus világi bölcsességéből, hol a nagyobb lélekszámú katolicizmus mintáiból táplálkozott. Ebből a helyzetből kötelessége visszamenni az erdélyi reformátusságnak

³⁰¹ Református Szemle. 1926. 457kk.

³⁰² *A mi utunk*. 202kk.

a saját forrásához, a kálvinizmus gyökereihez, ahol öntudatra ébredhet.

2. 2. 2. *Prédikációk az ifjúság között*

Makkai sok alkalommal állt ifjak elé igét hirdetni. Sárospataki főiskolai lelkészként, majd kolozsvári és debreceni professzorsága idején sok-sok bibliaóra, istentisztelet, csendes nap, evangélizáció, konferencia, évnitó, évzáró szolgálattevője volt. Az ifjúsági alkalmak arányának megfelelően sok a nyomtatásban megjelent ilyen jellegű prédikációja.

(*Textusai:* 1Móz 2,16-17; Zsolt 110,3; Hós 2,18-19; Mk 5,21-23; Mk 10,17-22; Lk 16,10; Jn 1,14; Jn 15,5b; Jn 15,13-16; Jn 18,37; Róm 8,5-13; Róm 11,33-36; 1Kor 4,2; Kol 1,21-22; 2Tim 4,3-5; 1Jn 3,2-3; 1Jn 4,17; Jel 2,10.)

Lássunk néhány gondolatkört ezekből:

— *Isten Igéje tartást ad az ifjúnak*

A belső tartás, egyenesség akkor is megmarad, ha a test már feladná is a harcot. A nagy célok elérése érdekében, amelyeket egy ifjú kitűz maga elé, csak így érdemes indulni, hozzákezdeni. Makkai a nemesen hősiességre bátorítja az ifjúságot, amely az Istennek való eljegyzett élet tudatosságából merít erőt. Még a csapások idején is az Isten keresését fedezi fel. Meglátja és követi azt, aki a Vezér ebben az életben: Jézus Krisztust.

— *Légy jellem!*

Makkai nagy jellemnevelő. Szeretetre, tiszteletre, követésre méltó példákat tár diákjai elé. Hiánybetegségekre mutat rá. A gazdag ifjú története kapcsán óv a szalmaláng lelkesedéstől. Krisztus követése nem hangulat kérdése, nem gyönyörködés a jóban, nem rokonszenv és érdeklődés a hősiesség iránt, hanem maga a hősiesség, a kemény kitartás, hűség, önfeláldozó harc Istenért.³⁰³ Önmeztagadás nélkül nincs Krisztus-követés. Csak

³⁰³ *Írd meg, amiket láttál.* 100.

félszívvvel menni kevés. Nem lehet csak a keresztyén élet ünnepi, napfényes oldalát vállalni. Hogyan lehet másként tenni, mint a gazdag ifjú? Mély, állhatatos jellemmel és alázattal. Nem csak lelkesedni kell a jóért, hanem cselekedni is! Nem csak szavalni a hősiességről, hanem megélni is! Nem csak gyönyörködni az igazságban, hanem igaznak maradni!

— *Krisztus, mint barát*

A barátság nagyon fontos egy ifjú életében. Értékes dolog. A barát ismeri barátjának célját, szándékát, lelkét. Rettenetes vergődés és megrázó küzdelem az, amelyet az Isten után sóvárgó ember folytatott, amíg az Isten barátja nem lett az embernek, amíg ki nem tárta szívét az ember előtt a Jézus Krisztusban. Krisztus jött, hogy ne szolgák legyünk, hanem barátok. Jézussal való szent barátságunk lényege abból fakad, hogy amit ő az Atyától hallott, azt mind elmondta övéinek. Krisztus életében, tanításában minden titok eltűnt, ami elválasztotta az Istent az embertől. Látjuk akaratát, akarata: kegyelem. Látjuk szíve érzését, ami szeretet, látjuk célját: Isten Országá. Krisztus barátsága parancsoló barátság. Nem élhetünk vissza vele. Nem mi választottuk őt, hanem ő választott ki minket. Ez a kötelék nem rajtunk állt. Ő vonzódott hozzánk. Akkor igazi ez a barátság, ha akarátunk is barátságban van vele, ha egy lett a mi akarátunk. Ez a vele való barátság gyümölcse. Aki aláveti ennek magát, annak minden lehetséges. Ez a kapcsolat az ellenszere annak a magányosságnak, ami oly sok szenvedést okoz az ifjúnak. Úgy érzi, hogy senki sem érti meg, senki nem méltányolja benne a királyfit. Az Örök Barát, Krisztus vele tart az egyedüliség pusztájába és a szenvedést megújulás alkalmává, győzelmes élet forrásává teszi.

— *Merj élni!*

Isten parancsából csak az eltiltó szót halljuk ki, amelyben távol akarja tartani a kert egyik fájától, s elhal a parancs első fele: a kert fáiról bátran egyél. Az ifjú méginkább csak a tiltó szót hallja meg, s ezt rója fel, ezen akad meg, pedig a másik is parancs. Isten akarata a gazdag, örömteli élet, a bátor élet szabadsá-

ga. Merj élni! Aki nem mer élni, az visszahúzódik a nagy gondolatoktól, feladatoktól, az nem kezdeményező, nem aktív, az átengedi a világ vezetését olyanoknak, akik mernek gyümölcsökhöz nyúlni, de azt nem Isten akarata szerint teszik. Bátran élj, örvendj, dolgozz, áldozz, szeress, mert ez a hivatásod, előjogod e világban. Bátran mindaddig, amíg Isten parancsa engedi, amíg az ő akarata ez, amíg azzal Neki szolgálatsz vele.

— *Ébredj, kelj fel!*

Különösen ébresztő jellegű Makkai igehirdetés hangzott el a Mk 5,21-2.35-43 alapján egy „leányifjúsági istentiszteleten”.³⁰⁴ Amit Makkai akkor a leányokról mondott, azt igehirdetéseinek ismeretében kiterjeszthetjük általánosságban az ifjúságra.

Szülők, nevelők, barátok szólnak Jairussal: gyermekem halálán van. Még él, de halódik. A jövője kilátástalan. A körülmények ezer akadálya, nyomása, kísértése teszi lehetetlenné a boldog jövőt. Vannak, akik már azt mondják: a gyermekem meghalt, és vannak mások, akik nevetnek: ez a modern dolog, természetes, befellegett az ú.n. „jógyermekségnek”. Mindenki éli világát, szabadon rendelkezik testével lelkével. Ezek a Jézus nélküli vélemények. Jézus másként látja. Nem mondja, hogy nincs semmi baj, de azt sem, hogy minden rendben van. Mély ájulás, nem ébrenlét, nem öntudatos, felelős élet, de nem halál. Sokan akarnának hinni, remélni, szeretni, de már nem mernek. Elrejtőznek, mert félnek a csalódástól. Ember sírhat, nevetget, fel nem ébreszti őket. De Jézus elindult az alvók felé. Nem csak tudja, hogy mi a baj, hanem segít is! Krisztus megfogja a gyermekek kezét és szól: Keljete fel! Az Ő keze a kegyelem, a tied a hit. A Kegyelem felébreszti az alvó hitet. Megtanítja élni és megváltja.

³⁰⁴ *Itt és most.* 68kk.

— *A tudomány szabadsága és a szolgáló értelem*³⁰⁵

„Az egészséges tudomány egyedül az igazság szolgálatában áll. Ebben a szolgálatban van a tudomány szabadsága... Az egészséges tudomány az, amit a világ nem szenvedhet el. Az igazi tudomány mindig a tények elfogulatlan tanulmányozásán alapszik. Ebből fakad a szolgálat törvénye. Csak az egészséges tudomány áll szolgálatában az igazságnak és a nemzet egészségének az alapja... Ezzel ellenkezik a hamis tudomány, mely azoké, akik nem szolgálni, hanem akik élvezni és uralkodni akarnak. Ezek az érdekek szolgálatává alacsonyítják a tudományt, azt akarják, hogy a teológus szentesítse a zsarnokságot, a jogász igazolja az erőszakot, az orvos egészségesnek állítsa a vad ösztönöket, a természettudós természetesnek hirdesse a gyengék elnyomását és a szellemtudós az emberiséget összetépő ellentéteket eszményképpül tűzze ki. Az egészséges tudomány be tud hatolni az ellentétek alá. A tudomány maga is csak szolgálat lehet, hisz a szolgálat törvényét kell hirdetnie. A tudomány tehát szolgál és nem úr, de mert az igazság szolgálja: szabad.”

Ugyanakkor azt is figyelembe veszi Makkai más helyütt, hogy az értelmet nem megtagadni kell, nem megfeszíteni és megölni, hanem a keresztről sugárzó isteni Szeretet akarátának szolgálatába kell állítani. A Szeretet hatalma mindent jóra fordíthat, amit az ész megismer. „Krisztus nem fél az értelem kételyeitől. Aki meg akarja ismerni az én igazságomat, cselekedje és megismeri. Az igazság szabadokká tesz titeket. És Pál azt mondja: a gonoszságban legyetek gyermekek, értelemben pedig érettek legyetek!... Lássuk már egyszer azt is, hogy mekkora csodákra képes a hívő értelem, a szeretet, az igazság, a békesség új világának felépítésében! Adjátok ezt a csodálatos kardot, értelmeteket Krisztus király kezébe, hogy Ő avasson vele titeket jó vitézévé,

³⁰⁵ Debreczeni Újság. 1936. október 2. 5. oldal, Makkai első debreceni igehirdetése az Egyetem évnýtóján a Nagytemplomban a *2Tim* 4,3-5 alapján.

Ő adja nektek vissza megszentelve, a győzelem bizonyosságával koszorúzva.³⁰⁶

— *Önismeret — bűn ismeret*

A 25. Zsoltár beszél az ifjúság bűnéről. Az ifjú kísértése az, hogy visszaéljen erőivel. Evésben-ivásban, játékban és tanulásban is szertelen. Ez a mértéktelenség bűne. Aztán kísérti a hazugság és a képmutatás. Szívesen játszik szerepet, rejtőzik, eltagadja magát. Leselkedik rá a felületesség, a külsőségesség, a formalizmus. Makkai idézi egy helyen Mott Jánost, aki az ifjúság legnagyobb bűnének az értelmi gögőt tartotta. Aki mindent tud és mindent jobban tud, az nem akar tanulni és azt nem lehet tanítani. De az ilyen önhitt lélek magát falazza be és fullasztja meg, elzárkózva az igazság levegőjétől és napjától. Az alázatos és szüntelen tanulás az egyedüli életlehetőség. A bűntől csak a megváltó és szabadító Isten, az Úr Jézus Krisztus menthet meg.

Az önismeret kategóriájába tartozik az ifjú fiú és leány voltának vállalása. Legyen az, aminek született. Mindkét nem feladata a sáfárság. Vállalni öntudatosan, örömmel, hálaadással. Igazi nőnek lenni éppen oly egyszerű hivatás, mint igazi férfinak lenni. Krisztusban az embernek, az isteni embernek teljessége jelent meg, s a nőnek és férfinak egyformán Mestere. Légy hűség-isten sáfárságodhoz!

Makkai ifjúsághoz szóló igehirdetéseiben mély empátiával, mint atyai barát szól a megértés, a feltétlen elfogadás, a többre juttatni akarás szeretetteljes szavával. Az evangéliumi intés, a Krisztus parancsa, az egyház tanítása nem „lebeszélés” a szószék magasából, nem kioktatás az idősebb jogán, hanem életre segítés a nagyobb testvér bölcsességével. Ezekben az igehirdetéseken több a tematikus jelleg. A textus egy fogalma, témája nagyobb hangsúlyt kap, amely tisztázhatja az ifjúságban támadt zavarokat, rávezethet a saját válasz megtalálásához. Makkai lelkigondozói tapintattal, de az ifjúság önértetének feltámasztási szándékával

³⁰⁶ *Itt és most.* 127.

ad késztetéseket, így lesz kapcsolóponttá igehirdetése az ifjak és Krisztus között.

2. 3. Temetési igehirdetése

Makkai Sándor temetési igehirdetéseit a *Zörgessetek és megnyitjátik*, az *Aratás* és *A mi utunk* című kötetek végén találjuk. Bár nem igehirdetés, mégis meg kell említenünk Makkainak *A halál mysteriuma* című könyvét, amely a kérdések kérdését dolgozza fel hat tételben: A Halál arcai, A Halál hatalma, A Föld tanítása, Egyéniség és Halál, „Hiszem az örök életet”, A Halál realitása.

Fontos ez a könyv azért, mert tartalmazza Makkai megható, mély hitvallását és korán kialakult felfogását a halálról. Világos dialektikával, merész fantáziával és szemléletes stílusban megírt szavai hordozzák azt a szellemi háttérrel, amely az életének első felében elmondott és közölt temetési igehirdetések mögött meghúzódna. A filozófikus gondolatok összekapcsolódnak versidézetekkel, irodalmi utalásokkal (Dickens, Madách, Platon, R. Tagore), de minden ponton a Szentírás igéi adják az argumentációkat.

Makkai korán találkozott a halál tényével, hiszen mindössze hat éves volt édesapja halálakor és testvérei közül is többeket elvesztett. Az I. világháború számtalan áldozata, egyéni tragédiák sokasága mély nyomokat hagyott benne. Megszokhatatlan ez, „mert az emberek között sohasem egyforma és következetes a Halál. Épen azért olyan félelmes, mert nem lehet kiszámítani. Nem törvényszerű nyugalmával, nem az óramű pontosságával jön. Legfőbb vonása a Véletlen, az Esetleges. De hogyan? Mikor? — ez az emberek fiainak örökös, szívszorongató problémája. Ez az oka, hogy az emberek között leveti személytelen, termé-

szeti jellegét. Mint egy személyes zsarnok, alakoskodik, játszadozik a szívünkkel.³⁰⁷

Makkai a halál kiszámíthatatlansága miatt életformáló erőt lát benne, amely kiküszöböli az életből mindazt, ami nem maga az élet. Ez a halál oktató munkája, amely elűz a látszatok mezejéről és élni tanít, életküldetést ad. A halál az, ami Krisztushoz hajt, ahhoz, aki legyőzte, összetörte és aki az új élet forrását adja. „A halál legyőzetett, megsemmisített azokra nézve, de csakis azokra nézve, akik a Krisztus keresztségének törvényét fölvtették. Ezekre nézve halálnak az életet hívják akkor, amikor megújulásának mysteriumán áthalad. A halál itt egy gyűjtőpont, amelyben összefutnak s a túlsó, a másik irányban újra szétáradnak az élet sugarai, még pedig megsokszorozott erőben és szépségben. Mi történik e sugarakkal a gyűjtőponton való áthaladás közben? Ez a halál örök mysteriuma.”³⁰⁸ A halál mysteriumát a szeretet oldja meg, mert „akik Istent szeretik, azoknak minden javukra van”(Róm 8,28).

A könyv legszemélyesebb része Makkai feltámadásba vetett hitének summája: „Hiszem az örökéletet”.

Ha összevetjük a könyvben szereplő bibliai igéket és Makkai temetési textusait, akkor azt látjuk, hogy a könyvben bizonyító helyként használt bibliai igék évek múltán egy-egy temetési igehirdetése alapigéjévé lettek, sőt a könyvben, az igékhez fűzött gondolatai felfedezhetők a prédikációkban mint alapmotívumok. Ez az összefonódás is indokolja, hogy fontos volt ismeretnünk Makkai könyvét.

*

Makkai Sándor közegyházi tisztségei miatt — különösen főjegyzősége és püspöksége alatt — sok neves egyházi és világi személyiséget temetett. Nyomtatásban megjelent prédikáció egy-

³⁰⁷ Makkai Sándor: *A halál mysteriuma*. MEKDSZ Kiadás. Budapest. 1918.

³⁰⁸ U.o. 36.

két kivételtől eltekintve, mind nevezetes elhunytak felett szóla-
tak meg. Homiletikai szempontból az elhunyt ismertsége, köz-
életben játszott szerepe buktatókat is tartogat a temetési igehirde-
tő számára.

Makkai temetési igehirdetéseinél a textusválasztás dominál.
Az elhunyt élete és az ige közötti kapcsolópont megtalálása szá-
mára a legfontosabb. A „rákeresett textusoknál” jól kivethető
Makkai kettős szempontja: egyrészt rejtse magában az elhunyt é-
letének körülményeit, tulajdonságait, életének jelentős esemé-
nyét, fordulópontját, azaz valami jellemző vonást, másrészt mu-
tasson rá a keresztyén hit valamelyik nagy tanítására is, amely-
hez elvezeti a gyászoló gyülekezetet.

Nagy Károly püspök temetésén az *IKor 12,4-6* volt a textu-
sa.³⁰⁹ „A kegyelmi ajándékokban különbség van, de ugyanaz a
Lélek” — mondja az Ige. Nagy Károly püspökre különleges mó-
don találó ez az igevers, mert „ő egymaga a kegyelmi ajándékok
sokféle, különböző, néha ellentmondásosnak látszó, egymással
tusázó, folytonosan hullámzó sokaságát egyesítette izzó lelké-
ben”. Innen kiindulva Makkai felsorolja az értelmi erő, az etikai
sz szenvedély, az élő szó, az írás, a szigor, a szeretet ajándékait, a-
mi a prófétaság lelkéből adódott. Nagy Károly életét úgy mutatja
meg, mint Isten edényét, amely az Ő kegyelmét szemlélteti. Buk-
dácsló élete ellenére korona vár rá, amit a megváltó, Krisztus
Triumfátor helyez majd hűségese szolgálja fejére.

Báró Wesselényi Miklós temetésén a *Róm 14,7-9* alapján a
mi nem vagyunk a magunkéi alap gondolatot bontotta ki.³¹⁰ Még
az is, aki nem akar, az Úrnak él és hal. Az egyszerű ember sem
csak a magáé, mennyivel inkább nem a magáé az, akinék fényes
neve egy nemzet kincse! Ez az élet Istené. Jó tudni, hogy életünk
nem a halalé, hanem Istené. Elköltözött testvérünk is az Úré volt
és az Úré maradt, aki a diadalmas Krisztus.

³⁰⁹ *A mi utunk.* 249kk.

³¹⁰ *Zörgessetek...* 287kk.

Különleges helyzet volt az, amikor a temetésre névazonosság alapján választott textust Makkai. Volt iskolai tanítványát, Szabó Máriát temette a *Lk 10,42*-vel: „Mária a jobb részt választotta, mely el nem vétetik ő tőle”.³¹¹ Az egész prédikáció személyes emlékekre épül, melyet a textusválasztás indoklásának is felfoghatunk. A többi igehirdetésben ugyanezt a metódust követi:

<i>Az elhunyt neve:</i>	<i>Textus, cím:</i>	<i>Kapcsolópont:</i>
Bethlen Ödön főgondnok	Józs 23,14 <i>Minden betelt</i>	Isten jó szavai mind beteltek, az ősz vezér életében, ő pedig előkelő szenvedő maradt az összeomlás idején is.
Bethlen Ödönné a főgondnok felesége	Zsolt 131. <i>Boldog ellentét</i>	Lelkületének szelíd csöndessége és magas társadalmi helyzete között boldog ellentét volt. Élete ideiglenes távollét volt az Atya házától.
Gáspár János a Nagyenyedi Kollégium főgondnoka	1Thessz 4,9.11. <i>Becsületügy</i>	Munkájának tisztaságát becsületbeli dolognak tartotta. A kötelesség hű teljesítésével csendesen élt és szolgált.
özv. Bartók Györgyné a püspök felesége	Zsid 11,13-14 <i>Megérkezés</i>	Isten gyermekei jövővények, hazát kereső vándorok. Így járt férje oldalán hű társként. Most hazaérkezett.

³¹¹ *Zörgessetek...* 292kk.

A kötetekben megjelent temetési igehirdetések fényében megállapíthatjuk, hogy Makkai Sándor a temetési igehirdetés területén nem emelkedett annyira kortársai fölé, mint más téren. Az *Aratás* c. kötetet recenzáló Karácsony Sándor is megérezte ezt: „hitének biztos zengésű trombitája meghalkul, tremolóba csap át, valahányszor nyitott koporsó fekszik előtte. Őt halotti beszédének ezt a gyűjtőcímet adta: Feltámadunk! és mintha ezen a ponton még csak érette és helyette dolgoznék életében Istennek Szent Lelke. Születése óta ösztönösen érzi, egész theologiai öntudatosságával tudja, hogy feltámadunk, de a crédójának a tüze itt nem olyan nyugodt, egyenletes fényű, mint a Jézus Krisztus felől ragyogó.”³¹²

Karácsony Sándor meglátása kétségtelenül igaz. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy utolsó nyomtatásban megjelent temetési igehirdetése alatt 1929. évi dátum áll. Tehát Makkai teológiai fejlődése ekkor még nem fejeződött be. Jól mondja Karácsony Sándor: mintha ezen a ponton *még csak érette és helyette* dolgoznék életében Istennek Szent Lelke. De eljött az az idő, amikor benne és általa is munkálkodott, csak e korból nincsen nyomtatásos temetési prédikációs emlék. A II. világháború után kellett megállnia Dr. Erdős József koporsója mellett. A kéziratban megmaradt igehirdetés tanúskodik arról, hogy e téren is nagy elmélyülés ment végbe Makkai Sándor életében.

³¹² Protestáns Szemle. 1930. 168.

3. Igehirdetéseinek elvi- és formai homiletikai vizsgálata

3. 1. Írásszerűség Textusszerűség Gyülekezetszerűség

Makkai vallja, hogy „igét hirdetni nem lehet alkalmilag keresgél, kiszakított textusokból, hanem csak az állandó kapcsolat alapján, melyben az Igével táplálkozunk és benne lélegzünk”.³¹³ Az Ige közegében élés programja magától értetődően összekapcsolta Makkai számára az írásszerűséget és a textusszerűséget. A Szentírás egésze méri meg az igehirdetést, de az egészhez csak úgy juthat, ha azt egy ponton biztosan megragadja. Makkai ezzel a felfogással elkerüli azt a szembeállítást, amely egyik fogalmat kijátszaná a másik ellen, mint ahogy azt pl. Otto Händlernél látjuk, aki úgy gondolja, hogy a keresztyén prédikációnál nem az a döntő, hogy textusszerű, hanem az, hogy írásszerű, evangéliumi legyen.³¹⁴ De Makkai továbbmegy annál a felfogásnál is, amit mestere, Ravasz László mondott, hogy a textusra tulajdonképpen nem tartalmi, hanem liturgiai szempontból van szükség.³¹⁵

Makkai igehirdetési tehát textushoz kötöttek voltak. Ez még *Az elátkozott óriások* című sorozatára is vonatkozik, amelynek mindegyike kimondatlanul is textusra épülő szabad igemagyarázat volt. A textus adta meg azt a konkrétságot, amely — R. Bohren szavaival élve — „egy bizonyos helyzetből származott és egy bizonyos helyzetet teremt.”³¹⁶

³¹³ TIREK Kt 4870. 17.

³¹⁴ Otto Händler: *Die Predigt*. Berlin. 1949. 214.

³¹⁵ Ravasz László: *Az igehirdetés elmélete*. Pápa. 1915. 336.

³¹⁶ Rudolf Bohren: *Predigtlehre*. München. 1972. 116.

A legtöbb prédikációja egy textusra épül, de nem ritka a két, három, négy, sőt öt textus felvétele sem. A két textus használatára jó példa a dialektikus feszültséget hordozó Róm 9,16 és 1Kor 9,26 együttes megszólaltatása.³¹⁷ „Annakokáért tehát nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené”. - „Én azért úgy futok, mint nem bizonytalanra; úgy viaskodom, mint aki nem levegőt vagdos.”

A több textus használatának mindig oka van. Minél több vektor mutat azonos irányba, annál biztosabb a célirány, annál jobban kötődik az egész Íráshoz. Ezeket leginkább evangélizációs sorozataiban (*Egymás terhét hordozzátok, Döntő napok*) és bibliaórai igemagyarázatában figyelhetjük meg.³¹⁸

Szereti a rövid, néhány verses textusokat, de nem esik bele azok csapdájába, hanem a kontextust figyelembe véve, a verseket vagy verset abból ki nem szakítva fejt ki azok értelmét. Az összefüggések mellett a Sitz im Leben-ről sem feledkezik meg.

Olykor érezzük, hogy a textusból vett vezérszó, téma dominánsan jelentkezik és meghatározza az egész igehirdetést. Makkai igehirdetői útján ebben is jelentős mértékben változott. Az első és második korszakában a keresztyén vallásos élmény feltámasztása volt a célja a legnagyobb vallásos személyiséget, Jézus Krisztust állítva a gyülekezet elé. Ezért támad az az érzésünk ebből az időből származó prédikációi olvasása közben, hogy erőltetett a téma, hogy kívülről közelíti meg a textust. Jó példa erre *A néma ördög*³¹⁹ című prédikációja, ahol a „nagy ördögűző”, a gyógyító Krisztus helyett megtapad a figyelme az emberen, s elkezd vizsgálni „a néma ördög jellemét és hatalmát”, majd a kiűzést, ahol Jézusra csak a beszéd utolsó harmadában fordít fokozott figyelmet. Ehhez a korszakhoz képest a harmadikban és majd még inkább a negyedikben a belülről vizsgált textus,

³¹⁷ *Itt és most.* 136kk.

³¹⁸ *Itt és most.* 83kk.

³¹⁹ *Írd meg, amiket láttál.* 2kk.

a textus dinamikájának felfedezése kínálja a témát. Itt érvényesül az a tétel, amelyet Kozma Tibor mondott ki, hogy „egyetlen téma van: a textus témája, mely azonban épen isteni téma, melyet én csupán megmagyarázok, kifejték.”³²⁰

Makkai igehirdetéseinek írásszerűsége és textusszerűsége, valamint az ezekhez járuló, korán kialakult gyülekezetben gondolkozó egyházlátása, együtt eredményezték azt, hogy igehirdetési gyülekezetszerűek voltak.³²¹ Nemcsak alkalmi jellegüket tekintve, partikuláris érdekekre figyelve, hanem a konkrét gyülekezet szükségait a Krisztus egyháza egészében szemlélve. Ennek

³²⁰ Kozma Tibor: *Téma és textus a prédikációban*. Kolozsvár. 1941. 9. — Ugyancsak Kozma Tibor mondja: „A téma szótól csak addig kell félünk, amíg egy, a történelmen belüli valóság, tehát bűnös valóság kifejezése, míhelyt azonban tudjuk, hogy nem egy önmagában zárt, az ember által posztulált, hanem Isten által a történelem lényegének meghatározása alá nem eső, hanem azon túl adott valóság kifejezése, úgy bátran használhatjuk a téma szót, de amely egyedül a textusban van adva. A textusnak van témája, de ez csupán gondolatban való tényszerű rögzítése az egyetlen isteni témának, mely a Jézus Krisztusban jelent meg. A téma csak abban az izolált voltában veszedelmes, ahogy ezt az ember a világi beszédben használja; nem veszedelmes, hanem szükség-szerű, míhelyt az isteni témához való kötöttségben látjuk, abban a függő helyzetben, ahol a textus témájának igazságát mindig az isteni téma adja meg. A Szentírás írói beszélnek valamiről, témájuk van, mert Isten által megragadott egzisztenciájukat megszólította az örök egy isteni téma, Isten Igéje, mely testet öltött a Jézus Krisztusban” (17.).

³²¹ Kozma Tibor a három fogalmat kölcsönhatásban látja, egyik kettőből következik a harmadik, illetve az egyik feltételezi a másik kettőt: „Nem az igehirdető hatalmában és kezdeményezésében áll az Ige gyülekezet- és időszerűsége, hanem a testté-, szóválélat csodájában. Az igehirdető, amikor a mai ember számára leolvassa a Szentírás, in concreto: a textus üzenetét, csak engedelmeskedik a már gyülekezet- és időszerű Igének. A prédikáció tehát akkor és annyiban gyülekezet- és időszerű, amikor és amennyiben a Szentírásban, vagyis a textusban adott isteni üzenetet lefordítja, megmagyarázza az adott gyülekezetnek, mert akkor Igeszerű a prédikáció” (*Az „imago Dei” problémája és a prédikált Ige*. Kolozsvár. 1942. 128.).

szükségszerűségéről maga is többször tanított: „Református Egyházunk a Kijelentés engedelmes és hűséges szolgálatában, a predesztináció és az eschatológia kettős fényében állva, az 'idők között' hirdeti az Igét, botránkozásul és bolondságul azoknak, akik elvesznek, de megtartatásul azoknak, akik a választottak közösségében, a Krisztus testében és a szentek egyességében várják az ígéretek teljesedését. Egyébbel nem szolgálhatunk nemzetünknek sem, mint a 'prófétai beszéddel', mely 'igen biztos nálunk' s amelyről azt hirdetjük Krisztus magyar családjának, hogy 'jól teszitek, ha figyelmeztetek reá, mint sötét helyen világító szövétnek-re, míg nappal virrad és hajnalsillag kél fel szívetekben'”(2Pt 1,19).³²²

3. 2. Exegézis

Ószövetség

Ha a nyomtatásban megjelent igehirdetéseinél nem számítjuk az üdvtörténeti ünnepeken elmondottakat, ahol döntő többségében újszövetségi ígérkről prédikál, akkor egyéb igehirdetéseinek mintegy 1/4 részénél vesz ószövetségi textust.

Elvben és gyakorlatban is ellenáll annak a két világháború között felerősödő kísértésnek, hogy a keresztyén igehirdetés szempontjából nem kell olyan jelentős tényezőnek tartani az Ószövetséget mint az Újszövetséget. Makkai, amikor Ravasz Homiletikáját tanította, az Ószövetség homiletikai használatánál mindig jelentős kiegészítéseket tett. Szerinte az Ó- és Újszövetség egyenértékű. „Semmi értékkülönbséget sem szabad hangoztatni, mert csak úgy Istennek a szava az Újtestamentum és a kettő elválaszthatatlanul összefügg egymással. Mindenekelőtt most már igehirdetői szempontból nézve a dolgot, emeljük ki azt: nemcsak arról van szó, hogy a kettő hasonló értékű és az egyik

³²² Makkai Sándor: *Kijelentés és Egyház*. In: Károlyi Emlékkönyv. Budapest. 1940. 194-195.

kiegészíti a másikat, még arról sincs szó, hogy kölcsönviszonyban vannak egymással (*Latet-patet*). Ennél többet kell mondani. Azt kell mondani, hogy egy könyv, ugyanaz a két könyv.”³²³ Szinte szóról szóra egyezik Makkainak ez az állítása Gönczy Lajoséval, aki azt mondja, hogy „az Ó- és Újtestamentum olyan lényegegységet képez, hogy tulajdonképpen nem két, hanem egy szövetségről kell beszélnünk.”³²⁴ R. Bohren pedig egyenesen azt állítja, hogy „a biblikus prédikáció szükségszerűen mindig ótestamentumi prédikáció is.”³²⁵

Az Ószövetséghez való viszonyában Makkai is csatlakozik ahhoz a nagy vonulathoz, amely időről-időre párhuzam-keresésbe kezd népünk és a választott nép életének történelmében. Analógia nélküli helyzetekben ez a keresés még inkább felfokozódik. A kisebbségi helyzetben is és a II. világháború utáni időben is megtalálható Makkainál ez az igyekezet. „*A betemetett források*” megtalálásának élménye mindig új életlendületet ad (1Móz 26,17-18).³²⁶ Már szinte túlvezet bennünket Makkai igehirdetésének határán, ha megemlítjük, hogy a *A magunk revíziója* könyv gondolatainak csírája megtalálható egy teológus konferencián elmondott Makkai-beszédben, amikor *A múlt értéke*³²⁷ mellett, a próféták bibliai öröksége felett meditálva jut el az öntudatos leszámolás gondolatáig, amit majd 1931-ben fejt ki a már említett esszéjében.

Makkai ószövetségi textusokkal szembeni további álláspontja volt az is, hogy „az igehirdetőre nézve már túl kell lenni az irodalomtörténeti, vallástörténeti, egzegetikai munkán, amikor az Ótestamentumot igehirdetési célokra fel akarja használni. Az i-

³²³ TIREK Kt 4846. 6.

³²⁴ Gönczy Lajos: *Mi szükségünk van az Ótestamentumra?* Kolozsvár. 1939. 28.

³²⁵ Rudolf Bohren: *Predigtlehre*. München. 1972. 120.

³²⁶ *Írd meg, amiket láttál*. 163kk.

³²⁷ *A mi utunk*. 210.

gehirdetőt ne zavarják azok az ellentmondások, amik ezekben a tudományokban előfordulnak. Ezek a lelkipásztorra nézve mindenképpen fontosak. De, amikor Igét hirdet, akkor tegye a háta mögé! Mint igehirdetőnek, legfeljebb segítségül lesz majd a bibliai és vallástörténeti tudomány, tekintettel, hogy ő félre ne értse a Bibliát. Sok segítséget ad neki ebből a szempontból. De mindig azzal a céllal prédikáljon az Ótestamentumból, hogy az Isten Igéjét fogja prédikálni. Ennélfogva egészen mellékes dolog, amit a tudomány a Bibliáról mond. Pl.: semmi köze az igehirdetőnek ahhoz, hogy Mózes könyveit ki írta. Teljesen mindegy, mert Isten írta. Homiletikai szempontból csak az a fontos, ugyanúgy jelenik meg Isten az Ótestamentumban, mint az Új-ban.”³²⁸ Ezekben az 1938-ban elmondott szavakban már az, a Kijelentés feltétele alatti gondolkodásmód van, amely Makkait is az Ige teológusai közé avatja.

Újszövetség

Makkai Sándor tartja magát ahhoz a homiletikai alapszabályhoz, hogy a szószékre nem való az exegézis műhelymunkájának törmeléke. Mégis előfordul, különösen a kései igehirdetői korszakában, hogy az érett igehirdető által jól előkészített módon, a megfelelő helyen ad egy-egy szómagyarazatot, pontosítást, amellyel az ige lényegének jobb megértését segíti elő. Az *Itt és most* kötetben *A hűséges ember* című prédikációját így kezdi: „Az Újszövetségben ugyanaz a szó jelöli a hívő és a hűséges embert (*Pisztosz*). A magyar nyelvben is megvan ez az egyezés, de a nyelvhasználatban már különvált... fájdalom, belső értelemben is elszakadt egymástól a két fogalom.”³²⁹

Többször találunk ehhez hasonló néhány mondatot a *Református Gyülekezetben* közölt igehirdetéseiben, ahol szaklap lévén

³²⁸ TIREK Kt 4846. 6-7.

³²⁹ *Itt és most*. 92.

bátrabban használja a görög kifejezéseket, amelyek a szószéki szolgálat során elmaradnak. A Lk 17,20-24 alapján írt adventi igehirdetésben jegyzi meg, hogy a Károly fordítás elveszi az élet a félelmetes igének. Utal az eredeti szövegre: „Íme az Isten országa közöttetek (*entósz hümón*) van”. Az *entósz* határozószó birtokos esettel kapcsolva azt jelenti: között, valaminek a közepén, közepében.³³⁰ Amikor egy húsvéti igehirdetésében Jézus Péterhez intézett háromszori kérdését magyarázza (Jn 21,15-22), akkor az *agapász me — filo sze* szóhasználat feszültségének érzetése miatt találunk bővebb exegetikai megjegyzéseket: „Krisztus kétszer kérdi tőle: *agapász me?* És Péter kétszer ezt feleli rá: *filo sze*. Erre harmadszor Krisztus is, mintha alkalmazkodni akarna Péter gyöngeségéhez, így kérdez: *fileisz me?* S Péter megmarad amellett, hogy *filo sze*. [...] Minden út a halálhoz vezet és a *filia* útján fájdalmasan veszítjük el azokat, akiket szeretünk. De ahhoz a halálhoz, mely az Istent dicsőíti meg, csak az *agapé*, a Szentlélektől kapott szeretet visz el, az a szeretet, amely hitből való és Krisztust, mint megváltó Istenét és Urát szereti.”³³¹ A *Hit és cselekedet* című igehirdetésében a *dikaiozüné* jelentés-tartalmának ismertetése adja a prédikáció bevezetését, majd kicsit lejjebb az *ethné* rövid szómagyarázatával is találkozunk.

Különösen alapos exegézis érződik a Jézus példázatairól mondott igehirdetésekben. Ezekben nem idéz görög szavakat, mégis érezzük a háttérben a kortörténeti és vallástörténeti ismeretek gazdagságát.

Makkai vallástörténeti ismeretének megmutatkozásával máshol is találkozunk. Az Ef 2,19-22-ről szóló, *Épülő templom* című igehirdetésében a szegeletkövel kapcsolatban említi meg, hogy van valami, ami mélyebb dolog, mint a fundamentum. „Ez az elgondolás visszavezet egy nagyon ősi, emberi várakozásra, amelyet még a pogány népek is éreztek és sejtettek. Mikor az ősem-

³³⁰ Református Gyülekezet. 1949. 10. sz. 2.

³³¹ Református Gyülekezet. 1950. 242.

ber házat épített, először mélyen leásott és egy szegletes, sokszor nem négy, hanem sokszögletű követ helyezett el a mélyedésben, s azután az áldozati vérrel leöntve betemette s afölé építette a fundamentumot, majd arra emelte a házat. Más értelmet adott ugyan neki, mert a követ azért tette a fundamentum alá, hogy az a minden irányból jövő rossztól védelmezze még a házat, de ő is védelmet keresett... Isten Igéje is mondja, hogy van ilyen szegletkő, de nem az, amelyet a babonás pogány ember elképzelt. Van ilyen, előbb volt mint az Írás, mélyebben, a legmélyebben van és minden irányban védelmezi a templomot. Az Úr Jézus Krisztus van a templom fundamentuma alatt. Az Ő véráldozatából árad az élet. Ő tartja a fundamentumot is. Ő az az erő, aki által és akin felépül a templom. Védelmező és fenntartó.”³³²

Sok-sok példát említhetnénk olyan prédikáció részletekből, ahol Makkai mély valláslélektani és vallásfilozófiai ismeretei csillannak meg. Meglepő érzékenységet mutat az emberi lélek küzdelmei, vergődései iránt. Emberi jellemeket keres és talál, akikről igen alapos és finom lélektani analíziseket kapunk. Nagyszerű, pár mondatos jellemrajzot ad Jézusról, a kapernaumi századosról, a vak Bartimeusról, Belsazárról és Dávid királyról. Álljon itt példaként ez utóbbiról készült jellemrajza: „Hős, hűséges, alázatos, tisztalelkű, tüdő, megbocsátó. Megpróbáltatások között is szerencsés, bővölködik sikerekben, boldogságban, dicsőségben. Kedves gyermek, szép ifjú, erős és bölcs férfi. Költői és zenei tehetség, hadvezéri és államférfiúi lángelme. Népszerűsége páratlan, mindenre kész szolgálókat és barátokat ragad magával. Ellenségei nemcsak rettegik, de tisztelik és bámulják is... Bizonyára meg lehetett elégedve önmagával... Isten kedveltje volt.”³³³ Zákeus történetének bevezetése is ilyen: „Zákeus életében fontos tényezővé vált az, hogy kistermetű, törpe embernek született. Lelki képéből kielemezhetjük, hogy gyermekkorában és korai ifjú-

³³² Református Gyülekezet. 1949. 8. sz. 4-5.

³³³ *Döntő napok*. 3.

ságában sok gúnyolódás, hátralökdösés és elnyomás érhető ezért. Foggyatékoság-érzésének mély sebe sajgott szívében...³³⁴

A kapernaumi százados jellemrajza mindössze néhány sor: „Ami ezt a parányi eposzt, vagy miniatűr drámát olyan különösen varázslatossá és bűbájossá teszi, az a körülmény, hogy a keresztényen világ- és életfelfogás specialitása egy pogány katonának, a kapernaumi századosnak a jellemében ragyog fel benne. A százados jellemében első pillanatra az emelkedik ki, hogy felvilágosult, türelmes és humánus ember volt. Igazi emberbarát, őse a modern kor filantrópjainak.”³³⁵

Találunk még ezek mellett filozófiai irányokról eligazító szavakat, népek lelkületéről ismertetések és bibliai korrajzokat.

Az I. és II. világháború alatti és utáni évek ígéhirdetéseinek erőteljes lelkigondozói irányultságúak, amelyek mint utolsó reménységet, vigasztalást, menedéket az Atyát és a Fiút állítják a gyülekezet elé. A háború gyötrelmei veszik körül az ígéhirdetőt és a gyülekezetet, s ezért a textus előzetes megértésében — kimondva-kimondatlanul — ez fontos tényező. A textus „ágya” meghatározza az ígéhirdetés abból való „kikelését”.

3. 3. Ígéhirdetéseinek stílusa

Makkai Sándor kiváló író volt, szónoki tehetség és költői lelkülettel megáldott egyéniség, mégsem élt vissza ezekkel az ajándékokkal a szószéken. Prédikációi vereteseek, olykor patetikusak és költői fordulatokban sem szegények, de nem ömlegően esztétizálóak. Az építő ígéhirdetés stilisztikai szabályáról Ravasz azt írta, hogy az ígéhirdetésnek „az épülés érdekében esztétikának, azaz megragadónak kell lennie. Az ígéhirdetés megragadó volta áll a tétel felállításában éppúgy, mint a beosztás és szerke-

³³⁴ *Itt és most.* 43.

³³⁵ *Írd meg, amiket láttál.* 103.

zet mikéntjében, legközvetlenebbül pedig a gondolatok művészi idomában, azokban a képszemléletekben, amelyekben gondolatainkat kifejezzük.”³³⁶ Makkai tisztában volt ezekkel a követelményekkel, de nem vitte túlzásba. Stílusa minden erőteljessége mellett is óvakodott attól, hogy a stílus szépsége okozta élvezet lehetetlenné tegye az ige igazi üzenetére való figyelmet. Nyelvezetének csiszoltságát eszközként felhasználta, de nem vált nála céljá soha. Még az egyéb prédikációihoz mérten patetikusabbnak tűnő temetési beszédeiben sem. Különösen a II. világháború utáni korszakában a külső szépség mellett az Ige mondanivalójának minél átfogóbb kibontása a lényeg Makkainál: a gyülekezet megcélzása és eltalálása a rájuk szabott üzenettel. A publicitás rovására nem mehet semmi: sem művészi hajlam, sem professzori tudomány, sem egyházpolitikai manipulációk!

Makkai prédikációiban takarékosan és óvatosan bánt az illusztráló anyagokkal. Ha illusztrációt használ prédikációiban, akkor elsőrenden a Szentírásból veszi azokat. Amikor mégis Biblián kívüli illusztrációhoz folyamodik, akkor sem történeteket, tanmeséket, eseteket mond el, hanem az egyháztörténetből, a természetből, a tudomány és a művészet világából tár ablakot az ige-hallgató számára. Ennek elvi okai vannak, u.i. a válságba jutott korabeli igehirdetés egyik okának éppen a „mesterkelt mesék” túltengését tartja. A ritkán használt illusztrációk közül az egyik egy ifjúsági csendesnapon elhangzott prédikációban található, mint amely egy missziótörténeti eseményt elevenít fel: „Willjams György, angol kereskedőinas, a durva és kegyetlen bánásmód okozta rettentő elhagyatottságában, a lesüllyesztő kilátástalanság egyedüliségében a Bibliához menekült s Krisztustól tanult lélekben föléje emelkedni sorsának. Ifjú inas barátait is odahívogatta az igazi naggyálétel forrásához. Nem maradtak egyedül, nem csüggedtek el, nem lettek öngyilkosokká. Krisztust Megvált-

³³⁶ Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*. Pápa. 1915. 256.

tójuknak és Királyuknak ismerték el és megalapították a Keresztyén Ifjúsági Egyesületet...³³⁷

Igehirdetése mégis szemléletes marad, mert bár beszédmódja egyszerű, világos, sok képes kifejezést használ. Célja is, hogy képzeteket keltsen, láttassa a bibliai történést, ugyanis Makkai felismeri, hogy a Biblia képekben beszél, de ezek a képek szükségképpeniek, más hasonlatokkal nem pótolhatók, egyetlenek, tökéletesek. Isten maga rendelte őket a mennyei valóság teljesen adequat kifejezőiül. A hit engedelmesen odatapad az isteni képeknek a titkos valóságához, kifejezéseikhez és kétkedés nélküli bizalommal egynek veszi őket a mögöttük élő realitással, s ezzel a lelkeket belevonja az Ige hatáskörébe, hogy rendszeres elmélyedés, táplálkozás által megújuljon, Krisztus-szerinti jellemmé épüljön.³³⁸

Makkainak gazdag a fantáziája. Ezzel egy fontos igehirdetői tulajdonsággal rendelkezik, amire K. Barth és R. Bohren is felhívják a figyelmet.³³⁹

Kevés hasonlatot használ, de azok frappánsak, odaillők és előre viszik az igehirdetést. A tevékeny szeretetről például ezt mondja: „A szeretetet gyakorolni kell, mint ahogyan a pénzt forgatni. A gyakorlott szeretet igazivá lesz annak a lelkében, aki cselekszi; a szóbeszéd-szeretet pedig hamissá lesz, mint a bevont bankó, amelyet elfelejtettek becserélni.”³⁴⁰

Az élet Krisztus c. prédikációjában azt mondja: „Annak, hogy éjszaka van, sohasem a Nap az oka, amely változatlanul szórja ragyogó sugarait, hanem a Föld, amely elfordul a Naptól. Isten nélkül élni azt jelenti, elfordulni Istentől. Nem Ő távolodik el tőlünk, hanem mi tőle. [...] Ő az örök Alkalom és az örök Ta-

³³⁷ *Itt és most.* 79.

³³⁸ Vö. Makkai Sándor: *Öntudatos kálvinizmus.* Budapest. 1925. 14.

³³⁹ Vö. Rudolf Bohren: *Predigtlehre.* München. 1972. 377.

³⁴⁰ *Írd meg, amiket láttál.* 42.

lálkozni-akaró, mi vagyunk az örök alkalommulasztók és örök eltávolodók.”³⁴¹

Alkalom c. prédikációjában a következő modern hasonlattal él: „Lelkünk mint érzékeny fotografáló lemez fel van híva és be van állítva arra, hogy ennek az életnek folyamatát felfogja, el-sajátítsa, megrögzítse, magába fogadja és tükrözze. Érzékeny lemezekre van szükség, s a lélek ezen érzékenysége a hit.”³⁴²

Makkai szereti az ellentétpárokat. Többször összehasonlítja a különböző messiás-váradalmakat, vagy a népeket. Ezt találjuk a kapernaumi százados történetéről mondott igehirdetésében is. Szembeállítja a római és a zsidó nép közötti tulajdonságait, hogy még jobban rávilágítson a két nép közötti engesztelhetetlen gyűlölet okára. A római ember: józan értelmű, csodás szervező, katonás rendben élő, gazdasági és jogi műveltséggel bíró, eszménye a földi jólét és hatalom megszerzése. A zsidó ember: rajongó, szenvedélyes, fegyelmezetlen, magát egyedül tisztának tartó, idegent utáló, izzó váradalma egy csodás világhatalom, amelyben Isten a zsidóságot teszi a világ boldog urává.³⁴³

Makkai nem fitogtatja a szószerző klasszikus műveltségét. Nagy tudásához mérten csak néhány helyen fordul elő idézet prédikációiban, azok közül is kevés a szószerinti idézet, inkább gondolatokat vesz át. Igehirdetéseiben többek között az alábbi idézetek, irodalmi jellegű utalások találhatók:

- Prométheusz története (*Aratás*. 127.)
- Platon, a munkáról (*Itt és most*. 53.)
- Dies irae... (*Ref. Gyülekezet*. 1949. 10. sz. 4.)
- Dietrich Veit levele Melanchthonhoz az imádkozó Lutherről (*Itt és most*. 115-116.)
- Kálvin a lelkipásztorkodás nehézségeiről (*Zörgessetek...* 262.)

³⁴¹ *Írd meg, amiket láttál*. 35.

³⁴² *Írd meg, amiket láttál*. 31.

³⁴³ U.o. 105-106.

- Heidelbergi Kátéből sok helyen (pl. 1, 31, 32, 42, 54, 86. stb. kérdés-felelet)
- Pascal, a hinni akaró emberről (*Ref. Gyülekezet.* 1949. 5. sz. 9.)
- Madách Imre: Az ember tragédiájából többször is (pl. *Itt és most.* 94.)
- Petőfi Sándor a farkasletről (*Itt és most.* 59.)
- Robertson, Krisztus keresztyének mértékéről (*Zörgessetek...* 134.)
- John Mott, az ifjú értelmi göggjéről (*Itt és most.* 81.)
- Reményik Sándor: Az utolsó mondat problémája c. vers (*A mi utunk.* 96.)
- Énekversek sorai többször is (*Írd meg...* 147.; *Zörgessetek...* 231.; *Aratás.* 122., 183.; *A mi utunk.* 133-134.)
- Häckel: „Nincsenek többé világrejtélyek!” (*Írd meg...* 2.)

3. 4. Igehirdetéseinek bevezetése

Makkai Sándor igehirdetéseinek bevezetései változatosak. Nem sablonokkal dolgozik. Többször előfordul, hogy beszédeknek nincs bevezetése, hanem egyből a közepébe vág a mondani-valónak. In medias res kezdi pl. a Fil 1,21 alapján mondott prédikációját:³⁴⁴ „Pál egész jelleme, élete benne van e felkiáltásban. Krisztus halála nyereség a számára, mert akkor még inkább Krisztusé”. Ugyanilyen határozott indítást találunk, amikor a *Bevetetett források*ról szól az 1Móz 26,17-18 alapján:³⁴⁵ „Azok között az ősi ködbe vesző történetek között, amelyek a Biblia első könyvében olvashatók, van egy, amelyik a Kánaán pusztában bolyongó Izsákról, Ábrahám fiáról beszél. Izsák a vándorló pász-

³⁴⁴ U.o. 34.

³⁴⁵ U.o. 160kk.

torfejedelem bujdosása közben Gérár völgyébe érkezik népével és nyájával...” — mi pedig már megérkeztünk a textushoz.

A Zsolt 50,15. verséről írt prédikációja pedig egyenesen a textus első üzenetének bejelentésével indul: „Ami ebből a zsoltárversből itt és most először ütődik a szívünkhöz, ez a kifejezés: a nyomorúság idején.”³⁴⁶

Amikor külön bevezetést alkalmaz, akkor annak azt a szerepet szánja, hogy segítse elő a textus teljes kibontakozását. Ezt többféle módon éri el.

Használ a bevezetésekben — ha nem is az első mondatként — frappáns definíciókat, mint ahogy a hit és cselekedetek viszonyának meghatározásával kezdi a Mt 7,16-21-ről írt prédikációját: „A hit a termőfája a jócselekedeteknek, azok pedig gyümölcsei a hitnek.”³⁴⁷

Van úgy, hogy a textus kulcsszavának fogalmi tisztázásával kezd. Ezt láthatjuk pl. a hűséges emberrel kapcsolatban³⁴⁸ és az igaz, igazságos szavak tartalmi kifejtésében.³⁴⁹ Egy tömör hitvallási tétellel indítja 1945 karácsonyán az igehirdetését: „A karácsony csodájáról az egyetemes keresztyéniséggel együtt valljuk: Hiszek Jézus Krisztusban, Isten egyszülött Fiában, mi Urunkban, ki fogantaték Szentlélektől, születék Szűz Máriától.”³⁵⁰

Többször alkalmaz a bevezetésben a textus mondanivalójával ellentétes beállítást, vagy magatartást. A Jn 7,17-hez írt bevezetése jól mutatja ezt: „Krisztus nem azt mondta, hogy azok nyerik el az örök életet, akik az örök életben hisznek, hanem azok, akik ő benne hisznek”.³⁵¹ A haragról szól az Ef 4,26-27 alapján, amelynek bevezetésében jellemzi a szelíd, türelmes

³⁴⁶ *Itt és most.* 3.

³⁴⁷ *Írd meg, amiket láttál.* 84.

³⁴⁸ *Itt és most.* 92.

³⁴⁹ Református Gyülekezet. 1950. 473.

³⁵⁰ *Itt és most.* 20.

³⁵¹ *Írd meg, amiket láttál.* 24.

Krisztust, majd egy hirtelen fordulattal arról kezd beszélni, hogy Jézus tudott haragudni is. Innen pedig általánosít: „Vannak... alkalmak, amikor lehet, sőt kell haragudni, s van olyan harag, amely éppúgy hozzátartozik a lélek egészségéhez, mint a szelíd-ségre és szeretetre való képesség.”³⁵²

Jellemző bevezetési mód Makkainál, hogy az ószövetségi gyökereket hozza felszínre. A Mt 3,17 mennyei szózatával kapcsolatban, amely a második Ádámnak, Krisztusnak szólt, az első Ádám teremtésére utal vissza.³⁵³

Egy másik jellemző indítás az, amikor a textus szereplőjének vagy szereplőinek a személyleírását adja. Megrázóan mutatja be a megváltozott ábrázatú Belsazar királyt, aki élete végén, bűnei szörnyűséges piramisának csúcán látta meg egész életében először az Isten kezét. „Háta mögött egy leigázott, eltaposott, népek átkaitól terhes, véres zsarnokélet, de ő abban nem látott soha mást, csak a saját kezének munkáját.”³⁵⁴ Zákéus történetének bevezetése is ilyen: „Zákéus életében fontos tényezővé vált az, hogy kistermetű, törpe embernek született. Lelki képéből kielemezhetjük, hogy gyermekkorában és koraifjúságában sok gúnyolódás, hátralökdösés és elnyomás érhetett ezért. Fogyatékoság-érzésének mély sebe sajgott szívében...”³⁵⁵

Találunk még olyan bevezetést is, amely emlékeztet a nagy játékfilmek hatásos operatőri fogására, amikor azzal indul a film, hogy egy csatát, egy várost, egy forgalmas hidat vagy egy tömeggel teli teret először madártávlatból mutat a kamera és úgy kezd el közelíteni a történés helyszínéhez vagy a főszereplőhöz. Makkai is előszeretettel alkalmazza a távolról indulást és a köze-

³⁵² U.o. 74.

³⁵³ *A mi utunk.* 9.

³⁵⁴ *Zörgessetek...* 128.

³⁵⁵ *Itt és most.* 43.

líhez való megérkezést bevezetéseiiben. Ezek azonban elég hosszúnak tűnnek.³⁵⁶

Számtalan megoldást láthatunk még a bevezetések milyenségére nézve, de ennyi példa is elég ahhoz, hogy megállapítsuk: Makkai ötletekben gazdag, invencióban dús bevezetései célszerűek és alkalmasak arra, hogy a hallgató figyelmét megnyerjék az Ige üzenetének befogadására.

3. 5. Igehirdetéseinek szerkezete

A Makkai korát megelőző igehirdetési irányzatban a formai szempontok voltak túlsúlyban. A racionalizmus és liberalizmus korában nemcsak a stílus szépségére voltak érzékenyek, hanem abban is kedvüket lelték, ha egy beszéd elágaztatása logikailag pontos volt, ha részekre és alpontokra lehetett osztani, ha a diszpozíciók kitapinthatókká váltak. Ezek mellett a hallgatók megragadását szolgálták a szépen bevezetett okoskodások, körülbecsomázott körmondatok és leírások. Ebből a stílusból Ravasz László mutatta meg a kiutat. Makkai innen indul, egy új igehirdetési irány útkeresésének idején. A merész, művészi diszpozíciók helyett egészen természetes tételezésekkel dolgozik, így elkerüli a korábbi nemzedék hibáit, mert ő nem a maga diszpozícióját magyarázgatja, hanem az igét hirdeti.

Prédikációinak többségénél számozott felosztást találunk. Ha köteteit nézzük akkor ez alól csak *A mi utunk* kivétel, ahol többségben vannak a számozás nélküli igehirdetések.

Szereti megfogalmazni a főtételt a bevezetés lezárásaként egy-két mondatban, amelyben összesűrítve megelőlegezi az elágaztatás utáni felosztást. Legtöbbször a két és három vázlatpontos felosztás fordul elő Makkainál.

³⁵⁶ Írd meg, amiket láttál. 14k.

Kettes felosztás található pl.:

A Jn 20,17 alapján a *Lelki Húsvétról* prédikál. Az élő Krisztust lélekben kell megtapasztalni. Lássuk először, hogy mi ennek a tapasztalatnak az akadálya, másodsor, hogy miképpen kell e tapasztalathoz hozzánőni, eljutni.³⁵⁷ A Kol 1,19-21 felosztása adventre készült: „Az Istentől való elidegenedést a maga rettentő mivoltában kell megismernünk. Számot kell vetnünk önmagunkkal, hogy lássuk: hol vagyunk, s hogyan kell hazatérnünk?”³⁵⁸ Az 1Kor 2,12-13 alapján az isteni bölcsesség Szentlélektől való voltát emeli ki. „Tekintsük meg: Mit láttat meg a Szentlélek velünk és mire tanít meg e világban?”³⁵⁹ A Lk 10,17-24 a próbaútra kiküldött tanítványok visszatérésének története. Az evangélium legörvendetesebb sorai ezek. Örömteli visszaérkezés — mondja Makkai. „Nézzük meg: 1. a Jézus örömét Istenben, 2. a mi örömlünket Jézusban.”³⁶⁰

A hármas felosztás példái:

Püspöki beköszöntő beszédében a Zebedeus fiainak kéréséről beszél (Mk 10,35-45) és felhívja a gyülekezetet: „Jertek, atyámfiai, a szentíge tükrében ehhez az ünnepélyes alkalomhoz szabva lássuk meg, *hogyan* és *mit* kell kérnünk Krisztustól a magunk és anyaszentegyházunk számára s *mi* az örökkévaló felelete a mi kérésünkre?”³⁶¹ A Mt 7,7-11 alapján mondott adventi ígértetésében a három pont a következő: 1. Kérni, keresni, zörgetni — az adventi ember, az adventi idő örök jellemvonásai. 2. Adatik néktek, találtok, megnyitattik néktek — az örök adventi ígértet. 3. Ha ti gonosz létekre tudtok fiaitoknak jó ajándékot adni, mennyivel inkább a ti mennyei Atyátok — az adventi ígértet

³⁵⁷ U.o. 136.

³⁵⁸ *Zörgessetek...* 168.

³⁵⁹ U.o. 160.

³⁶⁰ *Írd meg, amiket láttál.* 68.

³⁶¹ Református Szemle. 1926. 457-461.

záloga és pecsétje.³⁶² A hűséges életen fordul meg a Jézus ügyének sikere, mondja ki a főtételt a Jel 3,8.11 alapján, majd bejelenti: Lássuk meg az Úr szavaiból a ránk bízott kincset, a hűség próbáját, a hűség jutalmát.³⁶³ A gazdag ifjúról mondott prédikációjának már a címe is sejteti a formát: „Három seb” (Mk 10,17-30).³⁶⁴ A főtétel: Három sebe volt az ifjúnak. 1. a hitetlensége, 2. sebe az, hogy önmagában és vagyonában bízott, 3. sebe: nem akarta felvenni a keresztet. Különleges hármass felosztást találunk a nagyenyedi harangszentelésen mondott prédikációjában, ahol az Ézs 40,1-11 üzenetét a harangfelirat latin sorai alapján hirdeti: 1. Felhívás az Istennel való találkozásra. *Vivos voco* — hívom az élőket. 2. A halálharang kongása a bűn felett. *Mortuos planga* — siratom a halottakat. 3. Az Isten diadalmas uralmának hirdetése. *Fulgura frango* — megtöröm a villámokat.

Az ilyen áttekinthető diszpozíciók mellett találunk néhány bonyolult, alpontokra épülő felosztást is, de ezek ritkák Makkai gyakorlatában.

Életének második korszakában egyre több az olyan igehirdetés, amelynek akárhány pontja van, a textus mozgását követi a vázlat. Az *Itt és most* kötet, valamint a *Református Gyülekezet*ben megjelent igehirdetései a csúcspontot jelentik Makkai igehirdetésében. A textus dinamikáját követő vázlatra a Zsolt 50,15. versére írt prédikációját hozzuk fel példának, amelyben a textus tagmondatai szószerint adják a felosztást: 1. Hívj segítségül! 2. Én megszabadítlak téged! 3. És te dicsőítesz engem.³⁶⁵

Alkalmazásaival a diszpozíciók életre kelnek és feledhetetlenné válnak. A *hic et nunc* követelményének csorbíthatatlanul elegend tesz. Nem előrangotott módon applikál és nem is általánosságokat mond, hanem úgy, mint aki benne él korában és ismeri

³⁶² Aratás. 115.

³⁶³ Zörgessetek... 124.

³⁶⁴ Református Gyülekezet. 1950. 77.

³⁶⁵ *Itt és most*. 3.

gyülekezetét, egyházát, népét. Csak így válhattak igehirdetési konkrét, aktuális útmutatássá.³⁶⁶

3. 6. Igehirdetéseinek befejezései

Az igehirdetés befejezésének értelmét Czeglédy Sándor úgy foglalja össze, hogy „a prédikáció hagyományos záradéka az Ámen. Következésképpen a prédikáció befejező mondata csak olyan szavakkal végződhetik, amelyekhez ez a szó mind tartalmilag, mind alaki szempontból természetesen hozzáfűződik.”³⁶⁷ Ennek a tételnek a szem előtt tartásával vizsgálva Makkai igehirdetéseinek befejezését, azt mondhatjuk, hogy prédikációinak befejezései átgondoltak, amelyek után az Ámen nem hat anakronisztikusan.

³⁶⁶ Az I. világháború utáni újévi prédikációjában a *Mt 8,22* kemény szavait így fordítja át a jelenre: „Az a Krisztus, aki azt parancsolta, hogy hagyd a halottaknak a te halottaiddat, visszavezet téged hozzájuk. Visszaadja neked a te halottaiddat, az elhagyott múltat. Elveszett kedvesek, összetört ábrándok, füstbement tervek, meg nem valósult gondolatok mind veled jönnek, mind élő valósággá lesznek az ő útján. Csakhogy nem úgy kapod őket vissza, ahogy elhagytad... Csak aki felkel és fájdalmát Isten útjára viszi és szenvedéseiből szeretetet és reménységet formál: csak az kapja vissza halottjait és életét[...] amekkora fájdalom van a múltunkban, akkora bizodalommal induljunk neki a jövőnek... és a jövőben még azt is áldásul nyeritek vissza, ami átokul maradt utánatok a múltban” (*Zörgessetek...* 186.). — Gyülekezetének tagjait a szeretetre vágyás felől így kérdezi 1919 karácsonyán: „Te aki a gyűlölet és gyilkolás ötesztendő boszorkánytáncában forgasz és megrendült, összeomlott a lelkedben minden, amit szelidségről, jóságról, emberiességről, testvériségről álmotdál, nem epekedsz szeretet után?” (*Írd meg...* 125.) Evangélizációs szolgálataiból még több példát lehetne felhozni, ezeknek a jellemzőit ld. a Makkai igehirdetői pályáját bemutató fejezetben.

³⁶⁷ Czeglédy Sándor: *Homiletika*. Teológiai jegyzet. Debrecen. é.n. 194.

Makkai Sándor igehirdetéseinek befejezéseit tíz jellemző csoportba soroltuk. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy előfordulnak olyan befejezések is, amelyek a tíz kategória kevert változatai, illetve akadnak besorolhatatlanul egyedül befejezések. Nem arra törekedtünk, hogy minden igehirdetés befejezése besorolódjon egy csoportba, hanem arra, hogy a tipikus, rendszeresen használt befejezési módokat megállapítsuk.

1./ *Felszólító móddal történő befejezés, cselekvésre ösztönzés.* (Pl.: Írd meg... 23., 33., 55.; Zörgessetek... 152., 176., 201., 225.; Itt és most. 67., 104., 127., 142.)

2./ *Speciálisan homiletikai befejezés: az imádság.*³⁶⁸ (Pl.: A mi utunk. 109., 172., 178.; Püspöki békőszöntő beszéd; Itt és most. 7.; Írd meg... 23., 60.)

Ebbe a csoportba soroljuk azokat a befejezéseket is, amelyek a „Jöjjön el a Te országod” és a „Jövel Uram Jézus” felkiáltással zárulnak. (Pl.: Írd meg... 87.; Zörgessetek... 128., 240.; A mi utunk. 105.; Egymás terhét... 30.)

3./ *Exhortációs befejezés.* (Pl.: Itt és most. 97.)

4./ *A Szentháromság Isten segítségéről biztosítja a prédikáció tanítását megfogadó gyülekezetet: hitet gerjeszt, erőt ad, megőríz, könyörög, figyel, kísér, vezet...* (Pl.: A mi utunk. 70., 200.; Zörgessetek... 168.)

5./ *A befejezéssel visszavezet az életbe: „Vissza kell térnünk az életbe, a munkába, családba, ezért...”; „Indulj haza...”; „Menj vissza...”* (Pl.: Itt és most. 25., 58.)

6./ *Énekvers sorainak idézésével történő lezárás.* (Pl.: Írd meg... 147.; Zörgessetek... 231.; Aratás. 122., 183.;)

7./ *Doxologia mondása.* (Pl.: Itt és most. 34., 115.; Ref. Gyülekezet. 1949. 10. sz. 6.)

8./ *Jövőbe mutató: „Ha halljátok Isten üzenetét és megcselekszitek, akkor ez és ez lesz, ilyenné változik az életetek...”* (Pl.: Írd

³⁶⁸ Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete.* Pápa. 1915. 419.

meg... 13., 37.; Itt és most. 43., 73., 135.; Ref. Gyülekezet. 1950. 243.)

9./ *A textus egy versének vagy legfőbb gondolatának visszaidézése, hogy azt vigyék magukkal az igehallgatók.* (Pl.: Zörgesetek 157., 159., 180.; Itt és most 48.)

10./ *Rövid summázása az üzenetnek.* (Pl.: Írd meg. 42; A mi utunk 46; Itt és most 110., 121.; Ref. Gyülekezet 1950. 80.)

4. Makkai nyomtatásban megjelent igehirdetéseinek textuáriuma

A felhasznált irodalom rövidítésjegyzéke:

a) Kötetekben megjelent prédikációk:

„Hítem, azért szóltam” (Kolozsvár. 1913.)	= H
„A mi örökségünk” (Sárospatak. 1917. — többen)	= AM
„Írd meg, amiket láttál” (Kolozsvár. 1923.)	= Írd
Zörgesetek és megnyitják nektek (Kolozsvár. 1925.)	= Z
Aratás (Losonc. 1926.)	= A
Püspöki beköszönő prédikáció (Kolozsvár. 1926.)	= P
A mi utunk (Kolozsvár. 1929.)	= Ami
Istennek nagyságos dolgai (Kolozsvár. 1930. - többen)	= IND
Az elátkozott óriások (Kolozsvár. 1928.)	= EÓ
Itt és most (Budapest. 1946.)	= IM
Döntő napok (Debrecen. 1946.)	= D
Meg van oldva (Budapest. 1946. — többen)	= MV
Egymás terhét hordozzátok (Budapest. 1949.)	= E

b) Egyéb források rövidítése:

Az Út	= Az Út
Igazság és Élet	= IgÉ
Református Gyülekezet 1949. évfolyama	= RGY 49.
Református Gyülekezet 1950. évfolyama	= RGY 50.
Református Szemle	= RSz
Sárospataki Református Lapok	= SPL
Theologiai Szemle	= ThSz
Vasárnap	= V
A Nagynyedi Ref.	
Nagyhét Emlékkönyve (Kolozsvár. 1927.)	= NNH
Az anyaszentegyház csodája (Igehirdetések a debreceni Egyetemi templomban. Igazság és Élet füzetei 30. Debrecen. 1943.)	= Ig.É.f. 30.
Temetési igehirdetések jelzésére a rövidítés	= (Tem)

T e x t u á r i u m

ÓSZÖVETSÉG

1Móz

1,28	D 10.
2,16-17	IND
2,18	D 10.
5,24	Z 253. (Az Út 1918. 57.)
26,17-18	Írd 160.

2Móz

33,18-23	Az Út 1925. 215.
----------	------------------

5Móz

18,18-22	Írd 154.
----------	----------

	Józs	
23,14		Ami 262. (Tem)
	1Sám	
28,4-20		IM 8.
	2Sám	
12,5.7a.		D 3.
	1Kir	
19,11-13		RSz 1914. 843.
	2Kir	
5,1-16.19-27		IM 26.
	Neh	
2,18b		IgÉ 1940. 253.
	Jób	
14,3-6		Z 263. (Az Út 1916. 85.)
37,20-21		Z 260. (Az Út 1916. 33.)
	Zsolt	
8,4-6		Írd 50.
23.		H 39. (RSz 1911. 257.)
42		Írd 119. (RSz 1922. 407.)
50,15		IM 3. (RSz 1947. 538.)
51,5-6		D 3.
110,3		A 131. (Az Út 1917. 190.)
118,22		H 50.
131.		Ami 267. (Tem)

Ézs

9,6	A 120. (Az Út 1925. 243.)
28,23-29	A 189. (Tem) (Az Út 1925. 83.)
32,15-17	RGY 50. 6.sz. I-IV.
35,5-10	Z 177
40,1-11	Ami 142
58,12	ThSz 1942. 129-132.

Ez

43,10-12	Ami 129.
----------	----------

Dán

3,14-18	A 171.
5.	Z 128. (Az Út 1917. 143.)

Hós

2,18-19	Z 241.
---------	--------

Ám

8,11-12	Ami 56.
---------	---------

Mal

2,7	Ami 150.
3,1	Ami 173.
3,14-15.18	Ami 63.

ÚJSZÖVETSÉG

Mt

3,17	Ami 9.
5,8	H 29.
5,14-16	Z 218.
5,20	RGY 50.1/1.
6,10b	Írd 38.
6,11	H 25.
6,25-32	Írd 14.
7,7-11	A 115. (Az Út 1916. 255.)
7,16-21	Írd 84.
7,21-23	A 161.
8,22	Z 186. (Az Út 1916. 266.)
9,9-13	EÓ 5.
9,14-17	EÓ 65.
10,16.24-28	IM 59.
10,34-37	D 10.
12,22-32	EÓ 52.
12,33-37	EÓ 76.
12,38-42	EÓ 19.
12,43-45	EÓ 41.
12,46-50	EÓ 30.
12,46-50	D 10.
13,1-23	RGY50/6.400
13,44-46	RGY 49/9.59.
15,21-28	Z 137.
15,32	Z 256.
16,22-23	Z 190.
18,3	IM 98.
18,21-35	Írd 78.
20,1-16	Írd 114.

20,1-16	EÓ 93.
20,17-23	RGY 50/3. 157.
21,23-32	EÓ 86.
22,31	Ami 106.
24,3-5.23-28	Ami 71.
25,1-13	Ami 202.
26,36-57	H 45.
28,18	D 25.

Mk

3,13-15	E 3.
3,20-21	D 10.
3,29-30	Z 158. (RSz 1922. 18.)
3,31-35	A 142.
5,21-23.35-43	IM 68.
8,38	D 31.
9,14-27	Ami 47.
10,17-22	Írd 97.
10,17-30	RGY 50/2.77
10,35-45	P (RSz 1926. 457-461)
10,46-52	Z 153.
14,32-50	H 45.

Lk

1,34-38	IM 20.
2,7	Ami 18.
2,10	RGY 49/10.4.
2,14	H 13.
2,16	Ami 34.
2,34-35	SPL 1917. dec. 16-23. 1k.
5,1-11	IM 48.

7,1-10	Írd 103.
7,8	Ami 283. (Tem)
8,26-39	IM 13.
10,17-24	Írd 68.
10,40-42	A 155.
	(Az Út 1925. 6.)
10,41b-42a	ThSz 1940.
	545-546.
10,42	Z 292. (Tem)
11,1-2	IM 115.
11,14	Írd 1.
11,21-23	Írd 56.
15,1-7	RGY 49/2.12.
15,11-16	RGY 50/1.1.
16,1-13	Z 146.
16,10	IM 92.
17,20-24	RGY 49/10.1.
19,1-3	Ami 13.
	(Az Út 1926. 3.)
19,1-10	IM 43.
19,12-27	EÓ 91.
22,40-53	H 45.
24,34	Z 198.

Jn

1,14	IND
3,1-10	Z 201.
3,8	IM 128.
3,29-30	Z 232.
4,31-34	Írd 61.
5,28-29	Ami 110.
6,27-35	Z 212.
6,51	Írd 123.
7,17	Írd 24.

10,10	Ami 24.
10,27	A 184. (Tem) (Az Út 1925. 42.)
12,12-24	Írd 131.
13,32.35	A 179. (Tem) (Az Út 1925. 3.)
14,6	H 22. (RSz 1912. 822.)
15,5b	IM 74.
15,13-16	IND
15,15	D 25.
16,32	H 41.
17,3	Írd 43.
17,15	Z 268. (Az Út 1916. 149.)
17,15	D 16.
18,1-12	H 45.
20,11-18	RGY 49. 5.sz. 7.
20,17	Írd 136.
21.	H 58.
21,15-22	RGY 50. 4.sz. 240.

ApCsel

2,40-47	E 8.
3,11-26	RGY 8.sz. 545.
7,51-60	H 65.
11,27-30	E 14.
26,13-19	Ami 117.
26,13-19	V 1938. 129.

Róm

6,1-14	Az Út 1925. 85.
8,5-13	IM 111.
8,14-19	RSz 1922. 169.
8,14-19	Írd 148.

8,19-25	Ami 39.
8,28	Z 275. (Tem)
8,34	D 25.
9,16	IM 136.
9,16	D 22.
9,30-33	RGY 50. 7.sz. 473.
12,1	D 31.
14,7-9	Z 287. (Tem)

1Kor

1,9	IM 83.
1,22-24	A 124. (Az Út 1925. 152.)
1,27-31	H 33.
2,12-13	Z 160.
4,2	IM 92.
9,4.6-15	Az Út 1925. 41.
9,26	D 36.
9,26	IM 136.
10,13	IM 83.
12,4-6	Z 288. (Tem)
12,4-6	Ami 249. (Tem)
12,27	E 19.
13,1,13	Az Út 1925. 154.
13,11	IM 98.
13,11-13	Ami 156.
13,12	Ami 279. (Tem)
15,19	E 26.
15,19	D 40.
15,19-20a	IM 104.

2Kor

3,1-6	Ami 166.
4,1-5	IgÉ 1936. 325.

4,6	H 17.
4,6-10.16-18	Z 225.
4,6-10.16-18	AM
8,1-12	A 147.
	(Az Út 1925. 245.)
8,9	Ami 29.
11,28-29	Az Út 1925. 81.

Gal

2,5	Z 272.
	(Az Út 1917. 141.)

Ef

1,22-23	E 19.
2,14	MV
2,19-22	RGY 49. 8.sz. 3.
3,18-19	Írd 129. (RSz 1922. 82.)
4,7-8	Írd 143.
4,26-27	Írd 74.
5,16-17	Írd 30.

Fil

1,21	Írd 34.
4,4-7	Z 291. (Tem)

Kol

1,19-21	Z 168. (RSz 1921. 244.)
1,21-22	IM 122.

1Thessz

4,9.11	Ami 271. (Tem)
	(RSz 1928. 376.)
4,11	A 163.
5,24	IM 83.

2Thessz

3,1-16 RGY 49. 5.sz. 34.
3,3 IM 83.

1Tim

1,18-19 D 31.

2Tim

2,12 D 31.
2,13 IM 83.

Zsid

4,1-11 RGY 50. 9.sz. 629.
5,7-9 Z 195.
11,13 Z 295. (Tem)
11,13-14 Ami 276. (Tem)
12,14-17 Ami 185.

1Pt

2,1-10 Ig.É.f. 30. 18.
2,4-5 E
3,3a-4 A 186. (Tem)
(Az Út 1925. 43.)
3,15-16 A 138.
(Az Út 1925. 181.)
4,12-13 RSz 1914. 529.

1Jn

1,4-5 Z 181.
(Az Út 1916. 262.)
2,7-8 Ami 291. (Tem)
3,2-3 Z 247.
3,18-20 Ami 258. (Tem)
4,10-11 V 1946. 4.sz. 1.

4,18
4,18-19

A 167.
Z 285. (Tem)

Jel

1,4-7
2,1-7
2,4-5
2,10
2,17
3,8.11

NNH 11.
IM 34.
RGY 49. 8.sz. 1.
IM 92.
H 36.
Z 124.

VII.

MAKKAI SÁNDOR MUNKÁSSÁGA A KERESZTYÉN NEVELÉS TERÜLETÉN

1. Történeti helyzetkép

A XIX-XX. század fordulójának neveléstörténete arról tanúskodik, hogy ez az időszak a pedagógiai-filozófiai-pszichológiai impulzusok gazdag áradásának kora, amely a keresztyén nevelés terén is újabb és újabb ösztönzéseket adva érezte különböző hatásait.

Az egyetemes neveléstörténet nagy csomópontját képezte a Herbart és pedagógiai iskolája által kidolgozott klasszikus pedagógiai rendszer, amelynek zárt és szigorú falai közül a XX. század elején előtörték az ún. reformpedagógiai irányzatok. Alig akad olyan új irányzat, amely ne a Herbart-Ziller-i rendszer valamelyik tételének tagadásából vezette volna le a maga pedagógiáját. Így lett kitörési ponttá az elhanyagolt közösség gondolatra koncentrááló szociális-közösségépítő irány (Paul Natorp), a túlhangsúlyozott intellektuális-histórikus jelleget ellensúlyozó individuális-naturalista irány (Ellen Key) és a módszer egyeduralmát megtörő, a gyermek-hitoktató személyiségpárosára is figyelő lélektani szemléletmód (Schneller István, Richard Kabisch, Friedrich Niebergall, Elza és Otto Zurhellen).

2. A személyiségpedagógia és az értékelmélet szintézise

2. 1. Schneller István³⁶⁹ pedagógiája

Makkai Sándor, a munkásságának kezdetén kínálkozó pedagógiai lehetőségek közül a személyiségpedagógiához érezte magát a legközelebb. Ez nem is csoda, hiszen pedagógiai tanulmányait Kolozsváron annál a Schneller Istvánnál végezte, aki a személyiségpedagógia hazai úttörője volt. A Pozsonyi Evangélikus Teológia igazgatói tiszteből 1895-ben Kolozsvárra meghívást nyert professzor a korabeli reformirányzatoktól függetlenül és Linde *Persönlichkeitspaedagogik* című művének megjelenése előtt évtizedekkel korábban kidolgozta és tanította axiológiai alapvetésű személyiségpedagógiáját.

Schneller István elgondolásának kiindulópontja az a tétel volt, hogy minden ember egy *isteni célgondolat* hordozója, amely a nevelés segítségével megvalósulhat. Így a nevelés nem más, mint törekvés az ideál, a valláserkölcsei jellem megvalósítására.³⁷⁰

³⁶⁹ Schneller István (1847-1939): Apja kőszegi evangélikus lelkész volt. Tanulmányait Kőszegen, Sopronban, Berlinben és Halléban végezte. 1847-től az eperjesi, majd 1877-től a pozsonyi evangélikus teológiai intézet tanára, 1886-tól igazgatója. 1895-ben hívták meg a kolozsvári egyetem pedagógia tanszékére. 1913-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. Az 1919-es események után 1921 októberétől Szegeden tanított 1923-ban történt nyugdíjba vonulásáig. Fő műve: *Paedagogiai dolgozatok I-III.* (1900., 1904., 1910.)

Irodalom: Pröhle Károly: *Schneller István* (1934), Pukánszky Béla: *Schneller István.* Magyar pedagógusok c. sorozat. O.P.K.M. Budapest. 1990.

³⁷⁰ Schneller István: *Jézus Krisztus a nevelésnek elve.* Theologiai Szaklap. 1902-03. 44.

A nevelőnek a növendéket úgy kell nevelnie, hogy átsegítse az erkölcsösödés (ethizálódás) értékelő fokozatain. Az „érték-képzet” fejlődését három fokozatban írja le Schneller:

1. Az *érzéki Éniség* állapota az, ahol még csak az érzéki ösztönök és az érzéki öntudat működnek. Az ember fejlődésének ezen szakaszában az Én szellemi autonómiájának érvényesítésére még képtelen, de igényli a korlátlan szabadságot. Az egoizmus jellemzi, csak önmagában lát célt, minden másban csak eszközt. Azt tekinti jónak, ami számára hasznos, és az egyesek iránt érdeklődik. Jellemző az egyoldalú indukció.

2. A *történeti Éniség* állapota az a fokozat, amikor az ember elfogadja magára nézve a külső törvényeket, mert lemond önértékéről. Tudja, hogy ő történelmi hatalmak része, illetve tag egy családban, egyházban, államban. Ezekben a közösségekben nem azért értékes ami ő maga, hanem az adja meg az értéket, amit tesz, amivel hasznos tagja lehet az illető közösségnek. A haszonelv mellett erénynek számít még ezen a fokon a tekintélyelv elfogadása és az egyéniség önállóságának feladásával tanúsított engedelmesség (deliberatio). Jellemző rá az egyoldalú dedukció.

3. A *tiszta Éniség* állapotára történő eljutás a legmagasabb szint, ahol az ember ráeszmél a maga szellemi méltóságára, Istentől kapott küldetésére, s vállalja szellemi önértékét. A maga lényegének felismerése felszabadítja a külső tekintélyek alá rekesztettség alól. Ezt a fokot nevezi Schneller az *ethizált személyiség* fokának, amelyen már az erkölcsösödés folyamatát megjárt egyéniségből személyiség lesz.

„A metaphysikai és az erkölcsi életnek számos ellentétei ezen magaslatról nézve azokat harmonikusan egybeolvadnak. Változás és állandóság, sok és egy, függés és függetlenség, determinizmus és indeterminizmus, kötöttség és szabadság, vallásosság és erkölcsösség egy és ugyanazt jelölik, jellemzik; csakis a szempont különbözik; nevezetesen aszerint a mint azt az egész vagy

az egyes szempontjából nézzük.”³⁷¹ A *tiszta Éniség* kategóriájával Schneller kivédhetőnek tartja azt a látszólagos ellentétet, amely a függésérzettől meghatározott *vallásos jellem* és a szabadságérzettől meghatározott *erkölcsi jellem* között fennáll: „mivel az az isteni, a melytől függünk nincs kívülöttünk, minket nem külsőleg meghatározó erő, hanem mi bennünk van és pedig mint a mi egyéniségünkkel, sajátosságunkkal egybeforrott, azt ethisáló erő, úgy hogy éppen ezen isteniben bírjuk személyiségünk alapját. Személyiségünk szabad érvényesülése e szerint nem egyéb, mint Istentől való függésérzetünk gyakorlati tételezése. Minél inkább függünk egyéniségünk érvényesítésében isteni célz gondolatunktól, annál szabadabbak vagyunk a világtól, mert annál inkább érvényesítjük sajátos személyiségünket. Minél élénkebb vallási függésérzésünk, annál hatalmasabb erkölcsi szabadságunk érzése.”³⁷²

Schneller István pedagógiai elveit krisztocentrikus alapozással is megtoldotta a már fentebb is idézett, *Jézus Krisztus a nevelésnek elve* című tanulmányában.³⁷³ A nevelés szempontjából Jézus Krisztus központi jelentőségét abban ismerte fel, hogy személyiségében és tanításában győzött a tiszta Éniség álláspontja az érzéki és a történeti Éniség felett. A synoptikus evangéliumok gazdag tárházát adják Schnellernek, hogy a Jézus keresztelésének történetét, megkísértéséről szóló leírást, a boldogmondásokat és az Úri imát elemezve bemutassa a jó felé törekvő, küzdő Jézust. A kor mára már itt-ott túlhaladott exegetikai felfogása ellenére is figyelemre méltó az a következtetés, amelyre az Úri ima

³⁷¹ U.o. 47.

³⁷² U.o. 49.

³⁷³ Megjelent folytatásokban: Theológiai Szaklap. 1902-03. 34-49; 114-135; 211-232; 288-326. A tanulmány folytatásának tekinthető *Az egyéniség és a személyiség az Újtestamentumban* című írása, amely szintén a Theológiai Szaklapban jelent meg; 1907. 15-32; 121-136; 233-244; 257-269.

magyarázata közben eljut Schneller, amikor az imádság emberre vonatkozó kéréseihez jut: 1. a mindennapi kenyérért való könyörgésnél az érzéki én állapotából kiált az ember, hogy el ne süllyedjünk az anyagiségba, az érzékiségbe; 2. a Gonosz kísértéseivel szemben a történeti én kéri, hogy álljunk ki a küzdelmet a világgal, a világ urával; míg a két negáció után jön a 3. kérésként egy pozitív kérés a megbocsátással kapcsolatban, hogy az elnéző, megbocsátó szeretetben érvényesítsük Isten szeretet-akaratát.³⁷⁴ A másnak megbocsátó, Istent kereső szeretet az Schneller szerint, ami az embert Isten országának tagjává teszi, és ez az, ami a világban az embernek értéket ad. Ennek formális, célszerű és etikai parancsát a Mt 5,48-ban látja: „Legyetek tökéletesek, mint mennyei atyátok tökéletes”; a materiális parancsát pedig a szeretet kettős nagy parancsában (Mt 22,37-40), amely a vallás oldaláról fogalmazza meg a célt és annak megközelítési módját adja. Következtetésként kimondja, hogy „a két parancs sem kétféle: úgy hogy az erkölcsi és vallási életnek nincs kétféle elve. Egy az elv: a szeretetnek elve.”³⁷⁵

Az ethizálódás eszközének Schneller a szeretetet tartja, amely megismeri és elfogadja a másikat: „Ezen szeretet nyitja meg a szíveket, ezen szeretet alapján bizalommal tárulnak fel a lelkek, s az e közben létesült kölcsönhatás, élet és átélés alapján megtaláljuk a növendékeknek máskülönben előttünk elzárt lényegét is. Csak is az életnek más életébe való áthasonulása alapján, avagy más élettapasztalatainak általunk való igaz átélése alapján értjük meg csak a más.”³⁷⁶

Ezen a téren a keresztyén nevelés eszménye, a fordulópontot hozó személyiség Jézus Krisztus, akinek a nevelést megváltozta-

³⁷⁴ Theologiai Szaklap. 1902-03. 133-135.

³⁷⁵ U.o. 211-212.

³⁷⁶ Schneller István: *Paedagógiai dolgozatok*. Budapest. 1900. I. kötet, 34.

tó, a XX. századra is maradandó tanulságait négy pontban öszegzi Schneller:

1. „A nevelésnek tárgya Krisztus szellemében mindenki. Isten mindnyájunk atyja, így tehát mindnyájan, egytől egyig Istennek gyermekei vagyunk. Mindegyik ember, mint ilyen végtelen értéket képvisel. Ezzel lehullnak az érzéki és történeti én által emelt, a Krisztus előtti nevelést meghatározó korlátok.”³⁷⁷

2. A nevelő tényezőkben lényeges változás állt be azzal, hogy a krisztusi norma szerint a monogám házassággal megnőtt a család és különösen a nő nevelői szerepe. „De a családi tényezőkn kívül — a keresztyén szellem által meghatározott történeti hatalmak, a melyek régi életrendjökkel és szellemökkel csakis rontólag hatottak a nevelésre — most pozitív irányban hathatnak. Iskola, család és társadalom egységesen közreműködhetnek a nevelés művésznél.”³⁷⁸

3. „A nevelés célja a keresztyén vallással bensővé lett és még is tágult; nevezetesen az által, hogy ezen keresztyén nevelés nem az ismeretekre, a kívülről az emberre ruházhatókra, hanem magának az embernek a szeretet szellemében való átalakulására — a személyiségre helyezte a súlyt és midőn ezt vallásilag kívánta meghatározni — kiemelte azt az ethnikus, társadalmi szűk korlátokból. Míg a személyi tényezővel az egyéniséget, addig a vállaláserkölcseivel az igaz emberit követeli, hogy mindkettővel igaz őszinte, de nemes emelkedett értelemben szolgálja a nemzetit.”³⁷⁹

4. A nevelés módjában bekövetkezett változás az, hogy a nevelés a személyiségre irányul: személyi odaadást követel a nevelőtől és bizalomteljes odaadást feltételez a növendék részéről. „Krisztusnál nem lényeges a tanítás, hanem lényeges az ő élete, az ő személyisége. Ez volt mindenkire nézve az az erő, a melyet

³⁷⁷ Theologiai Szaklap. 1902-03. 320.

³⁷⁸ U.o. 324.

³⁷⁹ Theologiai Szaklap. 1902-03. 324.

nem tudtak történetileg, az associatio törvénye szerint megmagyarázni, s mely mint egy magasabb exousian nyugvó minden szavában, magatartásában, viselkedésében megnyilatkozott és hódított. Egy, az eddigitől megkülönböztetendő új tapasztalat megtételéről van szó, a melyre személyiségének előterjesztésével kívánta környezetét indítani.”³⁸⁰

A teológus szívvel és fejjel rendszert alkotó Schneller István elvei már önmagukban is kínálták az akkor gyakorló hitoktatónak kinevezett Makkainak, hogy a fenti pedagógiai elveket érvényesítse a maga munkájában. Mielőtt azonban ezt megtette volna, ő a szolgálalkú alkalmazás helyett filozófiai megalapozást keresett Schneller pedagógiájának, amit másik nagyhatású mesterének, Böhm Károlynak³⁸¹ a filozófiájában talált meg.

2.2. Böhm Károly filozófiájának vázlatos áttekintése

A Schneller István pedagógiai elveit tükröző rövid áttekintéshez hasonlóan foglaljuk össze Böhm Károly sajátos filozófiai

³⁸⁰ U.o. 324.

³⁸¹ Böhm Károly (1854-1911) tanulmányait Besztercebányán, Pozsonyban, Göttingában, Tübingenben és Berlinben végezte. 1870-ben lett a pozsonyi evangélikus líceum tanára. 1873-tól a budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium tanára, 1883-tól igazgatója. A kolozsvári egyetem 1896-ban hívja meg tanárának. 1908-tól a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Nevéhez fűződik a Magyar Philosophiai Szemle megindítása. Kolozsváron iskolateremtő filozófus lett. Művei: *A lényeg formaisága*. Budapest. 1881.; *Az értékelmélet feladata s alapproblémája*. Budapest. 1900.; *Összegyűjtött művei*. Budapest. 1913.; *Az ember és világa* I-IV. 1883-1942.

Irodalom: *Dr. Böhm Károly élete és munkássága I-III*. Szerkesztette: Kajlós /Keller/ Imre. Besztercebánya. 1913.; Bartók György: *Böhm Károly*. Budapest. 1928.; Hajós József: *Böhm Károly filozófiája*. Bukarest. 1986.

felismerésének lényegét is, bemutatva rendszerének két nagy ágát, a „való” és a „kellő” filozófiáját.

Az ismeretelmélet

Böhm szerint az ismeretelmélet célja annak megismerése, amit világnak nevezünk, azaz az ismeret tárgyának megértése.³⁸² A tények magyarázatának lehetőségét és határait kell megállapítani. A filozófiai kutatás döntő kérdése Kantnál az volt: miként felelnek meg ismereteink a világnak? Csak ezt követheti a másik kérdés: mi az ismeret tárgya? Az ismeretnek két összetevője van: az érzékek és a gondolkozás. Ahhoz, hogy az ismeret igaz legyen, meg kell keresni a tárgyat is. Az ismeret tárgyára nézve Böhm a szubjektív idealizmus álláspontjára helyezkedik, melyből minden igaz filozófiának ki kell indulnia,³⁸³ így az ismeret tárgyaként a képeket tekinti. Böhmöt az érdekli, hogy belső képeink hogyan lesznek külső képekké. Képeinket nem az öntudat hozza létre, hanem nem-tudatos kényszerűséggel állnak elő a valóság hatására. Ezt a belső képet külsővé kell tenni ahhoz, hogy megismerendő tárgy legyen belőle. A belső képet külsővé, azaz tárgygyá, maga az öntudat teszi. Az öntudatnak ezt a tevékenységét projekciónak, kivetítésnek nevezzük.³⁸⁴ A nem-

³⁸² Az ismeretelmélet „általános célja: annak megértése, amit világnak nevezünk... Hanem míg a közönséges ismerés lefolyásában a világ és az ismerő ember a szenvedő és cselekvő szerepét játszsza, addig a philosophus számára ismerő is ismert, *ember és világa egyaránt ismertnek*, illetőleg felismerendőnek vagy *ismereti tárgynak* jelentkezik.” (Böhm Károly: *Az ember és világa* I. 1-2.)

³⁸³ U.o. 11-12.

³⁸⁴ A projekció tanának részletes kifejtése *Az Ember és Világa* II. kötetében található. Definícióját ld. Böhm Károly: *Adalékok egy filozófiai szótárhoz*. Acta litterarum ac scientiarum. Szeged. 1935. 211.: „Ezen terminust talán én használtam először philosophiai értelemben, már 1870 óta s bár mások 'kivetésnek', 'kihajtásnak', 'kihelyezésnek' szeretik inkább nevezni, a gondolat specifikus jelentését jobban vélem a 'kivetítéssel' kifejezhetni, mint más szavakkal.”

tudatosan készült kép, a kivetített kép az ismeret tárgya; ennek a kivetített képnek elemzése, utánképzése öntudatos formában az ismerés. A létezési és az ismerési mechanizmus funkciói együtt létesítik az ismeretet és teljesen egyetemesek. A szellemnél a projekció eredménye képek készítése. „S minthogy ezen vetületek kényszerítő indítás folytán önkénytelenül keletkeznek, azért világgépünk ezen része a valóság képét fogja közölni, úgy hogy annyi részre osztható be, amennyi objektív, pozitív csoportot foglal magában a valóság. A szellem filozófiája tehát az adott valóságot, forrása (a szellem) és önkénytelen kialakultsága tekintetében foglalja magában s a régi név értelmének csekély átalakításával ontológiának, a valóság tanának nevezhető”.³⁸⁵ A valóság nem más, mint a szellem önkivetítése.

Böhm, dialektikájában a projekció és utánképzés kifejtése után a létezési és ismerési mechanizmus funkcióit tárgyalja. A létezési mechanizmus „alaphatározánya” a szellem. A szellem törvényei rendezik a világot a szellem végső funkciói által. Ezek a végfunkciók alkotják a világgépet az emberi szellem kategóriái által: idő, tér, cselekvés, ok, okozat, lényeg, jelenség, erő, anyag. Ezek egységét a cél adja meg. Böhm dialektikájának — a projekció mellett — másik, magaalkotta kulcsszava az *öntét*, amelyet az ember egységének szem előtt tartásával a szellem egységének, organizmus voltának a kifejezésére vezetett be.³⁸⁶ Az em-

³⁸⁵ Athenaeum. 1915.1-2. sz. 40.

³⁸⁶ Böhm az *öntét* fogalma kapcsán kifejti: „A valóság csak egy ilyen jelentéssel egység képében valóság; ez egység a maga jelentését más létezőkkel szemben sokféle vonásban nyilváníthatja, de mindezen vonások nem egyebek, mint egyes részjelentései az egységnek. S éppen azért, mert eme részjelentések benne rejlenek az egységben, mert bármennyire egyszerűnek látszassék valami, mégis különböző nyilatkozatokat tüntet fel, — ezen egység nem térbeli egymásmellettség, hanem jelentéssel, egymást áthatás alakjában áll előttünk. Ezen egység, melyben a többség mint valóság rejlik éppen azért *ideális vagyis szellemi egység*.” (*Az Ember és Világa* I. 229.) Ezzel a magaalkotta szóval egyrészt érzékelteti

beri öntét alkatát vizsgálva az ember egységét tartotta szem előtt. Az öntét ui. egy kéttagú egység: az „én” és a „nem-én” elszakíthatatlan egysége. Így rendszeréből kiküszöböli a test és lélek dualizmusát. A test és a lélek nem két szembenálló, külön valóság, hanem kétféle képsorozat. Böhm méltóság (dignitas) tekintetében az én-t emelte a nem-én fölé. Az egység fenntartója a kép-kapcsolás törvénye, amely a funkciók szükségszerű együttműködése. Ennek oka pedig a kielégedés alaptörvényéhez van kötve: a hiány célszerű kielégedést követel. Ebben óriási szerepe van az ösztönnök és az öntudatnak. Böhm fejtegetéseinek végén a kategóriákba besorolhatatlan szeretethez ér, amely „a szellemi élet egyik legbonyolultabb öntudatos nyilvánulása”. „A szeretet az öntét teljes megelégedése, az akarat pedig az öntét teljes megelégedésének állítása s igenlése; azért az akarat főcélja nem lehet egyéb, mint a szeretet, s a szeretet eszközlője a szabad akarat. Eképp az öntét minden törekvése két irányban fejlik ki: önmagát tudatosan megélni és boldogságot élvezni. Amaz az öntét önelhárózása, emez az öntét teljes kefejlése. Az öntét előtt tehát... két cél lebeg: szabadság és szeretet. A szabadság célja és tartalma a szeretet; a szeretet tökéletes formája a szabad akarat. Ezen két ideálra irányul az öntét egész szervezete s általuk nyer jelentést és értelmet.”³⁸⁷

Böhm, hogy a szellem minden funkciójában önmagát fejti ki, „önmagát teszi”, másrészt azt mondja az „öntét” kifejezéssel, hogy a valóság nem keletkezik, hanem van. Minden valóság öntét — állítja Böhm. Eppen ezért a filozófia kérdése számára nem az, hogy „miként keletkezik az élet?”, hanem az, hogy „mi a lét célja?” Ezért vizsgálja *Az Ember és Világa* II. kötetében a szellem életét.

³⁸⁷ Böhm Károly: *Az Ember és Világa* II. 362.

Az értékelmélet

Az értékelmélet megfogalmazása Böhm Károly filozófiai rendszerének legsajátosabb része,³⁸⁸ amelyben tudatosan vigyázott arra, hogy az ismeret és szellem vizsgálata során ne csak egyhelyben forogjon az „ismeretelmélet foglyaként, Fichte, Kant és Comte háromszögében” (Hanák Tibor).

Az ember világa nemcsak abból áll, amit a Más (a tárgy) tesz benne, hanem abból is, amit Ő Maga, a saját erejével alkot abban. Így a „való” világ mellett a „kellő” világ adja ki a teljes világot. Sőt Böhm szerint a „kellő” világa a fontosabb, „mert itt magunk résztveszünk az örök élet munkájában s beleszöjjük nagy szövetébe a mi szerény, de a világ fennállásához nélkülözhetetlen fonalainkat.”³⁸⁹ A filozófiát két félgömbhöz hasonlítja Böhm. Az egyik fél az ontológia, amely a szubsztanciára tekint, a másik fél pedig a deontológia, amely az egyetlen értékest tartja szem előtt.

Böhm az érték fogalmát sajátosan értelmezi, amikor azt mondja: „a végső magyarázandó pontot nézetünk szerint a 'jelentőség' gondolata teszi; a jelentőségben rejlik az érték s azért az értéket megérti, aki a 'jelentőséget' magyarázza. [...] Az értékes... csak az Én intelligens természete, s így az érték végső hordozója az Én szellemi mivolta. Az érték azután ezen reális természetének önállításából eredő elismerés; vagyis az érték annak kifejezése, hogy az Én természete mily jelentőségű a szellem életére nézve.”³⁹⁰

Az Ember és Világa III. kötetében Böhm a szellem projekciójáig hatol le, hogy az értékek fajtáit és jellemzőit az említett jelentőség szempontjából felmutassa. Az értékelés viszonyítási

³⁸⁸ Az értékelmélet kifejtéséhez ld.: Böhm Károly: *Az értékelmélet feladata és alapproblémája*. Budapest. 1900. és *Az Ember és Világa* III. kötetét.

³⁸⁹ *Az Ember és Világa* III. VI. lap

³⁹⁰ Böhm Károly: *Adalékok egy filozófiai szótárhoz*. 162-163.

alapja az abszolút önértékes, ami már nem szorul további mértékre, összehasonlításra. A lélek fejlődése során három egymásra épülő irányzatot, értékfajtát különböztet meg:

a/ *Hedonizmus*: az ént az ösztönök és az érzelem, az „élv” és a kín vezérlik; mindent az élvezet szerint becsül, illetve értékkel. Értékelése: szubjektív és relatív vonásai miatt individuális.

b/ *Utilizmus*: elindul az értelemnek és a jelentések világának bekapcsolása; a hiány és ennek megszüntetése oktörvényvé lesz; az intelligencia a haszon mértékét alkalmazza a tárgyak értékének megállapításánál. Értékelése: objektív és relatív vonásai miatt univerzális.

c/ *Idealizmus*: az Én segít a világ fölé emelkedni, s Ő teremti meg a maga világát, amelyen abszolút értékének tudatára ébredve uralkodik. Értékelése: objektív és abszolút vonásai miatt objektív és univerzális, mert alapja a szabad és öntudatos intelligencia.

„Mind a három fokon keresztül a szellem siet a maga kifejlésére s minél fejlettebb a szellem, annál közelebb jutunk az önérték megvalósulásához”(Bartók György).

Az ontológia és a deontológia kapcsolópontja egy hypermetafizikai fogalom, az Én önállításának, a projekciónak a fogalma. A társadalom sem más, mondja Böhm, mint élő lelkek funkcióinak projiciált, rendezett hálózata. A társadalomnak önértéke nincs, de haszna igen, ha elősegíti az egyesek önkifejtését. Az önérték megnyilvánulási formái a következők: ha az értelem síkjában jelentkezik, akkor logikai értékről beszélünk, azaz az igazról; ha a szemlélet síkjában jelentkezik akkor esztétikai értékről, azaz a szépről; ha a társas élet szociális síkjában jelentkezik, akkor etikai értékről beszélünk, azaz a jóról. Az önérték a tárgyai fölé emelkedő, nemességét és méltóságát öntudattal állító intelligencia. Az értékelés axiómája Böhm filozófiájában: nemes csak az intelligencia.

2. 3. Makkai Sándor szintézise

Makkaiban pompás szintézisre jutott a két nagy kolozsvári rendszeralkotó mester műve: Schneller pedagógiája szövetségre lépett Böhm Károly filozófiájával. Ebből az egymásratalálásból született meg Makkai doktori disszertációja 1912-ben, *Bevezetés a személyiség paedagógiájába* címmel.

A dolgozatban Makkai párhuzamba állítja, ütközteti Schneller három fokozatát a Böhmnél található három értékelési szemponttal, hogy aztán megfogalmazza a szintézis eredményét, amellyel a nevelői célt a „kellő” világába utalja:

Schneller	Böhm	ütköztetés	Makkai
érzéki Éniség	hedonizmus	az ösztönök uralma	öntudatosságra nevelés
történeti Éniség	utilizmus	a tekintély zsarnoksága	szabadságra nevelés
tiszta Éniség	idealizmus	Isten uralma alá tartozni	tiszta szellemiségre nevelés

Az ethizálódás, azaz a „nemességi értékelés” szempontjait vizsgáló Makkai arra a megállapításra jut, hogy négy fokozaton kell túljutni. Először is meg kell tagadni a pusztá önfenntartás értékességét, másodszer meg kell dönteni a merev tekintélyelv uralmát, harmadszor fel kell ismerni és átmenetinek minősíteni a történelmi hatalmak jelentőségét, s végül ki kell tágítani a korlátozott intellektualizmust. Csak ezen lépcsők bejárásával valósulhat meg az idealisztikus nevelés célja, az önértékű intelligenciával bíró, szellemi emberré nevelés.

Ezzel az egyeztetéssel Makkai arra a következtetésre jut, hogy „*a tiszta, ethizált Én*” (Schneller) és „*a nemes intelligencia*” (Böhm) meghatározás azonos iránynt céloz meg: a minden-

kori „ideál”-t, az „isteni célgondolat” beteljesedését, a személyiség kialakulását. A nevelés tehát Makkai szerint értelmezhető úgy, mint amely a mindenkori emberideált kívánja megvalósítani a tanítványban. Ilyen emberideálok minden történelmi korban léteztek. „Az eszmények inkarnálódásai a nagy, örökéletű történeti személyiségek. Ők a mi eszményeink hordozói, bennük látjuk minden értékünk megvalósulását, mert ők garantálják azt, hogy az eszmény átélhető.”³⁹¹ Ezt a tételt egy külön tanulmányban is kifejtette *A nagy személyiségek nevelői jelentősége*³⁹² címmel. Schneller és Böhm mellett Linde-re³⁹³ is hivatkozik, amikor a nagy személyiségek példájával a más, a különb, a tisztább élet átélhetőségére hívja fel a figyelmet, amelyek biztatják a mindenkori embert az *utánmásolásra*, a bennünk való *megisméltődés* útjára.³⁹⁴

Makkai Schnellerhez³⁹⁵ és Niebergallhoz³⁹⁶ hasonlóan különbséget tesz egyéniség és személyiség között. Az egyéniséget természeti fogalomnak tartja, ami nem az ideális állapot, de ne-

³⁹¹ Makkai Sándor: *Bevezetés a személyiség paedagógikájába*. Kolozsvár. 1912. 78.

³⁹² Cikként megjelent az Athenaeum 1913. évfolyamában, illetve különnyomatban is.

³⁹³ Linde: *Persönlichkeitspaedagogik*. 62-71. „Der springende Punkt des Unterrichts.”

³⁹⁴ Ez a gondolat megegyezik reformatori hitvallásainknak a nagy egyházi személyiségekkel és a szentekkel kapcsolatos álláspontjával, akiket semmiképpen sem tekintünk elérhetetlen példáknak, patrónusoknak, hanem a *II. Helvét Hitvallás* V. fejezetének szavaival „utánozzuk is őket, mert mint hitüknek és jócselekedeteiknek utánczó, valamint örök üdvösségüknek osztályostársai buzgó óhajtozással és vágyakozással sóvárgunk az örök Istennél velük együtt lakozni, és velük együtt a Krisztusban örvendezni.”

³⁹⁵ Schneller István: *Az egyéniség és a személyiség az Újtestamentumban*. Theológiai Szaklap. 1907. 115-116.

³⁹⁶ Ld. Friedrich Niebergall: *Person und Persönlichkeit*. Leipzig. 1911.

veléssel lehet belőle nemes valóság. Az egyéniség a személyiség ontológiai alapja, amely átnemesülhet, ethizálódhat.³⁹⁷ Így lesz a személyiség „a természeti Énnnek a nemes (szellemi) Én pótlóképeivel kiegészített ideálja”.³⁹⁸ A nemesség azonban itt már nem ontológiai fogalom, hanem axiológiai, mivel ez a legmagasabb emberi értékjelző.³⁹⁹ A lélektani személyiség-definíció helyett Makkai axiológiai meghatározást ad: „A személyiség, mint ideális alkatú, axiológiai fogalom, a nemes, tehát intelligens, értelmében igaz, akaratában jó és szemlélésében a szépet realizáló embert, a szellemi Ént jelenti.”⁴⁰⁰

Makkai az egyéniség-személyiség közötti disztinkciót megtéve, a személyiség metafizikai gyökerei után is nyomoz. Schleiermachert és Schnellert követve mondja ki, hogy az idealisztikus nevelés gondolatával a názáreti Jézus evangéliuma ajándékozta meg az emberiséget, sőt a jézusi emberideált lehet igazán szabad személyiségnek nevezni, aki csakis Istentől függ.⁴⁰¹ „Az ily értelemben vett személyiség az abszolút nevelői cél. Ez öleli fel az élet összes érdekeit és küszöböli ki a hedonizmus, utilizmus és individualizmus egyoldalú túlzásait. A személyiség, mint cél, visz-

³⁹⁷ „...az ember csakis azzá lehet, aminek csíráját hordja egyénisége, de ezen adott sajátosságát a lehetőségek és tehetségek egész világát a maga külön körében és természete szerint át kell nemesítenie. Ahány ember, annyiféle életmező áll előtte, kinek-kinek más utak és módok, alkata szerint. De minden életmező, minden út és mód nyerhet nemességet az emberi szellemtől. Annyiban lesz személyiség az egyéniségből, amennyiben tehetségeit az intelligentia hatja át, amennyiben az egyéniség átnemesül.” (Makkai Sándor: *Bevezetés a személyiség paedagógikájába*. Kolozsvár. 1912. 57.)

³⁹⁸ U.o. 59.

³⁹⁹ U.o. 59.

⁴⁰⁰ U.o. 66.

⁴⁰¹ V.ö. Schleiermacher: *Reden über die Religion* és Schnellert István: *Az egyéniség és személyiség az Újtestamentumban*. Theologiai Szaklap. 1907. 16.

szahat és meghatározza az egész nevelést. Személyiséggé kell lennie a nevelőnek, a növendéknek s személyivé válnia a nevelés módjának is. Ekkor aztán a nevelés úgy lép elénk, mint arra hivatott személyiségek szeretetből fakadó teremtő tevékenysége személyiségek létrehozására, illetve a növendék szempontjából személyiséggé lenni hivatott egyéniségek utánalkotó tevékenysége az eszmény megvalósítására.”⁴⁰²

A személyiség alakulása Makkai felfogásában sohasem lehet befejezett, hanem az egy „örökké tökéletesedő valóság”, amely örökös feladatot ad a „nemes intelligencia” számára a jó, a szép és az igaz terén.

3. Makkai fiatalkori valláspedagógiai elvei

3. 1. „*Hogyan tanítsunk vallást?*”

(A cikksorozat bemutatása)

Makkai Sándor a már fent vázolt pedagógiai és filozófiai látással, mint gyakorló hitoktató kezdte pályáját, aki nem alkotott részletesen kidolgozott, összefoglaló jelentőségű katechetikát. Mégis ismerjük felfogásának és gyakorlatának körvonalait abból a folytatásos cikksorozatból, amely *Az Út*-ban jelent meg, *Hogyan tanítsunk vallást?* címmel.⁴⁰³ Szele Miklós „minden tekintetben úttörő és korszakalkotó” jelentőségűnek tartja,⁴⁰⁴ Imre Lajos pedig egy egész katechetika vázlatát látja a sorozatban.⁴⁰⁵

⁴⁰² Makkai Sándor: *Bevezetés a személyiség paedagogikájába*. Kolozsvár. 1912.

⁴⁰³ *Az Út*. 1915. 12-25; 59-70; 100-110.; 1916. 11-22; 46-48; 98-102; 119-123.

⁴⁰⁴ Szele Miklós: *A népiskolai keresztyén vallástanítás módszertana*. Debrecen. 1925. 22.

⁴⁰⁵ Imre Lajos: *Katechetika*. Budapest. 1942. 132.

Ahhoz, hogy mérlegre tehesük Makkainak ezt a témánk szempontjából lényeges írását és állást foglaljunk a benne található korhoz kötöttségekkel szemben, illetve kimutathassuk annak napjainkban is megszívlelendő vonásait, ezért először bemutatjuk a cikksorozat felépítését, majd áttekintjük gondolatmenetét.

A Hogyan tanítsunk vallást? c. cikksorozat felépítése:

Alapvetés: 1. A vallástanítás célja. Eljárásunk alapelve. 2. A vallás taníthatósága. 3. A vallástanító. 4. A szülői ház jelentősége a vallástanításban. 5. A vallástanítás általános paedagógiai vonatkozásai.

Vallástanítás az iskolában: 1. A népiskolai vallástanítás anyaga és tanterve. 2. Legendák és bibliai történetek tanítása. 3. Egyháztörténelem a népiskolában. 4. A Káté tanítása..

Gyermektypusok és módszer.

Tanítási minták (példatár): Sodoma és Gomora, Jónás története, A gyermek, Az élet értéke (a VI. parancsolat magyarázata Ravasz Lászlótól).

A cikksorozat gondolatmenete:

Makkai az iskolai vallástanítást különleges tantárgynak tartja, amely már céljában is különbözik a többtől, mert a **vallástanítás célja** nem az ismeretközlés, hanem a gyermek vallásos építése. Az ismereteknek csak eszközi jelentőséget tulajdonít. A vallástanítás annyiban éri el a célját, „amennyiben Isten élete, a jézusi élet reális birtokává lesz a gyermekeknek”. Ezt a célt a gyermekek lelkében elültetett megragadó képek szolgálják. Olyan csírák ezek Makkai szerint, amelyek tudat alatt is együtt nőnek a gyermekekkel és „a lélektan tanúsága szerint kedvező pillanatokban kivirulnak az emlékezetben”. A vallástanítás tehát magvetés, amelynek sikere nem pillanatnyi, nem fejezhető ki szavakban és ismeretekben, hanem a lélek mélyén végbemenő titkos megrendülésben nyilvánul meg. A vallástanítót ezért a magvetőhöz hasonlítja, akinek „két kötelessége van: jó magot vetni és a talajt tőle telhetőleg fogékonyra tenni a megterméke-

nyülésre. A többi Isten dolga.”⁴⁰⁶ A vallástanítónak megtéveszt-
hetetlenül hinnie kell abban, hogy a hit vetéséből lesz a mi üd-
vösségünk.

A vallás taníthatósága kérdésének megválaszolásához két
dolgot tart tisztázandónak: 1. *Mi a vallás?* 2. *Mi tanítható?*⁴⁰⁷ A
vallás fogalmáról azt mondja Makkai, hogy az az Istenben való
élet, amelyben vannak ismeretek, érzelmek és cselekedetek, de
ezek közül a vallás lényege az érzelemben van, mivel az élet ös-
sellenségeitől (világ, bűn, halál) való megszabadulást annak az ér-
zése adja, hogy Isten kezében vagyunk. „Ebből az alapérzésből
virulnak ki a vallásos igazságok és vetődik szét a vallásos élet-
folytatás... A vallás tehát akkor tanítható, ha elsősorban az érze-
lem, azután az ismeret és cselekvés tanítható.”⁴⁰⁸ A másik kér-
désre (mi tanítható?) Makkai azt a választ adja, hogy minden ta-
nítható, amire az emberben képesség rejlik. Márpedig a sokféle
képességünk skáláján az érzelmek is megtalálhatók. Összefogla-
lóan azt mondja, hogy „az emberben képesség rejlik magára az é-
letre. Magának az életnek kell tehát taníthatónak lennie”. Ennek
hogyanját a tanítás-tanulás Schneller és Linde által meghatáro-
zott lélektani törvénye adja: „minden utánélhető, s az utánélés ál-
tal elsajátítható. A tanulás tehát utánélés általi elsajátítás, a tanít-
ás pedig ennek az elsajátításnak tervszerű irányítása, meghatáro-
zása és véghezvivője.”⁴⁰⁹ Ezek alapján Makkai a vallást egész
mivoltában taníthatónak tartja.

⁴⁰⁶ Az Út. 1915. 14.

⁴⁰⁷ Ugyanezeket a kérdéseket felveti a Makkaira nagy hatást gyakor-
olt Richard Kabisch: *Wie lehren wir Religion?* Göttingen. 1912. című
műve is 1. és 22. oldalán, de Makkai válasza független az ott található
felelettől. Kabisch szerint „megváltoztatni a gondolkodást, a világnéze-
tet, ez legmélyebb értelemben azt jelenti, hogy megváltoztatni az akara-
tot.”

⁴⁰⁸ Az Út. 1915. 14.

⁴⁰⁹ U.o. 15.

A vallástanításban Makkai nagy fontosságot tulajdonít a **vallástanító személyiségének**. A vallástanítónak teremtő funkciót ad, aki „átülteti” életét a tanítványba. Makkai alaptétele az, hogy az igazi nevelésben a nevelő és a növendék élete összekapcsolódik. A hatalmasabb, a nemesebb élet a maga képére teremti a növendék életét. Mivel a tanító elsősorban nem a leckét, hanem magamagát tanítja, ezért a tanító a nevelés legfontosabb tényezője. Ennek érdekében a jó tanító tulajdonságai a következők: meg tudja teremteni a hit légkörét, ahol a gyermek élményszerűen érezheti Isten jelenlétét; az önmegtagadásig önfeláldozó szeretettel bír, amely a gyermek érdekében tud szigorú is lenni; „a jézusi életnek felekezeti, egyházi exponense, aki az anyaszentegyház történeti alapján, megszentelt hagyományaiban gyökerezve, nevel a láthatatlan, eszményi egyháznak polgárokat. Ezeknek a kritériumoknak hivatásérzettel és folyamatos önneveléssel lehet megfelelni.

A nevelő tényezők között a **szülői ház jelentősége** is kiemelt helyet foglal el Makkainál. A családdhoz úgy jut el ebben a cikkben, hogy a gyülekezet kontextusába helyezi a vallásoktatást. A lelkipásztori munka egészében, körfolyamatában szemléli a jövőendő gyülekezetének feltételét jelentő vallástanítást. Két dolgot fixál le: egyrészt „helyes, építő igehirdetés csak a helyes vallástanításból sarjadhat s csak annak a gyülekezetnek fogok igazán és teljes reménységgel ígét hirdetni, a melyiket én vezetem be a vallástanításban és nevelésben a Lélek világába. Viszont a vallástanítás munkájába azzal a bizonyossággal kell fognom, hogy igehirdetésem megteremtette a gyülekezetben azt a szellemi légkört, melyből az új generáció első vallásos motívumai táplálkoznak és pedig helyes irányban. Mi sem fontosabb ezért a lelkipásztorra nézve, mint az összes tevékenységek egységes terv szerint való beállítása és folytatása.”⁴¹⁰ Ez azt is jelenti, hogy ideális esetben az iskola folytatja a család nevelő munkáját és továbbve-

⁴¹⁰ Az Út. 1915. 59.

zeti a gyermeket Isten felé, ha pedig a család nem végezte feladatát, akkor a jó hatások által kell a gonoszt meggyőzni. Az egyházközségekben segíteni kell a családi élet szent légkörének kialakítását és annak megértését, hogy a szülők képviselik a gyermek előtt a láthatatlan Isten életét. Nem mindegy, hogy a szeretetük erről beszél, vagy rossz családi életük hazugsággá teszi-e Istent a gyermek szívében. Ugyanilyen lényegesnek tartja Makkai a gyermeki érdeklődés helyes irányba terelését is és a rossz megelőzésében igyekvő fegyelmezést.

A vallástanítás általános pedagógiai vonatkozásai c. fejezettel zárja Makkai az alapvetést. „A vallástanítás, mint a minden igazat, jót és szépet megvalósító szent élet eszményének művészi szemléltetése vallásos hősök életében: minden tanítás koronája, betetőzője és minden más tárgy szétszórt részleteinek egységesítő kapcsa annyiban, hogy minden ismeretet és az élet minden vonatkozását határozott lendülettel a lélek örökkévaló sorsával és értékeivel hoz kapcsolatba.”⁴¹¹ Makkai itt ejt szót a tankönyv szerepéről. Nem győzi hangsúlyozni, hogy nem leckét, hanem életet kell tanítani, így ez a tankönyv használatát is befolyásolja. Makkai azon az állásponton van, hogy mellőzhető a könyv, sőt I-II. osztályban nincs is rá szükség. Tankönyvet a III-IV. osztálytól lehet esetleg használni. Az sem mindegy, hogy milyen jellegű a tankönyv. Az iskolai tanításhoz jobb az egyszerűbb, vázlatos, vezérfonalszerű könyv, amelyet a tanító kiegészít, bővít és a gyermek a tankönyvben fővonásaiban rögzített anyag segítségével őrzi meg emlékezetében a részleteket. Ha a tankönyv színes, művészi, akkor más kell legyen a tanítói módszer, mert itt már nincs mit bővíteni, inkább kifejtő kérdéssel, tanítással kell megérlelni az igazságokat. Az ilyen jellegű könyvek elsősorban a családi nevelésben jelentenek nagy segítséget. A kátétanításnál azonban feltétlenül szükségesnek tartja Makkai az egyszerű, tételzett vezérkönyvet, amelynek elméleti tételei visszautalnak a

⁴¹¹ U.o. 63-64.

bibliai történetekre és az egyháztörténetből tanultakra, hiszen a káté tanítása e kettőben gyökerezik. „A vallástanítás történeti részei a káté nélkül 'vakok' volnának, a káté pedig nélkülük 'üres' lenne.”⁴¹²

Az eszközök sorában a tankönyvek mellett a képek jelentőségéről is ír. Minél jobb a vallástanítás, annál kevesebb képi szemléltetésre van szükség. A mértékkel használt képeknek ízlésnevelőknek, művészieknek, megkapóaknak kell lenniük. Makkai a képek mondanivalója szerint javasolja a bemutatásuk helyét: „Ha a kép a történet kezdetét, vagy csak a szereplőket mutatja, akkor tanítás előtt mutassuk meg és a képből indítsuk ki az elbeszélés fonalát; ha pedig a kép a történet csattanóját, döntő jelenetét, eredményét örökíti meg, akkor tanítás után kell bemutatni a hangulat rögzítésére és fokozására.”⁴¹³

Ezek után, az alapvetés legvégén 10 pontban szabja meg a jó vallástanítás pedagógiai törvényét, amelyet szószerint idézünk:

„a./ Minden vallástanítási leckének két főalkotó része van: az *elbeszélés* és a *kifejtés* (a tulajdonképpeni tanítás).

b./ Minden nagyobb leckét fel kell osztani részekre. Egy rész mindig ott végződik, ahol egy lényeges és építő vallásos igazság már kialakult.

c./ A részeknek világosaknak, megkapóaknak, a főpontokat élesen kitüntetőknek kell lenniük és az előadásnak mindig meg kell felelnie a tárgynak.

d./ Az egész tanításon át kell húzódnia egy nagyobb vezető-gondolatnak, annak a tengelynek, mely köré a tanítás anyaga kristályosodik s a tanítónak alkalmat kell nyújtania arra, hogy tanítás közben ezt az alapgondolatot a gyermek észrevegye, kísérhesse és mintegy megérlelje magában a kivirulásra.

e./ Minden részt s végre az egész tanítást *kifejtő kérdés* útján kell fixírozni és hatékonyá tenni. A kérdések legyenek vi-

⁴¹² U.o. 65.

⁴¹³ U.o. 65.

lágosak, kizárólagosak és termékenyek, melyekből mindig egy új vonás kerüljön ki a feleletben.

f./ Minden tanításnak *positív* valláserkölcsei ítéletet kell magába foglalnia és hirdetnie.

g./ Minden tanításnak *alkalmazhatónak* kell lennie a tanító által jól ismert gyermek életére, egyéniségére, viszonyaira, hibáira és erényeire. Az alkalmazás mindig építő, felemelő, megragadó, indító legyen.

h./ Minden tanításból *fogadástétel* következzenek, melyet egy bibliai mondatban, vagy rövid sentenciába sűrítve felírhatunk a táblára s melyet mindig számon kell tartani, ellenőrizni és felidézni az emlékezetben és gyakoroltatni a valóságban.

i./ Minden tanítás sajátos hangulatát egy *egyházi énekben* kell kedélyileg megrögzíteni, melyet már előre megtanítottunk s tanítás végén együtt énekelünk el a gyermekekkel. Az ének és a tanítás egymást őrzik és éltetik az emlékezetben.

j./ A tanító egész lénye és magatartása alkalmazkodjék tárgyához. Ez nem mesterkélt komédiát jelent, hanem ellenkezőleg azt, hogy a tanítás a tanító *szívéből* fakadjon és ne idegen vezérfőnyvből.

E törvények szem előtt tartása mellett minden leckének *módszeri alkata* így szerkesztendő meg: 1. Elbeszélés. 2. Kifejtő kérdés. 3. Alkalmazás. 4. Fogalomtétel. 5. Ének.

Természetes, hogy az elbeszélés összefüggő *elmondására* és *gyakoroltatására* nagy súlyt kell helyezni. Enélkül fél munkát végezzenek.⁴¹⁴

A vallástanítás az iskolában című fejezet a **népiskolai vallástanítás anyaga és tanterve** bemutatásával kezdődik. Az iskolai vallástanítás akkor lesz célszerű, ha az ötletszerűség helyett a *tervszerűség* jellemzi, amelyet pontos *tantervben*, óráról-órara

⁴¹⁴ Az Út. 1915. 66. A kiemelések Makkai eredeti szövege szerint történtek.

lebontott *tanmenet*ben kell rögzíteni, amelynek teljesítését a *haladási napló* vezetésével kell ellenőrizni. Ennek elkészítésénél számításba kell venni a gyermek életkori sajátosságait, a szülői házból hozott ismereteit, az óraszámot, az egyéb tárgyakkal kapcsolatos összefüggéseket. Hadi tervhez hasonló ennek a stratégiának a kidolgozása, ami feltételezi a gyermeklélektani ismereteket a nevelő részéről. A tanítás anyagára nézve a klasszikus alkotó elemeket adja meg (bibliai történet /legendák/, egyháztörténet, a keresztyén hit lényegét kifejező dogmák). Ezeket kell a 6 osztályos népiskola befejezett iskolatípusában elosztani. Makkai az I-II. osztályban — figyelembe véve a gyermekek lélektani sajátosságait, akik még a mesék világában élnek — az *előkészítő vallástani* tartja megfelelőnek. Itt az Istenről szóló legendák anyagát részesíti előnyben (Isten ismeretére való vezetés). A III. osztályban az ószövetségi történetek (Isten barátairól és ellenségeiről), a IV. osztályban az újszövetségi történetek következnek (a Megváltóról). Az V. osztályban az egyháztörténeti anyag (a megváltottak), a VI. osztályban pedig a káté kerül sorra (bizonyoságtétel a megváltatásról). Már itt megjegyzi Makkai, hogy a káté tanítással kerül fel a korona az egész vallástanításra. Ezért hangsúlyozza még mielőtt a tanítási egységekről beszélne, hogy „az egész vallástanítás akkor érte el a célját, ha az iskolából távozó gyermek megértette és teljesen átérezte a nagy tapasztalást a maga gyermeki életében és módján: Isten engem is megváltott és szeret Jézus Krisztus által, én is az ő megváltott gyermeke vagyok, én is igaz keresztyén akarok lenni! Ezt a tapasztalást az egész történeti anyag megelevenítése által csakis a káté tanításban lehet nyújtani.”⁴¹⁵ Makkai egységben látja az iskolai vallástani tanítást, s úgy gondolja, hogy a gyermek már ezen a fejlettségi fokon — a konfirmáció előtt — is kapjon választ minden téren a kérdéseire, s ne érezze úgy a konfirmációig hátralévő időben, hogy félbemaradt valami, amit majd előlről kezd a konfirmációi oktatás.

⁴¹⁵ Az Út. 1915. 103.

Ez abból is következik, hogy Makkainak önálló véleménye van a konfirmációval kapcsolatban is. Ő a szokottnál kissé érettebb korra tenné. A jó vallástanítás és további lelkigondozás után, nem mindent a világ teremtésétől újrakezdve, hanem egy „személyesebb, pásztoribb és praktikusabb”, az önálló keresztyén élet szent előkészületül szolgáló alkalmat képzel, „amelyben sokkal több a pásztori beszélgetés és a liturgiai elem, mint az oktatás s legfőképpen valóságos gyakorlása az igaz keresztyén életnek. A konfirmációi előkészületet mi nem annyira vallástanításnak, mint inkább nagy és komoly életpróbának, ha szabad így kifejezni magunkat, a keresztyén élet nagy drámája előtti főpróbának szeretnők gondolni és meg is valósítani.”⁴¹⁶

Az anyagrészekkel kapcsolatban részletes eligazítást ad. **A legendák és bibliai történetek tanításánál** hivatkozik a kisgyermeknek arra az alapvető életkori sajátosságára, hogy ekkor még a gyermek fogalmi, elvont úton megközelíthetetlen. Nagy szemlélő és képzelő ereje még a mesék világához köti. „A 6-7 éves gyermek világmagyarázata a képzelet, amely lelkesítő, concretizáló fantázia forrásából táplálkozik.” Ezért tartja Makkai a meséhez legközelebb álló legendát alkalmas anyagnak e korosztály számára. A legenda jellemzője, hogy Istennek egyik vagy másik tulajdonsága csodás módon, élesen és határozottan mutatkozik meg benne. „Nyersanyagként” használhatók bibliai történetek, vallásos népmondák, költői alkotások. Makkai ebben a korban létjogosultnak tartja a költött történetek használatát is. „A legendák igazságainak magasabbnak kell lennie, mint a történeti igazságnak. Maga Jézus adott erre példát az ő költött példázataiban. Épen azért jól meg kell különböztetni a szoros értelemben vett bibliai történetet a legendától. Legendává a bibliai történetet a feldolgozási mód teszi. Természetesen a legendás feldolgozásnak épen kell tartania az eredeti bibliai jelentést, sőt azt lehetőleg a gyermek lelkéhez mérten ki kell szélesítenie. Ebből az is vilá-

⁴¹⁶ U.o. 104.

gos, hogy nem akármelyik bibliai történet alkalmas arra, hogy legendává alakítsuk, hanem csak az olyan, a melyik ezt a tendenciát már magában rejt, mint pl.: Jób vagy Jónás története. [...] a legendás feldolgozásnak még élesebben kell ezeket az isteni tulajdonságokat, az Ő lelkének ezen sugarait fölragyogtatni s a történet emberi szereplőit, hőseit, alakjait épp az ellentét kiélesedése okáért háttérbe szorítani, eltörpíteni Istennel szemben, de mégis úgy, hogy életük, tetteik, lelkiviláguk csak annál jobban kiszíneze és kiemelje Istent, az ő lelkét és akaratát. Istennel szemben a legenda nem ismer és nem méltányol semmi emberi nagyságot, jóságot és erőt, sőt Isten jóságával, nagyságával és erejével szemben épen az emberi gyarlóságot, kicsinységet, tudatlanságot és végességet használja fel annak tükréül, kimutatójául..., hogy Isten mindig a mi tökéletlen voltunkkal szemben álló ideált mutassa fel.”⁴¹⁷

A költött történetek tanításánál Lagerlöf legendáit hozza fel példának Makkai, míg ezen a fokon bátorítja a vallástanítót a szabad alkotó- és mesélőképessegre, de csak azzal a feltétellel, ha ez nem válik mesélgetéssé.

A bibliai történetek tanítása az Ószövetséggel kezdődik, ahol a küzdő, harcoló, Istent kereső, megváltás után vágyó ember áll a középpontban. Isten barátai és ellenségei küzdenek itt a földön. Makkai ajánlja a gondos válogatást a történetekből és előnyben részesíti az ún. hősmondákat, amelyekből a hősies, tiszta szenvedélyek megragadják a gyermeket, de kitűnik a bűn rettenetessége és következménye is. Nem kell mindent tanítani. Az összefoglalás szempontjából jó csoportosítani a történeteket egy gondolat, téma vagy személy köré.

Az újszövetségi történetek a Megváltó életét és a megváltást mutatják be. Itt a középpontban Jézus van, akinek alakját kettős természetének egységében és csodás tisztaságában kell bemutatni.

⁴¹⁷ Az Út. 1916. 12.

A hit szemét kell felnyitni, ami mindent megért, még jobban, mint az értelem.

Az anyagrészek bemutatása után néhány tanácsot ad Makkai a bibliai történetek feldolgozásának módszeréhez, főleg a történetmondással kapcsolatban. Makkai meggyőződése az, hogy a bibliai történetek nem mondhatók el egyszerűen a Biblia szavaival a gyermekeknek. „Az Isten ígéje nem vallástanítási tankönyv és a szent történetek nem kész vallástanítási leckék. A bibliai történetek, ősi egyszerűségükben sokszor közel állnak ugyan a gyermek lelkéhez, de mégsem gyermekek számára írtak. A gyermekeknek ezeket a történeteket át kell dolgozni. [...] A kiemérthetetlen kincset, amelyet rejtenek, tényleg csak rejtik, vázlatosan, lényeges és sűrített formában hordozzák. Ezt a kincset ki kell onnan fejteni. E tekintetben a felnőttek számára a prédikáció nap-nap után dolgozik; a kicsinyek számára a vallástanításnak kell ezt a munkát végeznie. De míg az igehirdetés a bibliai képeket fogalmilag oldja fel és szélesíti, világítja meg, a felnőtt ember értelmiségéhez képest, addig a 8-9 éves gyerekek ugyanazt a feloldást és kifejtést szemléleti képekben kell adnia a vallástanításnak, mert csakis a szemléleti kép tud lelkében maradandó gyökeret verni. A vallástanítás ezért nem egyéb ezen a fokon, mint a szemléleti képek azon gazdag sorozatának felszabadítása, melyeket a bibliai történet magában rejt, s amelyeknek fogalmi megköttése azután későbbi teendő lesz. Ennélfogva a bibliai történetek kiszínezése, élénkítése, gazdagítása nemcsak megengedhető, de elengedhetetlen.”⁴¹⁸ Ennek azonban Makkai szerint igen komoly korlátai vannak. „Az átdolgozásnak csak addig van létjogosultsága, amíg az eredeti bibliai jelentésnek és tendenciának az Isten örök ígéjének kiemelésére, élénkítésére, megvilágosítására szolgál.”⁴¹⁹

⁴¹⁸ Az Út. 1916. 18-19.

⁴¹⁹ U.o. 19.

Hasonlóan komoly kérdést jelent az eredeti bibliai képzetek átváltoztatásának jogosultsága. Makkai itt is határozott elképzeléssel rendelkezik. Igenis szükség van a gyermektől idegen, számára érthetetlen, a gyermeki lelkivilágtól távol eső képzetek helyettesítésére, amelyek számukra felfoghatók, de feltétlenül egyenértékűek az eredeti bibliai képzettel.

Az előbbivel rokon probléma a kísértéseket és bűnöket tárgyaló történetek feldolgozása. Ha a hitoktató elhagyja, nem érinti, akkor meghamisítaná a történetet, éppen ezért az átformálás szempontja itt is az, hogy az eredeti tendencia élét megőrizve, helyettesíteni kell azt egy a gyermek lelkében is ismerős indulat.

Van-e és mennyiben van joga a vallástanítónak a bibliai történethez költött részeket hozzáadni? — teszi fel a kérdést Makkai. Kritikailag határolja el magát Zurhellen és felesége mesélő módszerétől, mely az érdekességért és élénkségért feláldozza az eredetiséget és egészen mesévé teszi a Biblia valóságát. Makkai csak abban az esetben ajánlja, hogyha a minimális mértékű színezés a jelentés teljességéért történik. Példaként említi a névtelen szereplők (egy vak, egy gutaütött, egy ifjú stb.) nevesítését, vagy amikor kínálkozik, hogy az illető eseményt egy szemtanú beszélje el, vagy valaki lássa, akinek a szemével mi is nézzük a történetet. „A cél ne az oknélküli mesélgetés, a csapongó képzelődés legyen, hanem a bibliai és történeti hűség fokozása. Az újtestamentumi történeteknél e módot igazolja az egész hagyomány szakadozottsága is. Állandó szereplők (az apostolok), állandó tartózkodási helyek (Kapernaum stb.), kedves hajlékok (Bethánia) stb. festése és szereplése összefűzi a széteső részleteket.”⁴²⁰ Az ószövetségi történetek vázlatosabb leírásai szintén igénylik az ilyen epizódok átgondolt beiktatását. Makkai újabb indokot hoz fel ezen a ponton: a történeteket láttatni kell a gyerekekkel, mert „amit látott, szemlélte, az a lelkében marad, él és

⁴²⁰ U.o. 20-21.

hat.”⁴²¹ Az élménnyé tételt szolgálhatja a költői eszközök helyes használata is. Ebben is a Biblia igazságához való hűség a mérvadó, s csak ott válik jogtalanná, ahol önmagáért akar létezni.

Elhanyagolhatatlan ezen a fokon, hogy a szemlélet fogalmilag is rögzüljön, hogy az elbeszélést tanítás kövesse és fogadástétel, valamint praktikus alkalmazás. Ez utóbbival Makkai azt mondja, hogy a vallástanító kötelessége a gyermekek társadalmának szervezése, ahol a tanítás eredményei életté lesznek.

Az egyháztörténelem tanítása során Jézus Krisztus történelemben megmutatkozó megváltó hatalmának kimutatása a cél. „Száras krónikás darálás” és életrajz sorozat helyett annak bemutatását kívánja, hogy hogyan hirdeti a hithősök élete: az Élet Fejedelme nem más, mint Jézus Krisztus. Megragadó életminták köré kell csoportosítani azokat az egyéb ismereteket, amiket fontosnak tartunk az egyház történetéről, s minden felesleges terhet elhagyni, ami megnehezíti, hogy előtörjön az a Lélek, amely meggyőzte a világot. Makkai felfogása szerint a népiskolai egyháztörténelem nem lehet türelmetlenül felekezeti, hiszen Jézus Krisztus megváltottait, követőit minden felekezetben meg kell látnia a növendéknek. Makkai a felekezeti jelleg kidomborítását a kátétanítás feladatának tekinti. Javasolja, hogy a nagy személyiségek életéhez fűződő egyházi énekeket ne hagyja kiaknázatlanul a vallástanító, hanem fokozott mértékben használja és építse bele az órába.

A kátétanítás Makkai felfogásában a vallásoktatás betetőzése. Célja: az addig tanult történeti anyag személyivé tétele, bizonyoságtevéssé fokozása, „mely épen abban csúcsonylik ki, hogy a gyermek lelke megérzi és meglátja, hogy az egész történeti fejlődés feléje, mint célja felé haladt és szűkült, hogy megrendülve, világosodjék meg lelkében a boldogító igazság: értem történetek mindenek... én is az ő gyermeke vagyok... az is akarok

⁴²¹ Az Út. 1916. 21.

lenni minden erőmből.”⁴²² A káté segít a keresztyén élet- és világnézet fogalmi rendszerének megalkotásában. Makkai ezért nem a káté betanítását helyezi az első helyre, hanem káté magyarázatát, amely szerinte a leggyönyörűsebb vallástanítói munka, mivel a magyarázatban támasztható életre az igazság. Ennek alapelve, hogy szemléletekben kell feloldani a káté fogalmait, visszavezetve azokat a bibliai történetekre és egyháztörténeti eseményekre. Ez adhatja meg a hit intellektuális birtoklásának biztonságát. A káté mindig felekezeti jellegű, de tanítását nem polemikus éllel kell végezni, hanem pozitív módon kell a saját felekezeti öntudatunkat erősíteni.

Makkai cikksorozatának utolsó része a **gyermektípusok és a módszer** kérdésével foglalkozik. Makkai rámutat arra, hogy a gyermek lélektani ismerete segít megmutatni a célhoz vezető módszert. Ezzel Makkai a gyermeklélektan törvényeihez alkalmazkodó vallástanítás mellett foglal állást. Tiszteletben tartja a gyermeket, mint egyéniséget. A vallástanító feladata, hogy a gyermek egyéni karakterét kiismerje, hogy így segítse a cél felé. A Herbart-iskola mereven racionális és egyéniség-ellenes szemléletével szemben Makkai a személyiséget akceptáló oldalán áll (Schneller, Linde, Niebergall, Kabisch, Zurhellen). Az elméleti eltérések mellett közös ennek az iránynak a vállalóiban a gyakorlati érdek: „kiemelni az egyéniség értékét a sablonosító, tömegkezeléssel szemben, bizonyítani azt, hogy a nemes személyi élet csak az egyéni kezelés útján valósítható meg, ezzel hadat üzeni a mindenható intellektuális módszer bálványozásának és a nevelés centrumába állítani a nevelő személyi hatását, szeretetét, egyéni bánásmódját, szabad alkalmazkodását az egyéniségekhez és felszabadítani a kötött módszer alól a nevelő egyéni alkotóerejét.”⁴²³ Ezek mellé a szempontok mellé még egyet helyez Makkai, amely azon a saját megfigyelésen alapul, hogy a gyer-

⁴²² U.o. 98.

⁴²³ U.o. 120.

meki egyéniségek az egyes életkorokban tipikus közösséget alkotnak, amelyet a származás, a hely, a környezet, az életmód, a külső lehetőségek és a szokások alakíthatnak ki. Mivel ezek mind meghatározzák a gyermekeket, ezért ezekkel a tényezőkkel számolni kell a vallástanítás módszerének megválasztásában is. Makkai óv attól, hogy a vallástanítás anyagával való önkényes játék nehogy veszedelmes rombolást okozzon. „A lélek könnyen üresen marad, ha nem természetének megfelelően tápláljuk.”⁴²⁴

3. 2. Makkai vallástanítási elvei mai szemmel (Értékelés)

Amikor Makkai 80 évvel ezelőtt megfogalmazott, fiatalkori vallástanítási elveit vizsgáljuk, akkor több ténytet kell figyelembe vennünk. Azóta a kezünkben van a barthi teológia erdélyi áttörése után és hatása alatt készült Imre Lajos által írt Katechetika, amely 1942 óta minden ilyen jellegű magyar munka viszonyítási pontja. Utána vagyunk egy iskolai katechézis-mentes, az egyházi nevelés lehetőségeit összezsugorító kornak, amelynek „inger-szegény állapota” egyszerre spiritualizálta és intellektualizálta a katechézistról való gondolatokat.⁴²⁵ Közben külföldön a posztmodernség vagy a modernség köntösében a teológia egyes képviselői visszakanyarodnak a Barth előtti, Schleiermacher körüli gondolkodáshoz.⁴²⁶ Itthon pedig újra kampányfeladat lett a beinduló

⁴²⁴ Az Út. 1916. 123.

⁴²⁵ Spiritualizálta abban az értelemben, hogy közfelfogássá és gyakorlati lett: „a gyülekezeti gyermekmunkához mindenki ért”, „mind-egy, hogy hogyan, csak menjen a gyermekmunka, majd a Lélek kipótolja a hiányosságokat.” Intellektualizálta a korszak a katechetikát, mert csak elvi szinten mozogtak a korábbi katechetika jegyzetek, mivel a tanító munka gyakorlatában mutatkozó kihívások nem készítették új teológiai válaszokra.

⁴²⁶ Mildenerger: *Theologie für die Zeit. Wider die religiöse Interpretation der Wirklichkeit in der modernen Theologie.* Stuttgart. 1969.

iskolai hitoktatás egyházunkat felkészületlenül találó lehetősége. Éppen emiatt az új helyzet miatt nyílhat fel a szemünk Makkai megalapozatlan vagy mára már túlhaladott nézeteire, illetve azokra a gondolatokra, amelyek ma is figyelemre méltók.

Makkai Sándor szemléletének korhoz kötöttségei között meghatározó a vallástudományi teológia gondolkodásmódja és terminológiája, amely már a tárgy „valláspedagógiának” nevezéséből is kiderül. Ez a nyelvezet tovább színeződik, sajátosan keveredik a reformpedagógiai irányok egyes tételeivel és a Makkai saját nevelői tapasztalatait visszaadni próbáló szavakkal. A vallásnevelés pszichologizáló célmeghatározása — a gyermek lelkének vallásos építése, megragadó képek lélekbe ültetésével, hogy Isten élete, a jézusi élet reális birtokává legyen — még a bő körülírás ellenére is homályos marad. Az viszont világos, hogy az ismeretközlés másodlagos, eszközi funkciót kap. Ez a definíció keletkezési idejét és tartalmát tekintve is átmenetet jelent a kultúrszintézisre koncentrálló XIX. századi célkitűzés és a vallásnevelés igehirdetesként való értelmezés között. Mai felfogásunk szerint — ha nem is a Thurneysen vagy Bohne⁴²⁷ szigorúságával, de — a katechézis speciális igehirdetés-jellege vitathatatlan.

A vallás taníthatóságának feltétel nélküli igenlése naiv-idealisztikus felfogás. Makkai ebben a Niebergall-Kabisch vonal nézetét követi.⁴²⁸ Nézetünk szerint más a vallás taníthatóságának a kérdése, és más a hit taníthatóságának az ügye. Amint a fenomenológiai kérdésből egzisztenciális kérdés lesz, ott véget ér a kategórikus igen vagy nem kimondása.

⁴²⁷ Gerhard Bohne: *Das Wort Gottes und der Unterricht* (1932) c. könyvében a katechézis igehirdetés jellegének barthianus felfogását túlajtvá, egészen a döntésre kényszerítésig megy.

⁴²⁸ R. Kabisch: *Wie lehren wir Religion?* Göttingen. 1912. 32. A problémához ld.: Szele Miklós: *A vallás taníthatóságának kérdéséhez.* Igazság és Élet. 1935. 111-116; 143-149; 173-182.; Imre Lajos: *Katechetika.* Budapest. 1942. 30kk.

Veszélyes is lehet, amikor a tanító „önmagát tanítja”! Egyetlen oktatási eszköz (anyag, módszer, gyermek, tanító) sem abszolútizálható. Ezért, bár osztjuk Makkai felfogását a személyiség nevelői hatásáról és ennek jelentőségét ki is emeljük majd a következőkben, de a tanító eszközi szerepe nem nőheti túl és nem takarhatja el a Jézus Krisztus központi alakját, amely minden egyéb emberi-tárgyi tényező fontosságát relativizálja. Ahogyan a módszer mindenhatósága csapdát jelentett a herbertianusok számára, ugyanúgy a nevelő személyisége sem lehet mindenható.

Az antropológiai vonalvezetés mindvégig döntő befolyással bír a cikkekben, amelyet még az újszövetségi történetek tanítása kapcsán mondottakkal sem ellensúlyoz a szerző. Ekkor még Makkaiiban is élesen él W. Bousset könyvének hősie Jézus ábrázolása.⁴²⁹

Makkai Sándor szemléletének előremutató elgondolásai mégis bizonyítják számunkra azt is, hogy a gyakorlati teológiának ebben az ágában is figyelemre méltó munkát végzett.

A vallástanító személyiségének tulajdonított fontossággal — még a benne rejlő veszélyek ellenére is — a mindenkori katechétától elvárható igényességre, a lényéből sugárzó alkalmasságra (vö. 2Tim 2,2; 2,24), a növendék életével összekapcsolódni képes és kiforrott keresztyén jellemre, a „hitből hitbe” hangzó tanítás kívánalmára, valamint a példaadásra Pestalozzihoz hasonlóan figyelmeztet Makkai.⁴³⁰ Ugyanakkor a tudatos lélektani-pedagógiai felkészültségre is felhívja a figyelmet (1Kor 4,15), amely szakszerűvé teszi a katechéta munkáját. A napjainkban is megnyilvánuló autodidakta, laikus igyekezet biblicista-fundamentalista megnyilvánulásaival szemben meg kell szívlelnünk Kurt

⁴²⁹ Wilhelm Bousset: *Jézus*. (Fordította: Makkai Sándor) Kolozsvár 1911.

⁴³⁰ A cikksorozat e részéhez ld. még Makkai Sándor: *A lelkipásztor mint pedagógus*. Igazság és Élet 20. füzet (Szerk.: Vasady Béla) Debrecen. 1940.

Frör Makkkaival egybehangzó gondolatát, hogy a valláspedagógiának és a neveléstudománynak „dialógikus partnerségben” kell állnia.⁴³¹ Makkai jól érzi ennek a szolgálatnak a *komplexitását*: hitbéli érettség, tárgyi felkészültség, nevelői személyiség és az ismeretek átadni tudása karizmájának együttese teremti meg azt légkört, amely nélkülözhetetlen a Krisztushoz vezetésben. A példaadás és az értékrend helyes kialakítása szempontjából a „vallásos” közepszerűség Makkai számára elfogadhatatlan. A nevelő-típusú katechéta ösztönző személyiségével missziói stratégia.⁴³² Ugyanakkor a vallástanító felkészültségéről, szolgálatának felértékeléséről mondottakat határok közé szorítja az a realitás, amelyről Makkai a bibliai kifejezéssel élve azt mondja, hogy a vallástanítás magvetés. A magvetőnek két kötelessége van: jó magot vetni és a talajt fogékonyra tenni a megtermékenyülésre. A többi Isten dolga.

Az intencionális katechézis korszakában, amikor az iskolai minta szerint intézményes keretek között, pedagógiai-lélektani szakszerűséggel folyt a vallástanítás, előremutató módon beszél Makkai a funkcionális katechézis folytatásának fontosságáról, amely spontaneitásával, a testközelben megélt hit erejével hat. Rámutat a két tanítási-nevelési forma kölcsönhatásának gyülekezetépítésben játszott szerepére. Család-gyülekezet-iskola koncentrikus körei egymást erősíthetik, ha mindegyik egészségesen folytatja a maga terén a munkáját. Ezzel a felfogással Makkai egyrészt összeköti az iskolai és a szülői ház katechézisének és mindkettőt gyülekezet-orientálttá teszi, másrészt kiderül, hogy Makkai már ekkor szem előtt tartotta a lelkipásztori munka egységét: igehirdetés - katechézis - lelkigondozás - istentisztelet elválaszthatatlanságát.

⁴³¹ Kurt Frör: *Grundriss der Religionspädagogik*. Konstanz. 1983.

⁴³² Vö. Heidelbergi Káté 86. fejeletével: „istenes életünkkel felebarátainkat is megnyerjük Krisztusnak”. Ez is arra figyelmeztet, hogy a katechézis elválaszthatatlan a tanítvánnyá tétel feladatától.

Makkai koncepciójában jelen van egy más jellegű globalitás is. Ennek is két oldala van. Egyrészt a vallásoktatás töretlen ívének kiterjesztése hoz újat. Az előkészítő vallásoktatástól az Ó- és Újszövetség történeteinek, az egyháztörténeten és a káté megtanításán át a konfirmációig futtatja ki a koncepcióját Makkai, sőt még tovább, amikor azt mondja, hogy a gyermekek társadalmát is meg kell szerveznie a vallástanítónak.⁴³³ Ebből a sorból kiemelkedik a konfirmációi oktatás óra- és vizsga-jellegét nélkülöző, azt érettebb korba helyező, de a gyülekezetbe beleplántálást, az otthonosságérzet kialakulását erősen munkáló szándék. A formálissá vált konfirmációi gyakorlat átgondolásakor Makkai szempontjai igen figyelemre méltók lehetnek ma is!⁴³⁴

⁴³³ *A Konfirmáció egy falusi gyülekezetben* címmel írt cikkében (Az Út. 1917. 27-30) ajánlja Makkai a konfirmáltak egyesületének megalakítását (28.old.), illetve az iskolai hitoktatás vége után és a konfirmáció közötti időben a konfirmálandó ifjak egyesületének megalakítását (28-29. old.). Tulajdonképpen a ma „kis-” és „nagy-ifjúsági” csoportnak elnevezett csoportok jelennek meg ebben a gondolatban.

⁴³⁴ A problémafelvetés motivációjára rámutat az alábbi Makkai idézet: „A konfirmációi oktatás az egész vallásos nevelésnek, sőt az egész egyházépítő munkának a centrális része, mert itt találkoznak össze a szorosabban vett, iskolai vallástanítás és a gyülekezet pasztorálásának, szabad nevelésének érdeke és szálai. Itt fut össze az igehirdetésnek, vallástanításnak, gyülekezeti gondnak, liturgiális közösségi életének, egyháztársadalmi munkának, egyéni és szociális pasztorációnak, cura pastorálisnak és belmissiónak minden szála. A konfirmáció egyéni és közösségi tekintetben egyaránt a gyülekezeti élet döntő mozzanata, fordulója, kritikus, szinte válságos pontja. De éppen ezért mindig az egyes gyülekezetek, vagy gyülekezet-típusok létkérdése is, és olyan speciális dolog, amelynek egyetemes és minden gyülekezetre érvényes szabályait, receptjét adni lehetetlen. Bizonyára közös és általános törvényei is vannak, de vannak aztán helyi, speciális törvényei is” (Az Út. 1916. 140.). — Makkai a konfirmáció reformjával kapcsolatos gondolatait részletesen kifejtette cikkeiben: *A konfirmáció reformja érdekében*. Az Út. 1916. 140-142.; *Konfirmáció egy falusi gyülekezetben*. Az Út. 1917. 21-30.

Új vonás az is, ahogyan az egyéb iskolai tantárgyak és a vallástanítási tananyag viszonyát értékeli. A korban megszokott gyakorlat az volt, hogy az átlagos iskolai tantárgysorba mint a sok között az egyik tárgy belesimul a vallásóra is; de volt olyan elképzelés is, hogy semmi köze nincs a közismereti tárgyakhoz, nem kell közéjük elegyednie, hiszen a vallásóra az alapvetően más, mint a többi. Ezekkel szemben Makkai egy harmadik állásponton van: a vallástanítás összefoglal, „minden más tárgy szét-szórt részleteinek egységesítő kapcsa” a földi valóság és az örök-kévalóság között. Az exkluzivitás vagy az asszimiláció helyett a globális jelenlét lesz fontossá, amikor egységes világnézetű rendeződnek a részletek. A világ dolgaiban való eligazodáshoz segítséget nyújtó katechetikai vonás ősi gyökerekre megy vissza. A *Didaché*ban (I-VI.) elöttárt életre és a halálra vezető két út, az augusztinuszi *narratio - exhortatio - praecepta* hármas célja, a világ útvesztőiben a szív paradicsomába vezető utat megmutató Comenius, és még sokan mások gyakorolták a katechézisnek ezt az életre készítő, tanácsoló formáját. A „világnézetileg semleges oktatás” liberális-szekuláris hangsúlyozói ettől a sajátos látásra nevelő katechetikai munkától tartanak a leginkább.

Makkai cikksorozatában jelenik meg először a magyar református katechetikai irodalomban a modern lélektani kutatásokon felépülő pedagógia alkalmazása a vallástanításban. A gyermeki lélek sajátosságaira figyelve osztja be az osztályok tananyagát és feldolgozási módját, de közben nem abszolutizálja a gyermeket, mint az ún. *gyermektanulmányi mozgalom (child-centered education)* követői. A gyermeklélektani kutatásokra alapozva jelenti ki Makkai, hogy a bibliai üzenet átadására a legkisebbeknél a mese műfaji sajátosságait bátran lehet használni. Miközben a történetek gyermekekhez alkalmazását sürgeti, határozott kritikát gyakorol a Zurhellen-Pfleiderer mesélgető módszerével szemben. Makkai mértéktartó, átgondolt tanácsainak igazságait igazolja a közelmúlt és a jelen modern katechetikai irodalma. A mese fontosságával kapcsolatban Bruno Bettelheim

megállapítását idézzük (aki éppúgy Jónás történetét hozza fel példának, mint Makkai⁴³⁵): „Eltekintve Isten központi alakjától, a bibliai történetek nagyon hasonlítanak a mesékhez. Jónás és a cethal történetében például Jónás tulajdon felettes énjének (lelkiismeretének) követelése elől menekül, amely arra szólítja fel, hogy harcoljon Ninive népének gonoszsága ellen. Erkölcsiségének próbatétele, mint annyi más mesében, egy veszélyes utazás, melynek során meg kell mutatnia, mire képes. [...] Jónás akkor lesz igaz ember, amikor lerázza magáról személyisége különböző rétegeinek uralmát, és többé nem engedelmeskedik vakon sem az ösztön-énnek, sem a felettes énnel; és amikor Isten végül nem Jónás könyörtelen felettes énjére, hanem Ninive lakóinak emberi esendőségére van tekintettel, felismeri Isten ítéletének bölcsességét.”⁴³⁶

A történetelmondással kapcsolatban Gottfried Adam a „művészi elbeszélés” két nagy alakjának, a brémai iskolareformer H. Scharrelmann és Fr. Gansberg elbeszélési stílusának öt szempontját mutatja ki: *detaillírozás*, a részletek színesen szemléletes jellemzése; *motiválás*, a cselekvő személy indítóokainak bemutatása; *lokalizálás*, az elbeszélés konkrét helyszíneinek ábrázolása; *analogizálás*, a mindenkori tanuló sajátos élmény- és tapasztalat-világának felhasználása; *dinamizálás*, az elbeszélés lehetőségeinek modernizálással, megszemélyesítéssel történő gazdagítása.⁴³⁷

Makkai 1915-16-ban szinte pontról-pontra ugyanezeket ajánlja, sőt még a különböző nézőpontok alkalmazásának lehetőségét is felveti, amelyet Emmanuel Jung után Gyökössy Endre is

⁴³⁵ Az Út. 1916. 12-14.

⁴³⁶ Bruno Bettelheim: *A mese bővölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Budapest. 1988. 73. Ld. még Joanne L. Klink: *Naar de tred van de kinderen*. Callenbach. 1981.

⁴³⁷ Gottfried Adam-Rainer Lachmann (Hg.): *Methodisches Kompendium für den Religionsunterricht*. Göttingen. 1993. 142-143.

előszóval ajánl a *Hogyan tartsunk gyermekbibliaórát?* című módszertanában.⁴³⁸ Természetesen Makkai hangsúlyozza ezeknek az ötleteknek a határait is: csak addig van létjogosultságuk, amíg az eredeti bibliai jelentés tendenciájának a kiemelésére vannak és önálló életet semmiképpen nem élhetnek. A célkitűzés nem kisebb mint az, hogy az elbeszélés *láttatni* segítsen a történetet, hogy belül sikerüljön a gyerekek elképzelnie a bibliai történetet. Mai élménnyé tenni azt, ami régen történt. Míg az élmény szóval kapcsolatban vannak fenntartásaink, ismerve a kor teológiai frazeológiáját (a vallástörténeti és a valláslélektani iskola hatására túl nagy hangsúlyt kap a vallásos élmény szubjektív jellege az Ige objektív feltételével szemben, így esetlegessé válhat a találkozás Istennel), addig a pozitív értelemben vett élményszerűség mai kívánalmát mi sem tagadhatjuk. Az élmény katechézisben elfoglalt szerepe rímél az Ószövetség hitnevelési metódusával. Az együttlét élménye, a páskaéjszakán az atyai tanítás, a rítus közös gyakorlása hozzátartozott a zsidó gyermek neveléséhez.⁴³⁹ Jentsch mondja azt az ószövetségi neveléssel kapcsolatban, hogy fontos szerepe van azoknak a tevékenységeknek, amelyek segítették a fiatalabb nemzedéket abban, hogy a nevelés tárgya és célja szokásává legyen, abba belenőjön (2Móz 10,9; 5Móz 29,9-11). A modern pedagógiában úgy jelenik meg az élményszerűség, hogy a gyermek vegyen részt tevékenyen a katechézis folyamatában és legyen élménye azzal kapcsolatban.

További újdonság Makkainál a művészeti elemek bevonása a tanításba. Költői idézetek, gondosan kiválasztott énekek és művészi képek szolid használata mind-mind ajánlott eszközök a szemléltetésben. Két helyzetben igen indokolt Makkai szerint a képek alkalmazása: motiváló indításként és összefoglaló befeje-

⁴³⁸ Gyökössy Endre: *Hogyan tartsunk gyermekbibliaórát?* Budapest. 1992. 10-11.

⁴³⁹ Boross Géza: *Katechetika*. Teológiai jegyzet. Budapest. 1990. 34-35.

zéseként. A képek vallástanításban történő használatáról Kurt Frör 1950-ben írta meg az első jelentős művet *Das Zeichnen im kirchlichen Unterricht* címen, amelyben négy szempontból tartja használhatónak a képeket a vallástanításban: a szemléltetés, az öntevékenység, a képalkotás és az egységesség érdekében.

A tanalakok tanításával kapcsolatban az egyháztörténet tanításánál az egyháztörténeti látás kialakítását Makkai fontosabbnak ítéli, mint az apró részletekben való elveszést. A bibliaismerettel történő összekapcsolás, a szerves egység felmutatása itt éppúgy kötelesség, mint a káté tanításánál. A kátébetanítás („bemagoltatás”) lélektelenségét a kérdésekre adott rövid, tételes válaszok életes-biblikus magyarázata kell, hogy felváltsa. Makkai módszerének alapelve példamutató: a fogalmilag sűrített elemi magyarázatot szemléletekben kell feloldani, hogy az élet maga világítsa meg az igazságot. Itt különösen is aláhúzza a krisztocentrikus magyarázatot. „Ha sikerül ezt az eljárást végbevinnünk, a kátétanítási órák valósággal ünnepekké lesznek. Ezeket teremtjük meg a keresztyén személyiségnek alapját, éltető csíráját. Természetes, hogy ha valahol, úgy itt elsősorban szükséges a tanítást gyakorlattal, tettel, étellel kötni össze és a gyermekeket belevezetni a keresztyén élet korukhoz és körülményeikhez mért gyakorlásába.”⁴⁴⁰

Az előremutató vonások között végül még szót kell ejteni arról, hogy a módszer mindenhatóságának csapdájába nem esik bele, elveti a gyermek enyéniségét figyelembe nem vevő, intellektuális sablonokkal dolgozó Herbart-követők módszerét. Módszer tekintetében hitet tesz Niebergall, Kabisch, Linde, Schneller, Zurhellen felfogása mellett, amelyik „a gyermeki egyéniség figyelembevételével okvetlenül beálló módosulások elismerését, tiszteltetését és érvényesítését a tanítás módszerében” is érvényesíti.⁴⁴¹ Sőt Makkai saját tapasztalatai szerint a módszer megválasz-

⁴⁴⁰ Az Út. 1916. 101.

⁴⁴¹ Az Út. 1916. 121.

tását erősen befolyásolja a gyermek egyénisége és tipikus közöségei. A lélektani-szociológiai körültekintésre joggal hívja fel a figyelmet záró gondolataiban: „a vallástanítás anyagával való önkényes játék” nehogy veszedelmes rombolást okozzon. Hogy Makkai megfigyelése milyen megalapozott volt a század második évtizedének közepe táján, azt bizonyítja az, hogy bekerült a poimenika szótárába az ekkleziogén neurózis terminus technikusá,⁴⁴² amelynek kialakulásában szerepet játszhat az egyéni diszpozíció és a környezeti hatások mellett az embert testi valóságától elidegenítő, egyoldalú, törvényeskedő, túldogmatizáló vallásos nevelés és igehirdetés. Ennek a neurózis formának az elkerülése érdekében állapítja meg Gyökössy Endre: „Ez a neurózis pedig arra kell hogy indítsa a lelkészeket, hogy alapvető lélektani ismeretekkel rendelkezzenek, ha már lelkészeknek nevezik magukat, nehogy merev teologizálásukkal neurotizáljanak valakit, aki egyébként egészséges maradna.”⁴⁴³ Makkai körültekintő egyházi nevelésre felhívó, lelki egészségmegőrzést sürgető szavai a mai hitoktatásban is megszívlelendők.

Értékelésünket Imre Lajos szavaival foglaljuk össze, aki azt írta Katechetikájának történeti részében: „*Makkai Sándor a vallástanításnak theologiai alapra helyezését végzi el s annak az Ige szolgálatában elfoglalt helyét világosan kijelöli.*”⁴⁴⁴ Imre Lajos mint harcostárs jól ismerte Makkai fiatalkori igyekezetét, felfogását, amely sokban egyezett az övével.⁴⁴⁵ Ez a közös indu-

⁴⁴² A kifejezést először E. Schaezting berlini ginekológus használta *Die verstandene Frau* c. 1955-ben megjelent művében, majd tanulmányt is írt róla a *Wege zum Menschen* c. lapban.

⁴⁴³ Gyökössy Endre: *Ekkleziogén és ekkleziológén neurózis*. Theológiai Szemle. 1988. 181.

⁴⁴⁴ Imre Lajos: *Katechetika*. Budapest. 1942. 133.

⁴⁴⁵ Vö.: Imre Lajos: *A gyermek vallása*. Hódmezővásárhely. 1912.; *Hogyan tanítsunk vallást?* Kolozsvár. 1929.; *A Kijelentés és a pedagógia*. Kolozsvár. 1931.; *A keresztyén vallástanítás*. Győr. 1943.

lás és a niebergalli valamint a barthi szemlélet átformáló hatása eredményezte azt, hogy a Makkaira és Imre Lajos vezetésére bízott református keresztyén nevelés új utakra indult a két világháború között az Erdélyi Református Anyaszentegyházban.

4. A tankönyvíró Makkai

Az 1900-as évek első negyede az iskolai és konfirmációi katechézis reformja jegyében zajlott az Erdélyi Egyházkerületben. A megújítás munkájába Ravasz László vonta be Makkai Sándort és Imre Lajost, akik a Nagy Károly püspökségét jellemző iskola-program lelki oldalát hangsúlyozták. A konfirmációi oktatásba ettől kezdve került vissza a Heidelbergi Káté, amelynek 1920. évi gyors megjelentetésében is nagy szerepet játszott Makkai. A hitvallásos teológiai fordulat is innen számítható, amely igyekezett arra, hogy a Heidelbergi Káté modern fordítása könnyítse a tanulást. Tavaszgy Sándor új fordítása 1930-ban jelent meg. Ennek a megújulási folyamatnak Makkai szószólója is lett,⁴⁴⁶ és a század elejétől mutatkozó reformigény az 1925-1930 közötti években újabb és újabb gyümölcsöket is termelt. Megjelentek Imre Lajos és Makkai Sándor szerkesztésében a népiskolai valláskönyvek és a középiskolai tankönyvek is, valamint *Vasárnapi iskolai tanítások* címmel Makkai, Imre Lajos és Pilder Mária közös átdolgozása Gottfried Frankhauser magyarázatai alapján.⁴⁴⁷ Makkainak három ilyen jellegű középiskolás tankönyvről kell

⁴⁴⁶ *Erdélyi Egyházkerületi Közgyűlési Jegyzőkönyv*. Kolozsvár. 1925. 18-19.

⁴⁴⁷ Megjelent az Erdélyi Ref. Egyházi Könyvtár IV-IX. köteteként Torda. 1924-1927. 6 kötetben. Bibliai történetek feldolgozása gyermekek számára, a család, vallástanítás és vasárnapi iskolák használatára, Gottfried Frankhauser *Der Weg zum Kinde* című folyóirata alapján.

említést tennünk, amelyeket a tanító- és tanítónőképző intézetek növendékei is használtak.

A Biblia címmel 1915-ben „próbakönyvként” tett kísérletet a Szentírásba történő bevezetésre, majd a kipróbálás tapasztalatait és a bírálatok javaslatait érvényesítve 1918-ban jelentette meg Juhász Albert nagyenyedi vallásanár átdolgozásában a második kiadást. A Biblia általános jellemzői után öt témakörben ismerteti az Ószövetséget (az őstörténetek, a zsidó nép története, a próféták, a törvény, az ószövetség költői könyvei), és három részben az Újszövetséget (Jézus, az apostolok, Pál apostol).

Az őstörténeteknél a teremtéstörténet és a bűneset után rátér az ősatyák közül Ábrahám és Jákób történetére, amelyet a kiválasztott zsidó nép története követ Mózes, a bírák és a királyok korában. A prófétákat századonként kronologikus sorrendben mutatja be. Az Ézsaiás könyvének szerzőségénél említi „babilóniai Ésaías”-t és a névtelen prófétát (Tritoézsaiást). A törvény cím alatt a Tóra öt legfontosabb törvénygyűjteményét ismerteti, megvallva, hogy a mózesi szerzőséget nem tartja elfogadhatónak. A dekalógus értelmét a krisztológiáig vezeti, amikor annak értelmét, beteljesedését Jézusban látja. A költői könyvek jellemzése tömör, összefogott.

Az Újszövetséget Jézus bemutatásával kezdi az evangéliumok tükrében, felvázolva bevezetésként a kort és a kortársak várakozását, a történelmi helyzetet és Keresztelő János fellépését. Jézus életének megragadásán, jellembrázolásán erősen érződik Bousset hatása. Az evangéliumok datálása, a kortörténeti felfogás erősen tradicionális és a Jézusban vallást kereső szempont is kortünet. Az apostolok fejezet a tizenkettő közül levelet író apostolokra és az apostoli korra koncentrálna, amelyet követ a Pál munkásságát bemutató fejezet.

Az átdolgozott kiadás értékelése: szerkezete áttekinthető; a beosztást az üdvtörténeti szemlélet szerint adja; a történeti adatok másodlagosak, inkább a nagy egészbe való beillesztés, az

összefüggések feltárása vezérli Makkait; és a bibliai vallástörténet kritikai megállapításainak tapintatosan kezelt, Makkai koráig leszűrődött eredményei együtt jelennek meg a tradicionális elemekkel; nem modernkedik, de szándékosan ki akar törni a Bibliával kapcsolatos idejétmúlt szemléletből; a bibliai személyek találó jellemrajzai kitűnőek, olykor újszerű szempontokat is felvet a jól ismert alakok jellemzésénél (pl. Ézsau); az első kiadás után kritikaként megfogalmazódott nehezen taníthatóság Juhász Albert átdolgozásának köszönhetően megszűnt, tagoltabb és áttekinthetőbb, tankönyvszerűbb lett, az ismeretelem nem olvad bele az elmélkedő részekbe, a tanító és építő szakaszok megoszlása is arányosabb lett; igényes stílusú, a maga korában magas színvonalú tankönyv.

A lélek élete és javai címmel 1922-ben jelent meg Makkainak a középiskolák legfelsőbb osztályainak szánt filozófiai bevezetése, amely szintén új utakra terel tanárt és diákot az előzményekhez képest (vö. Szitnyai Elek *Lélektan és Logika* c. korábbi tankönyvével). Makkai ebben a tankönyvben Böhm Károly filozófiai koncepcióját a lélektan terén érvényesíti. Megvizsgálja a tapasztalati lélektan törvényszerűségeit szem előtt tartva a lelket, a lélek életét, amint az van (ontológia), majd bemutatja olyanak, amilyenek a lélek javai, értékei szerint lennie kell (deontológia). Ennek értelmében kalauzolja el olvasóit a szépség és művészet (esztétika), az igazság és a tudomány (logika), a jóság és az erkölcsiség (etika), a szentség és a vallás (vallásfilozófia) területeire. Itt is eljut Makkai oda, hogy „a lélek életének csúcspontja... az istenfiúság öntudata, melyben a világ Isten országának megvalósulási terepévé lesz. Ezt fejezi ki mélységes szavakkal az evangélium, mikor hirdeti: 'Mindaz, ami Istentől született, legyőzi a világot'”.⁴⁴⁸

⁴⁴⁸ Makkai Sándor: *A lélek élete és javai*. Kolozsvár. 1922. 64.

Értékelés: A Makkai böhmi filozófiai álláspontot képviselő, korrekt tudással megírt bevezetéstana nem középiskolás fokon íródott, s a tanárok többségének is komoly erőpróbát jelentett a tanítása, mégis azt kell mondanunk, hogy az erdélyi filozófiai iskolához csak egy ilyen, tudományos igényű középiskolai tankönyv volt méltó. Nem is beszélve a könyvből áradó szemlélet nevelői jelentőségéről, amelyet Reményik Sándor a legelső közzött érzett meg és fejezett ki: „Makkai könyve olyan ifjúságot és olyan társadalmat akar nevelni, amelynek nincsenek a *valóságról illúziói*, de vannak a *valósággal szemben eszményei*. Az illúziók összeomlásával nem rendülhetnek meg az ideálok. Mert az illúziók a valósághoz tapadnak, az élet szolgálai — az eszmények pedig szuverének és értékük önönmagukban van.”⁴⁴⁹ A könyv tehát a tudományos értéke mellett nemzetpedagógiailag is missziót töltött be az ideálok összetörettetésének ínséges korszakában.

A *Kegyelemből, hit által*⁴⁵⁰ című gimnáziumi hittankönyv alcíme szerint a református keresztyén vallás alapvonalaít, tartalmát és védelmét adja elő. A Makkai Sándor kolozsvári teológiai tanárságának dogmatikai felfogását tükrözö, teológiai előadásainak anyagát népszerű formában közreadott hittan⁴⁵¹ első része bevezetés. A vallás lényege és a vallásos ember bemutatása után az egészből halad a rész felé, amikor a keresztyén vallás után az evangéliumi protestantizmusra, majd az evangélikus és református ágra koncentráll. Így jut el a reformátusok hitvallásos iratának, a Heidelbergi Káté gondolatmenetének elemzéséhez. A tar-

⁴⁴⁹ Pásztortűz. 1922. 253.

⁴⁵⁰ Több kiadást megért az Erdélyi Református Egyházkerület kiadásában, Kolozsvár. 1923; 1925; 1929.

⁴⁵¹ Vö. a Sárospataki TIREK Kt. Makkai hagyatékában található teológiai jegyzetekkel: *A keresztyén vallás filozófiája (Keresztyén hittan)*. Kolozsvár. 1918-1919. = Kt 4830.; *A református keresztyén világnézet és életeszmény. Hittani előadások*. = Kt 4836.

talmi kibontást végző második részben a Szentháromságtan egésze után az Atya, a Fiú és a Szentlélek munkájáról tanít. A könyvet egy apologetikai rész zárja, amelyben a keresztyénség és a kultúra kapcsolata, a kor szellemi irányzatainak kritikája és a keresztyénségnek mint tökéletes vallásnak az értékelése áll az olvasó előtt.

Értékelés: A vallástudományi teológiából a hitvallásos gyökerekre találás átmenetiségének jellemvonásai a legszembetűnőbbek. Nézőpontja antropológiai, de a folyamatos Heidelbergi Kátéra utalással megoldásai hitvallásos irányba vezetnek. Nem dogmatika, hanem a kor világnézeti harcai miatt, a válságkezelés érdekében írt vallásfilozófiai ihletésű református keresztyén világnézet.

Exkurzus:

A nemzetnevelő Makkai Sándor

Makkai Sándor alapvetően nevelői személyiség volt, amellyel egyházát és népét egyaránt szolgálta. Éppen ezért nevelői jelentőségének bemutatása nem lenne valóságghű, ha nem térnénk ki arra a nem katechetikai jellegű nevelésre, amit mint nemzetnevelő végzett, de amelyben egyházi emberként és a pedagógiai szempontok mellett mindig bibliai megfontolásokat is tartalmazó elvekkel vett részt. Vallotta, hogy a lelkipásztor az Ige pedagógiájának eszköze, akinek arra kell törekednie, hogy a nevelés részfeladatait egységben lássa.

Nemzetnevelői elveit főként a *Magyar nevelés magyar műveltség* (Budapest. 1937.) című könyvében fejtette ki,⁴⁵²

⁴⁵² A könyv felosztását ld. az életrajzi fejezetben, valamint ott található a „*Tudománnyal és fegyverrel — Arte et Marte*” című, másik

amelyben személyiségpedagógiáját továbbfejleszti a szociális pedagógia Paul Natorp (1854-1924) által képviselt irányával, aki azt képviselte, hogy az ember nevelése közösségben, a közösséggel, közösségi életre történik, mert az ember emberré csak a társadalom által lesz. A másik nemzetneveléssel foglalkozó nagy erdélyi pedagógus, Imre Sándor (1877-1945) szintén ezekből a gondolatokból indul ki és fejleszti ki saját pedagógiáját. Makkai pedagógiájának⁴⁵³ elemzése nem tartozik dolgozatunk tárgykörébe, de annak bemutatása igen, hogy hogyan kapcsolódott nála össze és került egyvonalba az egyén személyisége, a gyülekezet, az egyház, és a nemzet.

Makkai Sándor programja: népemmel az egyházért

A „népemmel az egyházért” gondolat világosan kifejezi azt a felismerést, amely felváltja a Nagy Károly püspök által gyakorolt „egyházzal a népért” koncepciót. Makkai Sándor programjának két jellemző vonása volt: egyrészt a gyülekezetnevelést eszközzé tenni a nemzetnevelésben, másrészt, hogy ennek következményei gyümölcsözzenek a nemzetre nézve úgy is, hogy a politikai nemzet lelki nemzeté formálódik.

Nemzetnevelő gyülekezet

A kolozsvári teológia „új nemzedéket” kinevelő műhelyének egyik jelentős tette az, hogy előkészítette azt a szemléletváltást az „új munkások” tudatában, amely felismerte, hogy a jövő útja az egyház számára nem a politikai csatározások kimenetelében van, hanem az élő, lelki egyházzá tör-

nemzetneveléssel foglalkozó könyvének ismertetése és a vele kapcsolatos 1945-ös népbírórsági védekezés lényege.

⁴⁵³ Ld. Pukánszky Béla: *Makkai Sándor pedagógiája*. Új Pedagógiai Szemle. 1991. 5. szám. 75-84.

ténő átfarmálódásban rejlik. Ebben a felismerésben Makkai Sándor a maga kortársai között előljárt.

Már fiatal lelkész korától kezdve mély összefüggést látott a gyülekezetnevelés és a nemzetnevelés között. Az egyházszorvadás és nemzethalál fenyegetettségében túlzó álomnak, csalóka vízióknak hatott a magyar nemzeti szellem feltámasztását, öntudatra ébresztését rimánkodó 1915. március 15-i beszéde, amely megszentelt nemzeti szellemet óhajt. Láttat egy olyan nemzetképet, amely szerint „Magyarországnak az örökkévalóság látószögéből bizonyosságot kell tennie a világ előtt arról, hogy csak jézusi alapon lehet nemzeti életet élni.” Mindez abból az alapvető felismerésből kell következzen, hogy „nincs teljesség a világrendben, ha nincs Magyarország”.⁴⁵⁴

Speciális feladatnak nyilvánította az öntudatos, erőteljes református gyülekezetek nevelését, amelynek betöltése az egész magyar nemzetre nézve életkérdés volt.⁴⁵⁵ A *Sárospataki Református Lapok*ban leírt sorai szerint ez részletezve azt jelenti, hogy a református egyházban „a gyülekezeti szellemet kell megteremtenünk, amely képes önmagát kormányozni és nevelni az önmagáért és másokért viselt erkölcsi felelősség tudatának komoly alapján. A gyülekezet szervezése, fegyelmezése, a presbitériumok újjáalkotása, öntudatosá nevelése, a nőnevelésünk nagy kérdésének megoldása, s a lelkésznevelés korszerű reformja által kell olyan református gyülekezeteket teremtenünk, amelyek elég hívők és elég erősek legyenek ahhoz, hogy megteremtsék a református közszellemet, megalkossák a krisztusi szeretet-

⁴⁵⁴ Makkai Sándor: *A magyar nemzeti szellem*. Református Szemle. 1915. 177-183.

⁴⁵⁵ Makkai Sándor: *A kálvinista gyülekezetnevelés alapelvei*. Az Út. 1917. 218.; A református hit önvédelmi vetületére nézve ld.: Mak-kai Sándor: *A szekták keletkezésének okai*. Kolozsvár. 1917. 20-21.)

munka intézményeit... Nem a napi politika harcaiban, hanem a nemzetnevelés nagy, széles és mély területén való komoly érvényesülésében fogja a magyar kálvinizmus a maga gyülekezetteremtő munkája által az egész nemzet életére kiható szociális jelentőséget kifejteni és megbizonyítani”.⁴⁵⁶ Hogy mennyire ez volt a kor igazi életkérdése, azt bizonyították az 1920-as évek, amikor az erdélyi reformátusságot felkészületlenül érték a kihívások. Magyarsága csupán politikai volt, de nem evangéliumi, tanítása nélkülözötte a hitvalóságosságot, külső rendje, szervezettsége önmagában nem teremtette meg a lelki közösséget.

Makkai gyülekezetnevelési szempontjai a „kálvinista demokrácia”⁴⁵⁷ kialakítását célozzák meg, amelynek alapja az „Istennek Krisztusban való uralma”. A theokrácia az egyetlen módja annak, hogy az egyház lelki közössége elnyomás mentes, emberhez méltó életkeret legyen. Ennek alapokmánya az evangélium, amelynek négy adománya van: 1. szabadságot ad arra, hogy önmagunkat fenntartás nélkül alárendeljünk Krisztusnak; 2. proklamálja a testvériséget; 3. benne kap adománylevelet a szolgálat terén adott egyenlőség; 4. engedélyezi a szeretet versenyt. Az evangélium ilyen szellemű jelenléte hozza meg Makkai szerint a *lelkület terén* azt, hogy kipusztul az önzés szelleme az élet területeiről, a *szervezet terén*, hogy mindenki megtalálja a saját helyét és munkáját a szervezett munkaközösségekben, s református hitüket gyakorolva feleljenek meg jobban választott hivatásukban; a *kötelesség és az áldozat terén* pedig megjelenik a sáfárcodó egyház távlata, amelyben megsemmisül a magyar természet atavisztikus irtózása a rendszeres teherviseléstől, s természetessé lesz a közteherviselés.

⁴⁵⁶ Sárospataki Református Lapok. 1918. 91-92.

⁴⁵⁷ Makkai Sándor: *Kálvinista demokrácia*. Református Szemle. 1931. 178-184.

Ennek az „álmképnek” a vonásai Makkai erdélyi korszakában születtek, de az anyaországban is összefoglalta ezeket a gondolatokat a magyar reformátusság létkérdéseiről gondolkodva 1938-ban,⁴⁵⁸ s a *Magyar református egyházak „kisebbségi” sorsban* című előadásában emlegeti fel újra, hogy Erdélyben „a missziói munka nyomán kezdett kirajzolódni egy református egzisztenciaközösség ígéretes körvonala, melyben lelkileg és anyagilag minden élő egyháztag megtalálja életlehetőségét és bizonyágtételének helyét. A kálvini theokrácia, az evangéliumi demokrácia látomása ez, melynek megvalósulása a szabad egyház koronája.”⁴⁵⁹

Ma is döntő kérdés, hogy megvalósul-e a lelkület, a szervezet, az áldozat terén az evangéliumi szabadság demokráciája, amelytől az is függ, hogy olyan *tényező lesz-e* a református egyház, aminek van vonzása, megtartó ereje és kisugárzása arra a nagyobb közösségre — a nemzetre —, amelyért felelős.

Politikai nemzetből lelki nemzetet formálni

Az öntudatos gyülekezet nemzetnevelő feladata lehetne csupán annyi, hogy egy „minőségi egyház” segít kialakítani egy „minőségi nemzetet”, azaz a nemzet csak olyan dolgokat fogad el, vesz át, ami sajátos struktúrája, profán jellege, népi-állami érdeke szempontjából segítene „megjobbítani”, „forradalmiasítani”, „restaurálni”, „feltámasztani” a nép életét. De láthatná — és látták is sokan — abban is, hogy a kettőt össze kell elegyíteni, s a keresztyén hitvallási termi-

⁴⁵⁸ Makkai Sándor: *A magyarországi reformátusság létkérdései*. In: *A világ magyar reformátusságának létkérdései*. Igazság és Élet füzetei 12. 20. o.

⁴⁵⁹ Makkai Sándor: *Élő gyülekezet*. Budapest. 1948. 117-118.

nológiákat átvenni, s cégtábla cserével „átkeresztelni” a dolgokat.⁴⁶⁰

Makkai az igazi célt abban látja, hogy valami több történjen. Az egyház nem elégedhet meg annyival, hogy csak a fent sejtetett elvárást elégítse ki. Az egyház többlete az, hogy tud valami olyat adni a nemzetnek, amit nem is szoktunk egyébként attól számon kérni: meg tudja szentelni, hogy saját küldetésére alkalmasabb legyen. Minden egyéb képződménytől — legyen az állam, társadalom — idegen az a szó, hogy „lelki”, de a nemzettől nem. (A nemzet fogalmának érzelmi töltése különösen a kisebbségi magyarság számára kínálja ezt az összekapcsolódást.) Makkai szerint „a kálvinizmus az az örök termő és nemesítő Tőke, amelyből a nemzet életébe a megszentelő életnedvek áramlanak, távol minden politikai irányzattól, de meghatározva minden idők igazi nemzeti politikáját.”⁴⁶¹ Makkai ezt nem úgy képzei, hogy az egyház politikai vagy közéleti szerepet vív ki magának, s felső vezetésének nyilatkozataival dirigál, hanem az intenzív gyülekezeti munka kapcsán hatja át alapjaiban a közéletet. Ezt bizonyítja egyik 1931-es levelének részlete is, amelyben a „magyar önfenntartás belső programjáról” ír: „én ezt a munkát elválasztandónak tartom a [román] kormány kisebbségi politikájától és semmiképpen nem tartanám szerencsésnek az abba való bekapcsolódását, mivel én olyan munkára gondolok, mely minden kormányzati politikától függetlenül, s bármely kormány által respektálandó módon tisztán belkörüleg és csakis az önerőre támaszkodva szervezi meg a magyar existenciát. Ha egy ilyen önfenntartás biztosítható lesz, akkor lehet beszélni csak arról, hogy miképpen viszonyuljon ez a mindenkori, vagy egy adott

⁴⁶⁰ Vö. Imre Lajos: *Hitvallásos nevelés, közoktatás, nemzetnevelés*. Az Út. 1943. 132-135.

⁴⁶¹ Makkai Sándor: *Öntudatos kálvinizmus*. Budapest. 1925. 66.

kormány kisebbségi politikájához. Végre meg kívánom jegeezni, hogy én egy ilyen programot kizárólag csak a magyarság kialakult politikai és társadalmi szervezetén belül, annak tagozataiban és azok által tartok lehetségesnek s határozottan szerencsétlennnek és elítélendőnek tartok minden olyan kísérletezést, mely pártszakadások, új pártkreációk és széttagolódások által remél sikereket elérni. A megújulásnak belülről kell történnie, szilárd és komoly elszánással, de békében és egységben. Az elmúlt évek többé kétségbe nem vonható tanulsága ez.”⁴⁶²

Jövőt eldöntő tényezőnek nevezi Tavaszy Sándor is azt, hogy hassen egy „közös nemzeti ethosz”, s ez nem lehet más, csak a szabaddá tevő „keresztyén eticizmus világnézete”.⁴⁶³ Makkai is ebben látta a megoldást, mert „a lelki egyház kötelezett, de képes is arra, hogy a politikai nemzetből lelki nemzetet neveljen s a maga közösségében lelki impériumot gyakorolván, kulturális, társadalmi és gazdasági téren is megteremtse a magyar reformátusság egzisztenciaközöségét.”⁴⁶⁴

A lelki nemzetté formálódásnak kifelé irányuló hatását is felvillantja Makkai, amikor abban az irányban is gondolkodik, hogy a magyarságnak már csak földrajzi elhelyezkedéséből adódóan is missziója van két irányban is: egyrészt a Duna völgyében, másrészt Európa egésze felé. Ez az Isten kiválasztó kegyelmét felismerő hit tudja ellensúlyozni a magyar nép zivataros századai miatt kialakult nemzeti fatalizmust. „Isten többet akar ebből a népből kihozni, mint pusztán egy ideig-óráig ellenálló gátat, sőt éppen ezek között a

⁴⁶² TIREK Kt 7146. A levél kelte: Kolozsvár, 1931. május 11.

⁴⁶³ Tavaszy Sándor: *Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése*. Kolozsvár. 1928. 5.

⁴⁶⁴ Makkai Sándor: *Szolgálatom*. Ref. Zsinati Sajtóosztály. Budapest. 1990.108.

próbák között népek világosságává és tanítójává akar tenni bennünket.”⁴⁶⁵ A magyarság, mint „Európa világítótornya” gondolat nemcsak *A jövő útja* c. előadásban szólal meg, hanem az *Európai magyarság* címűben is ott érezzük, amikor a magyarság önértékéről beszél: „önmagunkért kell európai nemzetnek lennünk. Ez, éppen ebből kifolyólag, valami egészen mást jelent, mint Európa utánzójának, szolgájának vagy éppen majmolójának lenni. Nincs szükségünk Európa bűneire, igazságtalanságaira, szeszélyeire, képmutatására, felfuvalkodottságára. Saját magyar jellemünk és szellemiségünk kifejtésére van szükségünk az európai kultúra valódi és örök értékeinek érvényesítése által. A mi európai feladatunk: embernek lenni — magyarul... lehetünk különb európaiak, mint a politikai Európa. Ki tudja, talán mi vagyunk azok, akik magyar nemzeti kultúránk által visszaadhatjuk az „európai” szó elveszőben levő hitelét, európai erényeket valószínűsítván meg Európa bűnei nélkül.”⁴⁶⁶

Sokféle igazolást lehetne találni a személytelen statisztikáktól a személyes nyilatkozatokon át arra, hogy milyen mértékben ültetődött át a köztudatba Makkai elképzelése és abból mennyi valósult meg. De azt sokkal hitelesebbnek érezhetjük, hogy tetten érhető az a pillanat, amikor az álomnak indult „lelki magyarság”-gondolat hitvallássá lesz a Vársárhelyi Találkozó zárónyilatkozatában 1937 október elején, amikor Makkai már nincs Erdélyben. A megújulás alapelveiről Venczel József a következőket jegyezte fel: „Valljuk tehát, hogy a kereszténység az erkölcsi magatartású, nemzeti kultúrájú és demokratikus szervezetű erdélyi magyarságnak egyetlen megújulási lehetősége. Tudjuk, hogy a keresztény jelszavak mai politikai konjunktúrájában nem szokatlan do-

⁴⁶⁵ Makkai Sándor: *A jövő útja*. In: „Áll a viharban maga a magyar...” Igazság és Élet füzetei 19. 68.

⁴⁶⁶ Makkai Sándor: *Európai magyarság*. Debrecen. 1937. 26.

log a kereszténységet közéleti és társadalomszervezési elvévé tenni. Mi azonban a kereszténységet nem mint divatos jelentésű jelszót értelmezzük, nem osztályérdekek védőjét látjuk benne. A kereszténység; hittudat és életformáló erő, őrizője és ápolója pedig az egyház. Az egyházak kérdésében Erdély régi hagyományos szelleméhez térünk vissza, melynek vállalásos életét mély buzgóság, tántoríthatatlanság és áldozatoság s ugyanakkor mély bölcsesség és türelem jellemezte.”⁴⁶⁷

5. A missziói bibliatanítás terve

A II. világháború utáni ébredési és evangélizációs hullám veszélyeztetettségének az idején egy új műfajra, a *bibliaiskolára* talált rá Makkai Sándor. Mindezt akkor akarta mozgalommá tenni, amikor a missziói munka megbénítását célzó állami szorítások erősödtek és nyilvánvalóvá lettek. Az állam eldöntötte, hogy az egyesületeket felszámolja, oktatási rendszerét szétzilálja, diakóniai munkáit elbocsátja, a kötelező vallásoktatást megszünteti, az egyház működési terét fokozatosan csökkenti. Ebben a szituációban kap lényeges szerepet Makkai missziói koncepciójában a laikusok kiképzésének és szolgálatba állításának programja.

Az Országos Missziói Munkaközösség nevelői munkaágának első konferenciáján (Debrecen 1949. február 17-19.) bontakoztak ki a keretek a nyilvánosság előtt. A terv az volt, hogy elsősorban az egyház történelmi múltú kollégiumai a népfőiskolai tapasztalatok alapján adnának otthont a bibliaiskoláknak, de máshol is alakulhatnának, s egész évben működnének, hogy nyaranta átvegyék „az egyre szűkebb körre szorító ifjúsági konferenciák helyét”.

⁴⁶⁷ Venczel József: *Erdélyi föld — erdélyi társadalom*. Budapest. 1988. 75.

A tanfolyamok hármastagolását tervezték nagy hangsúlyt téve a bibliaismeret koncentrikus körökben történő tanítására (alapfogalmak, bibliai üdvtörténet, Isten üdvterve bennem és a világban), a hitvallásismeretre és a különböző egyházi szolgálati ágakban szerzett gyakorlatra.

A tanfolyam elvégzése hitoktatásra és bibliakörvezetésre képesített volna.⁴⁶⁸ Az itt kiképzettek lettek volna a szervezői a gyülekezeti bibliaiskoláknak. Így ír erről a tervről 1949-ben: „Úgy látjuk, hogy az evangélizáció különböző típusú szolgálatai által hitre ébresztett lelkeket az ország 10-12 helyén felállítandó, közös terv szerint működő, az eddigieknél nagyobb időtartamú és rendszeresebb bibliaiskolákba gyűjtjük s ott képezzük ki őket és indítjuk a kifejezetten gyülekezetépítő szolgálatba, mint önkéntes gyülekezeti munkásokat. Erre a célra fokozottan munkába vesszük a lelkész-evangélizáció szolgálatát is, hogy minél több lelképásztort ébreszthessünk reá és nyerhessünk meg annak, hogy ezeket az önkéntes munkásokat azután maguk tartsák össze, irányítsák és alkalmazzák gyülekezeteik építésében.”⁴⁶⁹

A gondolat elvi alapvetését a már fentebb említett debreceni konferencián adta elő Makkai. Az egyház nevelői és missziói te-

⁴⁶⁸ Török István: *A keresztyén nevelés mai problémái*. Református Egyház. 1949. 3-4.

⁴⁶⁹ Makkai Sándor: *Evangélizáció és gyülekezetépítés a magyarországi református egyházban* (1949) — kézirat, TIREK Kt 4958. 2-3. — A bibliaiskolának akadtak ellenzői is. Ld. ezzel kapcsolatban Pap László véleményét: „Makkainak ebben az időben nagyszabású és súlyos pénzügyi következményekkel járó terveit voltak a laikus munkásképzés országos megszervezésére. Ezt a tervet én nem tudtam magamévá tenni, mert egyházunk jövőjét sokkal realisabban ítéltém meg, minthogy képesnek láttam volna egyházunkat a meglévő lelkészi munkaerőkön kívül még fizetett laikus munkások beállítására is. Szerintem csak az önkéntes laikus munkások felkészítésével kell foglalkozni, amint ezt — míg a körülmények engedték — a budapesti Theológián gyakoroltuk is.” (Pap László: *Tíz év és ami utána következett 1945-1963*. EPMSZ Bern. 1992. 79.)

vékenységének összefüggéseiről tartott előadása Török István összefoglalásában maradt fenn,⁴⁷⁰ amely szerint Makkai a nevelés hármasságát emelte ki: „A nevelés először is: *fegyelmezés*, hogy a gyülekezet tisztaságában megtartsa s elejét vegye az egyházi bíraskodásnak és megtorlásnak. A nevelés másodsor: *hittanítás*, hogy a lélek és a Krisztus között az utat nyitva tartsa. Ezért egyfelől letakarítja az Igeről azt, ami emberi rátapadás, másfelől tárgyias módon tudatosítja azt, ami a gyülekezetben történik. Ennek a munkának csak az evangélizáltak, a hitre jutottak között van értelme. Maga a tanítás nem szül új életre, viszont csak az új élet tudnivágyó. A nevelés harmadsor: *kulturális* nevelés. Az egyháztagnak nem légtüres térben él, hanem a kultúra, a gazdaság és a politika világában. Hogyan éljen ebben a világban, miféle tájékozódás szerint? Erre felel a kulturális nevelés, mely nem egyéb, mint a vallástanítás kiszélesítése s rendeltetése szerint eloszlatja a kultúra világában Krisztus és a lélek közti homályokat s megtárgyalja az Ige által átértékelt kultúra kérdéseit. Ne engedjük, hogy elszakadjon ez a nevelés a pneumatikus világtól. A nevelés itt is csupán feltárja a harc- és munkateret, a misszió meg az ihletést adja.”

Későbbi, de szintén elvi jellegű Makkainak az a tanulmánya, amely *A katechézis és a missziói bibliai tanítás kapcsolata* címen jelent meg.⁴⁷¹ Ebben a missziói parancs alapján állapítja meg, hogy „a tanítvánnyá tevés nem a tanítást jelenti, hanem abba az állapotba segítést, amelyben aztán az illetőt tanítani lehet.” A sorrendiség alapján a missziói evangélizációt bibliai tanításnak kell követnie. Ez a műfaj más jellegű, mint az iskolai vallástanítás. Ki akarja küszöbölni annak hibáit. Makkai elvettettnek tartja többek között az iskolai katechézisben azt, hogy az sohasem tekintette előfeltételnek a hitreébredést, „sőt racionalista tévelygés-

⁴⁷⁰ Török István: *A keresztyén nevelés mai problémái*. Református Egyház. 1949. 3-4.

⁴⁷¹ Református Gyülekezet. 1950. 645-651.

sében egyenesen azt látta céljának, hogy tanítás, tehát értelmi művelet útján ébresszen hitet, létesítsen döntést és neveljen keresztényen életet”,⁴⁷² hogy az iskolai hitoktatás nem tartott kapcsolatot a gyülekezeti élettel, nem a gyülekezetnek nevelt, illetve kimaradt a tanításból az Ige üdvtörténeti szemlélete és az Isten Országára való irányulás. A missziói bibliai tanítással — amelyik nem mellőzi a módszerességet és felhasználja a modern mélylélektani, pedagógiai és szociológiai ismereteket a bibliai tanításban — ki lehet Makkai szerint küszöbölni a fent említett hiányosságokat, mert nincsenek életkorhoz kötött határai, előfeltétele a hitreébredés, szem előtt tartja a gyülekezeti szempontot, a tanítási anyag üdvtörténetre koncentráltságát és az Isten Országára irányultságot. Makkai elképzelésében ez a forma semmiképpen nem helyettesítette volna az iskolai vallásoktatást, hanem vele párhuzamosan folyhatott volna. Ahogyan ő mondta: „Természetesen élnünk kell az iskolai vallástanítás keretével és lehetőségeivel. De a bibliai tanításnak a gyülekezetekben emellett is folynia kell minden olyan módon és keretben, ami megegyezik a törvényes lehetőségekkel.”⁴⁷³

Nem feledkezhetünk meg arról a szomorú tényről, hogy a bibliaiskolák Makkai-féle programjának felvetése idején, 1949. szeptember 5-én törölte el az Elnöki Tanács 1949. évi 5. számú törvényerejű rendelete a kötelező iskolai vallásoktatást, amely felhúzta a zsilipet a vallásoktatás lehetetlenné tevésének legkülönbözőbb módozatai előtt!

A bibliaiskolák programjának szellemi előkészítésében Makkai felhasználta a *Református Gyülekezet* c. lap minden lehetőségét. Nemcsak a hivatalos fázisokról való folyamatos tájékoztatással,⁴⁷⁴ az előadokat felkészítő konferenciáról szóló tudósi-

⁴⁷² U.o. 647.

⁴⁷³ Református Gyülekezet, 1950. 650.

⁴⁷⁴ Pl.: Református Gyülekezet, 1949. 3. szám 38-41.; 6. szám 66-69.; 7. szám 80.

tással,⁴⁷⁵ hanem a szellemi háttérrel biztosító elméleti anyagok, vezérfonalak kidolgozásával is. Ezek közül a legjelentősebb teológiai téren is az alapfokú bibliai tanfolyamok anyagául munkaközösségben elkészített *Isten üdvterve* című tanulmány.⁴⁷⁶

A bibliaiskolák hálózatának kiépítésével a helyi bázisok megerősödését, a kollégiumok megmaradását szolgáló újabb funkciók szervezését, az ébredési vezetők gyülekezetépítő munkába történő bevonását, az elsorvadásra ítélt iskolai hitoktatás mellett egy új, a felnőtteket is célba vevő katechézis struktúráját kívánta megszervezni Makkai. A leépítő külső szándékkal szemben egy új belső rendszer létrehozását akarta előmozdítani, amely kiegészítője, elmélyítője és folytatója lehetett volna az evangélicizáció által elkezdett ébresztő munkának.

⁴⁷⁵ Református Gyülekezet. 1949. 8. szám 80-81.

⁴⁷⁶ Református Gyülekezet. 1950. 167-227. Ez a „kis üdvtörténet” Oscar Cullmann 15 évvel megelőzve, gyülekezeti szinten terjesztette az ún. „üdv történeti bibliaszemléletet”, amelyről Cullmann a *Heil als Geschichte* c. művében 1965-ben írt.

PÁSZTORÁLTEOLÓGIA

Makkai Sándor munkásságának utolsó évei mérföldkövet jelentettek a hazai gyakorlati teológia területén. Hézagpótló, összefoglaló poimenikai műveivel fehér foltok tűntek el e diszciplína hazai területéről.

A II. világháború hányattatásai közben kapta 1944. május 1-én a felkérést, hogy írja meg a *Református Egyházi Könyvtár* kiadványsorozatában a *Pásztorális Theologia* című kötetet. Makkai nagy terve az volt, hogy egy trilógiában dolgozza majd ki a pásztorálteológia teljes rendszerét, amelybe beletartozik a lelkigondozás története és a prolegomena, a közösségi lelkigondozás tana (koinonika) és a személyes lelkigondozás tana (poimenika).

A lelkigondozás történetét 1945-46-ban megírta és sajtó alá rendezte, de terjedelménél fogva nem kapott lehetőséget a megjelentetésre. Részletei elszórtan láttak napvilágot a *Református Gyülekezet*⁴⁷⁷ c. lapban, illetve egy fejezet a *Református Egyházban*.⁴⁷⁸ A mű további része kéziratban maradt.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ Makkai Sándor: *Lelkigondozás az Ószövetségben*. Református Gyülekezet. 1949. 10. sz. 53kk; *Lelkigondozás az evangéliumokban*. Református Gyülekezet. 1950. 356kk; *Az apostoli és ősgyülekezeti lelkigondozás*. Református Gyülekezet. 1950. 501k; *Lelkigondozás az ókeresztynén egyházban*. Református Gyülekezet. 1950. 603kk; *Lelkigondozás a középkori egyházban*. Református Gyülekezet. 1950. 681kk.

⁴⁷⁸ Makkai Sándor: *Luther, Zwingli, Bucer mint lelkigondozók*. Református Egyház. 1951. 2. sz. 24-26.

⁴⁷⁹ TIREK Kt. 4854; 4855; 4856; 4857.

A trilógia második pillére, a *Poimenika. A személyes lelki-gondozás tana*, amely 1947-ben jelent meg a Református Egyházi Könyvtár XXIII. köteteként.

A közösségi lelkigondozás tárgykörébe tartozó, harmadik kötete torzó maradt, mivel az országos missziói munka irányítása közben nem futotta Makkai idejéből arra, hogy tanítását e tárgykörben rendszerbe foglalja.

Ilyen irányú írásait gyűjtötte össze *Az élő gyülekezet* (1948) című tanulmánykötetben. Azt azonban tudjuk, hogy koinonikájának részéül szánta már korábban megjelent négy tanulmányát:

Az egyház missziói munkája II. részét, *A magyar református-ság egyházi élete* (1940), *Egyház és gyülekezet, különös tekintettel a lelkigondozásra* (Theologiai Szemle. 1944. 1. sz. 4-21.), *Egyetemes papság és gyülekezeti szolgálat a lelkigondozásban* (In: Emlékkönyv Szentpéteri Kun Béla 70. születésnapjára. 1946.).

* * *

Dolgozatunk további részében a Makkai által tervezett pásztoralteológiai trilógiából elkészült művek elemzésével kívánunk foglalkozni.

1. A lelkigondozás története⁴⁸⁰

1. 1. Lelkigondozás a Szentírásban

Lelkigondozás az Ószövetségben

Az ellentétes vélemények bemutatásával (Köstlin, Harde-land) és a habozó álláspont (Blau) megemlítésével kezdi Makkai tárgyalni a kérdést: van-e egyáltalán lelkigondozás az Ószövetségben? Azokkal szemben, akik szerint nincs elég alap arra, hogy lelkigondozásról beszéljünk az Ószövetségben, mert ilyen sajátos értelmű szolgálat akkor még nincs, Makkai határozottan igennel felel a kérdésre. Kálvinnal együtt vallja, hogy az Ó- és Újszövetség teljes és elszakíthatatlan egységben van egymással, ugyanazon örökség és üdvösség részesei. Isten népe körében a vallás és kegyesség szabálya sohasem volt más. Az Ószövetség hitvallóitól Krisztus nem ereje, hanem csak megjelenésének módja szert volt távol. Makkai szerint az Ószövetség jelentősége a lelkigondozásban az, hogy benne Krisztus egyházának *előképét* (Kálvin) találjuk, így az egyház tevékenységeinek, köztük a lelkigondozásnak is az előképe áll előttünk. Makkai ezt a tipológiai fel-

⁴⁸⁰ *Mivel Makkai rendkívüli felkészültséggel megírt lelkigondozás-történeti művének első fele, a ma már alig fellelhető Református Gyülekezet c. periodikában jelent meg részletekben, a második fele pedig soha nem jelent meg nyomtatásban, ezért a mű vázlatos és értékelő ismer-tetését dolgozatomban szükségesnek tartottam.*

A téma feldolgozása során a Református Gyülekezetben megjelent fejezeteken túl használtam a műnek Sárospatakon, a Makkai-hagyatékban őrzött teljes kézirat anyagát. Jelzetét ld. a 479. jegyzetpontban. A lelkigondozás történetének bemutatása során a tartalmi kivonatban — mivel az követi a fent említett cikksorozat szövegét — csak kivételes esetben adunk hivatkozási helyet. Csak onnantól használok rendszeresen idézőjelet és a jegyzetben helymegjelölést, ahonnan a sárospataki Nagykönyvtár kéziratárának anyagát használtam (A reformáció kora lelkigondozástörténetétől).

fogást az egész fejezetben következetesen érvényesíti.⁴⁸¹ Ezért nem „népgondozásról”, hanem az üdvösségre és Isten országára néző pneumatikus-eschatologikus jellegű lelkigondozásról beszélünk. Ez azt is jelenti, hogy a lelkigondozás itt uralkodóan közösségi, gyülekezeti tevékenység.

Az ószövetségi lelkigondozás tartalma és formái között először a *kultuszközösségi lelkigondozásról* szól. Az ószövetségi nép elsősorban kultuszközösség, amelynek soraiban az egyén eltörpül. A nép tagja a kultuszon keresztül tartozik hozzá. A kultuszban nem lehet egyénieskedni, azt csakis az Úr által előírt módon lehet végezni, mert ettől függ az áldás és üdvözítés. Azonban az Ószövetségben a törvényt betartó egyén, a kultuszközösségen belül Jahve különös védelme alatt áll. Erre a kapcsolatra Isten és ember között kölcsönösen a hűség a jellemző. Ez a magatartás válik a kultuszközösség törvényrendszerének meghatározójává, s ezt szabályozza a „törvény summája”. Ha a törvény a kultuszi rendből folyik, akkor az ószövetségi szemlélet szerint a jellege egészen lelki, ezért kell — Makkai szerint — ezt a szabályozást lelkigondozásnak neveznünk. Ez a fajta lelkigondozás abban áll, hogy pontosan körülírja a népnek a hűséges élet mintáját, ami Isten hűségének viszonzása. A nép tagjainak ezt a szeretetet kell egymás között is gyakorolniuk. Így az egyén kérdései és szükségai a nép egészének is problémái és ez viszont is igaz.

Az ószövetségi lelkigondozók a közösségi lelkigondozást meghatározott körülmények között gyakorolják. Céljuk a nép Is-

⁴⁸¹ „Így az ótestamentumi szent helyben (sátorban, templomban) és szent cselekményekben (főképpen az áldozásban) az egyetemes papságnak, mint istentiszteleti közösségnek előképét kapjuk, a szent népben pedig az egyetemes papságnak, mint hívő gyülekezetnek, mint a bűn ellen harcoló és Krisztus hatalmáról bizonyoságtévő, pásztori lelkek szeretetközösségének előképét. Ez utóbbiban a törvényrendszer és a prófétai kritika az, ami a maga előképszerűségében a Krisztusban való keresztyén életre mutat, mint a gyülekezeti lelkigondozás tárgyára és céljára.” (Református Gyülekezet. 1950. 55.)

tennel való szent életközösségének biztosítása: szószólói Istennek és Isten előtt képviselői a népnek. Makkai az ószövetségi lelkigondozókról adott bő ismertetését *Mózes*szel nyitja. A nép imatúsákat vívó pásztor. A lelkigondozás előképi jelentőségű tetteinek értékeli Makkai az ércbíró odaállítását a nép szeme elé, mert ma is az a lelkigondozó teendője, hogy rámutasson a szabaddulás lehetőségére. Makkai kiemeli még *Sámuel*t: a félelmes próféta Isten szuverén királyságának védője, aki lelkigondozóként védi a zsarnok királytól a maga veszére törő népet; *Salamont* és *Ezsdrást*, az imádkozó lelkigondozókat; *Nehémiást*, aki életét szenteli a népe és Ura életközösségének helyreállítására; *Hóseást*, akinek lelkigondozását a hűtlen néphez szóló szeretetteljes rábeszélés hatja át; *Babiloni Ézsaiást* felülmúlhatatlan lelkigondozói ígéhirdetése miatt; valamint *Jeremiást*, a foglyoknak levelet író, önmészó sorsprófétát.

A lelkigondozói esetek között előfordul egyéni lelkigondozás is, de ezekben is megmutatkozik a közösségi jelleg, mivel általában a hatalmukkal visszaélő, az egész népért felelős eljárók a lelkigondozás tárgyai. Makkai szerint szintén jellemző, hogy a lelkigondozás iránya negatív volt: Isten ítéletének közlése. Ez érthetővé teszi számunkra, hogy pásztori vonásokról, személyeségről nem lehet beszélni, az Isten küldöttének ilyen esetben nincs szüksége egyéni eljárási módokra, sőt küldetése személytelenséget követel tőle. Makkai sorra veszi azokat a szituációkat, amikor a próféták Isten visszavonhatatlan ítéletét közlik egy-egy egyénnek, akinek a sorsa példázatos módon van a nép elé állítva. Ilyen figyelemre méltó találkozásra hozza fel példának Makkai Sámuel és Saul, Náthán és Dávid, Illés és Akháb, Ézsaiás és Ezékiás történetét. Elizeust tartja a legtitokzatosabb lelkigondozóprófétának, aki ellenállhatatlanul szuggeráló személyiség, aki szinte uralkodik a lelkeken (2Kir 8,7-15; 13,14-19).

Nem hagyja Makkai figyelmen kívül azt sem, hogy az Ószövetségnek a tartalma is általában lelkigondozói hatásokkal bír.

Sok ilyen részlet mellett kiemeli ebből a szempontból az Ószövetség tanító és költői könyveinek jelentőségét.

Az ószövetségi lelkigondozás korlátainak feltárásával foglalja össze Makkai ezt a fejezetet. Négy negatívumot sorol fel az Ószövetség lelkigondozásával kapcsolatban, amiket „árnyék”-nak, Krisztusban eltűnő „lepél”-nek (2Kor 3,13-18) mond. A módszer itt is tipologiai. 1. Le kell számolni azzal a felfogással, hogy az ószövetségi lelkigondozás csak a választott népre vonatkozik. Ha a testi Izrael helyére a lelkit tesszük, akkor Makkai szerint ez azt jelenti, hogy „Isten a maga üdv munkáját Krisztusban a választottak közösségére, a gyülekezetre korlátozta, tehát a lelkigondozás határa itt is a gyülekezeten belüliség kell, hogy legyen.” 2. Az ószövetségi lelkigondozás megvalósítandó célja a szent élet, amely a Krisztus által megvalósuló mennyei, pneumatikus élet előképe. 3. Az ószövetségi lelkigondozás negatív, tiltó-ítélkező eljárásának az a jelentősége, hogy a döntő pillanatban odafordítsa az embert az emberfeletti megoldáshoz. A döntés mindig „négy szemközti Istennel” történik, de Krisztus az Újszövetség pozitívumával jön: „Én vagyok az ajtó” (Jn 10,9). 4. Az ószövetségi lelkigondozás kultuszi indokoltságának negatív értelmű nagy figyelmeztetése, hogy az istentiszteletben való részvétel és közösség még nem maga a gyülekezeti keresztyén élet.

Lelkigondozás az Újszövetségben

Az Ószövetséggel szemben az evangélium sajátossága, hogy az egyéni lélek végtelen értékét hirdeti (Mt 16,26). Az emberi lélek az evangéliumokban azért értékes, mert Isten megváltó szeretetének tárgya. Ebben a szemléletben — mondja Makkai — az egyes lélek felett nem lehet a törvény hatalmával uralkodni, a lelket csak nevelőileg, személyes módon, vezetni lehet. A törvény helyetti új életprincípium, felülről jövő erőforrás a Krisztus halála, feltámadása és a Szentlélek ajándéka. Így az evangéliumok lelkigondozásának célja: Krisztussal való közösségben megtartani a lelket. Ennek a lelkigondozásnak az alanya a Jó Pásztor, aki életét adja a juhokért (Jn 10,11). Makkai a Jn 10,1-16 exe-

getikailag megalapozott üzenetével mondja el a Jézus Krisztus pásztori önbizonyoságtételét.⁴⁸² Végül a Jó Pásztor maga is azonosítja magát juhaival, mert helyettes áldozatában megöletett Bárány lesz. Ezért Krisztus pásztori szolgálata: *sui generis*. Makkai erre hivatkozva óv attól, hogy a gyülekezeti lelkigondozás szolgálatát azonosítsuk a Krisztuséval. Jézus Krisztus nem lelkipásztori példa. Tiltakozik a Jó Pásztor minden emberi relativizálása ellen. Valóságos értelemben nincs más lelkigondozó és lelkigondozás, csupán Krisztus lelkekért végzett munkája. Ezért az egyházi lelkigondozás nem a lelkek üdvözítése, hanem állandó utalás, rámutatás az egyedüli megoldást adó Krisztusra. Makkai ebből két tanulságra hívja fel a figyelmet: 1. a lelkigondozó csak kegyelemből lehet pásztorrá, 2. szükséges, hogy a lelkigondozók maguk is a Jó Pásztor gondozottjai legyenek.

A Jó Pásztor nyája, juhái c. részben Makkai bemutatja és jellemzi azokat a jellegzetes csoportokat, akik Jézus lelkigondozásában részesültek:

1. A *betegek* testi gyógyulásáról elmondja Makkai, hogy tovább kell látnunk. Krisztust a beteg lélek érdekelte s a testi baj gyógyítása az ő szemében és kezében a lelki indok és lelki szabaddulás feltárásának alkalmává vált. Jézus pszicho-szomatikus egységben látta az embert. A testi baj gyógyítása és az egyéni lélek mentése, példázatává lesz az Isten emberhez lehajló, könyörülő szeretetének. Megállapításainak aláhúzására illusztrációkat (miniatűr bibliai esetábrázolások) ad az ismert történetek alapján a vakok, a siketnéma, a vérfolyásos asszony, a gadarai ördöngös,

⁴⁸² Figyelemre méltó Makkai itteni gondolatmeneténél, hogy érződik a Victor Jánossal folytatott misszióval kapcsolatos vitájának az a tanulsága, hogy exegetikailag kifogásolható volt *Az egyház missziói munkájában* a három terület (pásztori-gyülekezeti- és külmisszió) bibliai megalapozása. Itt gondosabban járt el. Vö.: Pákozdy László Márton: *A pásztor-igék János evangéliuma 10. részében*. Theologiai Szemle. 1947. nyári körlevél 36kk, ill. Victor János: *A „missziói munka” theológiájához*. Theologiai Szemle. 1941. 2. sz. 84kk.

az epilepsziás fiú és a Jairus leánya meggyógyításáról. 2. A *bűnösökkel* való bánásmódja az Ő bűnbocsátó hatalmának, isteni könyörületességének bizonyítéka. Vannak esetek, ahol a betegség és a bűn összekapcsolódik, de Makkai itt azokat hozza fel példának, amelyekben a bűnbocsánat eleme a döntő (bethesdai béna, a gutaütött, a bűnös nő, a házasságtörő asszony, Zákeus, a megfeszített gonosztevők). 3. A Jó Pásztor a *tévelygő lelkek* gondját is felveszi. Ezekben a téves életcél, az avult hagyományok, a lelkét homályban tartó életkörülmények gátolják a lelket a Megváltóra ismerésben (Jn 17,3). Jézus tévelygőket útbaigazító leckéje néha egészen rövid, villanásszerű, csattanós (a hirtelen felbuzdultak, a Mt 8,19-20 írástudója, az asszony a sokaság közül Lk 11,27-29.), máskor pedig hosszabbak és magvasak (pl. gazdag ifjú, Márta és Mária, Lázár feltámasztása, Mária Magdaléna a húsvéti sírnál, Nikodémus, a samáriai asszony, Pilátus).

Külön szól Makkai a *tanítványi kör*ről, akikkel kapcsolatban szintén óv a hamis analógiák alkalmazásától. Őket Jézus a maga válogató akarata szerint választotta ki, közösségük soha többé nem ismétlődő, a kijelentés körén betűlmaradó tény. Fontos, hogy nem a tanítvány választja a Mestert, hanem a Mester a tanítványt. A tizenkettő elhívása láttatja meg velünk a kiválasztás egyetlen és kizárólagos okát, a minden emberi vállalkozást és érdemet mellőző Krisztus akaratát. Az elhívás mikéntjében találhatók egyénekhez alkalmazott pásztori vonások. Páldaként említi Makkai az egyénileg elhívott Pétert (Lk 5,3-11) és a négy tanítvány elhívását (Jn 1,35-52), ahol a missziói mód is példa a gyülekezeti lelkigondozás szempontjából. A Jó Pásztorral életközösségben élő tanítványok éppen ebben a sajátos közösségben nyerték a legbensőségesebb tanításokat, életélményeket és ebben nyilatkoztak meg bizonyágtevő módon. Ez a közösség volt a tanítványokat pásztori misszióra nevelő iskola is, amelyből Jézus kiküldte őket. Makkai a Mt 10,1-42 verseit nevezi a legteljesebb és legösszefüggőbb küldetési parancsnak.

Az apostoli és ősgyülekezeti lelkigondozás

Makkai az apostolság jelentéstartalmának, definitív és funkcionális körbejárása után sorra veszi az apostoli lelkigondozás jellemzőit. Hardelanddal egybehangzóan, adott esetekhez kapcsolódó cura specialisnak mondja az apostoli lelkigondozást. Az egyes lelkek állapotának személyes átérzésére utalnak az apostoli nyilatkozatok, pl.: 2Kor 11,29; Zsid 13,17. Az apostolok gyülekezeti munkájának összefoglalását az ApCsel 6,4 adja, amely alatt Makkai nem kultikus tevékenységet ért, hanem a lelkekért végzett esti könyörgést és a hozzájuk intézett alkalmi igehirdetést. Erre utal a diakónusválasztás indoka: a lelkigondozó apostolok úgy le vannak kötve, hogy szükség van segítőtársakra. Az apostoli munkakör lelkigondozói jellegére utalnak a Biblia elnevezései és képei (*boskein, poimainein, futeüein, potisein, georgion, georgos, architechtoon, oikodomein, fotidzein, epimeleisthai, kopian, agrüptein*).

Az apostolok lelkigondozói személyiségének szemléltetésére Péter és Pál lelkigondozói arcképét festi meg Makkai. Pétert a Jn 21,15-17 jézusi szavai „pásztorra szilárdítják”. Makkai úgy látja, hogy egy pont van, ahol meginog a biztossága, ez pedig az evangélium zsidóságon kívüli érvényességének kérdése (vö. ApCsel 11; 15,20-29; Gal 2,11-14). Ettől eltekintve a pünkösdi prédikáció, a sánta meggyógyítása, Anániás és Safira ügye, Kornélius megkeresztelése és a két lelkigondozói tartalmú levele gazdag kincsestárai a lelkigondozásnak. Pál apostol lelkigondozói önarcképet ad magáról leveleiben. Fő vonásai: alázatosság, apostoli öntudat és hatalom, pásztori gond az összes gyülekezetért. Blau véleményéhez csatlakozik Makkai is, amikor az 1-2Tim-t és Tit-t az egyéni lelkigondozás, az 1-2Kor-t pedig a gyülekezeti lelkigondozás becses mintáinak mondja. A Pálról szóló esetábrázolások közül kiemelkedik a filippibeli börtönőr, az athéni evangélicáció (az 1Kor 2,1-5 és ApCsel 18,1 összevetése után a lelkigondozói kudarc emlékeztető jelének mondja Makkai), a Festus-történet és a hajósok között végzett „tengerészmissziója”. Makkai

két hasznos névsort is közread, egyrészt közli azoknak a munkatársaknak, tanítványoknak, testvéreknek a nevét, akik Pál munkája által lettek hívővé, másrészt azoknak a felsorolását, akik Pállal szemben az ellentétes érzelmű pogány világ fölényes, közönyös, ellenséges képviselői voltak. Ez a két hatalmas tabló is sejteti, hogy Pál apostol milyen szerepet játszott a lelkigondozásban.

Az ősgyülekezet lelkigondozását bemutató résszel Makkai *a pásztori lelkek ősi közösségébe* kalauzolja el az olvasót. Az ősgyülekezetek három típusát a jeruzsálemi, a páli és a Jelenések könyve hét gyülekezetének bemutatásával jellemzi. A pünkösdkor alakult jeruzsálemi gyülekezet missziói és lelkigondozói ereje kettős hatást fejtett ki: nagy félelmet és kedvességre találást a nép előtt. Mint örök mintát, az általa való ihletéssel, a lényegét kell követnie a megváltozott körülmények között élő egyháznak. Pál gyülekezeteiben már megtalálhatók a súlyos ellentétek, bűnös emberi vonások, más és más Rómában, Korinthusban, Efézusban, Filippiiben, Kolossében és Thesszalonikában. A Jelenések könyvének hét gyülekezetét az igéből vett kulcsszavakra építve elemzi Makkai.

Az ősgyülekezetek lelkigondozásának fontos tényezője volt az egyén és közösség szeretetszolgálatba és életközösségbe való összekapcsolódása. A lelkigondozás feladata ezért az volt, hogy a tagokat ebben a hit- és szeretetközösségben megtartsák. A közösségben élő egyénnek „félelemmel és rettegéssel” kellett a saját üdvösségét véghez vinni (Fil 2,12), ami azzal járt, hogy első-sorban önmaga személyes lelkigondozója lett. Senkiről sem lehetett levenni az ősgyülekezetben saját üdvössége gondját. Ebben a feladatban azonban nem maradt magára, mert beletartozott a Krisztus-test közösségébe. Amennyiben a tagok élni akarnak, úgy ebben a testben kell maradniok (Róm 14,12; 1Kor 5,5; Zsid 6,4). Mivel azonban a közösség is csak a tagok által van, életérdeke, hogy megtartsa őket, ezért a gyülekezet dolga, felelőssége a lelkigondozás. Eszköze ennek a közösséghez és az egyénhez is szóló igehirdetés. Makkai az ősgyülekezeti lelkigondozás textu-

sának a Zsid 10,24-25 verseit tartja. Gyakorolták a kulcsok hatalmával való élest (Mt 16,19; 18,15-18), mint a lelkigondozás alapformáját (2Thessz 3,15; 1Tim 5,20; 1Kor 5,5). Az ösgyülekezetben a lelkigondozás családi ügy. Az apostoli levelekben sok részlet szól a családon belüli, egymás iránti kötelességekről. Nagy hatása van az anya szent életének (2Tim 1,5) és a családfő atyai felelősségének. A gyülekezet maga is egy nagy család volt, Krisztus családja, amelyben mindenki mindenkinek a lelkigondozója volt (Gal 6,1k; Ef 6,18k; 1Tim 2,1; Jak 5,19k; 1Jn 5,16). Az előljárók közül kiemelkedett az igehirdető és a diakónus, de tudunk a sáfár, a presbiter, a pásztor szolgálatáról. Hivatalos tisztségek helyett a gyülekezet az egyetemes papság hordozásában élte életét.

1. 2. Lelkigondozás az ókeresztyén egyházban

Míg az apostoli korban a gyülekezet alanya volt a lelkigondozásnak, addig az óegyházban mindinkább tárgyává lesz az egyházi lelkigondozásnak. Az általános kép bemutatásánál Makkai áttekinti a gyülekezeti tisztségek fejlődését. Az eretnekségek (gnózis, montanizmus) jelentkezésével szükséges volt növelni a gyülekezetvezető tekintélyét és munkakörét „hivatallá” tenni. A személyes adottság háttérbe szorul, az alkalmasságot a hivatal adja. A vezető hivatalból tanítója és gondozója a lelkeknek. A *Didaché* nem említi a presbitereket, így valószínű, hogy a lelkigondozás még az apostoli kor szellemében folyik. Római Kelemen viszont már együtt említi az episkopost és a presbitereket, de az egyházi rend még nem alakul ki, sőt Hermas *Poiménje* háttározottan a papuralom ellen van. Az episkopos tisztség erősebb kiemelése Ignatius leveleiben található, ahol arra utal, hogy a presbiterek közül emelkedett ki, hatásköre csak a helyi gyülekezetre terjed ki. Ignatius a püspök-presbiter-diakonus sorrendet állítja fel. A pap a III. századtól lesz az üdvösség közvetítője. Újabb állomást jelent a gyónás az egyházi hivatal fejlődésében.

Alexandriai Kelemen (+220) leírásából tudjuk, hogy az ő korában a püspök átruházta a gondviselői teendők jelentős részét a diakónusra.

A IV. századtól kezdve jelennek meg a nagy lelkipozó személyiségek, akiknek alakját és munkásságát széles ölelésben tárja fel Makkai. Ambrosiusnál a szokásos életrajzi vonások után ismerteti a *De officiis ministrorum libri tres*-nek, mint az első lelkipozóztannak a tartalmát, amelyben Ambrosius tulajdonképpen saját lelkipozói magatartását írta le, s többek között kimondja: a papnak nemcsak tanításra alkalmas embernek kell lennie, hanem mindenekfelett bizalmat keltő, másokat megnyerni tudó egyéniségnek. A keleti egyházból Chrysostomust és Nazianzi Gergelyt emeli ki Makkai. Előbbi a *Peri Hierosünés*-ben a lelkipozás követelményeiről beszél, ami a lelkek vezetésében és gondozásában áll. Nazianzi Gergely szerint pedig a lelkipozó a „művészetek művésze”. A lelkipozó hasonló az orvoshoz, aki a lélek egészségéről gondoskodik és szárnyakat ad a léleknek. Ehhez a lelkipozónak jól kell ismernie a különféle lelkiállapotokat. Makkai még három nyugati atyát mutat be: Hyeonimust, a betlehemi remetét; Márton toursi püspököt, aki Pannoniában született 316-ban, akit elsősorban csodatevő erővel teljes hithősnek tartottak; és Augustinust, akit Hardeland szavai szerint „az ógyház nagy emberei közt is a legnagyobb” nyugati tanítónak nevezhetünk. Ágoston lelkipozói arany szabálya: „A lélekkel úgy kell bánni, hogy megkívánja az igazságot.” Makkai az életkorok lelkipozásához a *Vallomások*-ból ajánl tanulmányozni valót. Az ógyház lelkipozóinak bemutatását Nagy Gergely pápának, a pásztori intést alkalmazó lelkipozónak a bemutatásával zárja Makkai.

Ebben a korban a gyülekezetnek (a laikusoknak) a passzív rész jutott: az engedelmesség. Megszűnik az ősgyülekezeti kölcsönösség, ehelyett előáll az a helyzet, hogy mindenkinek kizárólag a pap a lelkipozója. A lelki rész a papé lesz, a gondozás, a szeretetmunka pedig marad a gyülekezet feladata (adakozás,

gyűjtés, szegénygondozás, beteglátogatás, stb.). A rabszolgák felszabadításában előljárt az egyház, a templom a szökött rabszolganak menedékhelye volt, valamint harcolt az egyház az uzsora és a leánykereskedelem ellen is. Jellemzője még az ógyháznak az erős missziói lendület, amely életerejét bizonyítja. A lelkigondozás még a hivatalos forma keretei között is élettelenesen tudott hatni.

1. 3. Lelkigondozás a középkori egyházban

A középkorban a gyülekezetből parókhia lesz, a gyülekezeti lelkigondozásból kormányzás, fegyelmezés és gubernatio animarum. A pápa *servus servorum Dei*, de a hívőknek a lelke felett uralkodnia kell. Lényeges az egyház teljes, egységes szervezettsége, impériuma, mely a pápában testesül meg. A népek megtérítésének célja nem népegyházak létesítése, hanem „római katolikus-sá” tétele. A lelkigondozás egyházpolitikai tényezővé válik. Az egyén az egésznek egy részecskéje, akit a gyóntatószék fegyelme láncol az egyházhoz. A „fülbegyonás” főleg 1215-től válik a lélekvezetés teljhatalmú módjává, amikor elrendelték az évenkénti minimum egyszeri gyónást. A parókhia mindinkább csak hivatal és keret lett, s a gyülekezeti tevékenységeket a szerzetesrendek vették át.

A középkori lelkigondozók bemutatása során Clairveauxi Bernát, Assisi Ferenc és a középkori misztikusok (Eckhart mester, Bázeli Miklós, Tauler János, Suso Henrik, Kempis Tamás) tevékenységét ismerteti Makkai. Szerinte a misztikusok lelkigondozói jelentősége abban van, hogy a szentek imádásáról, az érdemszerző cselekedetekről, az alamizsnálkodásról Jézus személyére és az Istennel való benső lelki egységre fordították a lelkek figyelmét. Makkai különösen Kempis Tamás könyvét tartja a mai lelkigondozónak is ösztönzéseket adó műnek.

A szegénygondozás ügyét a IX. századtól a kolostorok veszik át, kialakul a kolostorokban az infirmaria (kórház), a hos-

pitals pauperum (utasok és szegények szálláshelye). A zárdák nagy hatással voltak a világiak jótékonykodására is.

A bibliai alaptól való elhajlásként értékeli Makkai, hogy nem a gyülekezet gondozza tagjait, s vigyáz, hogy köztük szükölködők ne legyenek, hanem az egyes ember adakozik, hogy saját üdvét munkálja. Ez lassankint a gyülekezet elsorvadására, s a gyülekezeti lelkigondozás teljes megszűnésére vezetett.

1. 4. A reformátori lelkigondozás

Luther és iskolája

Luther nem foglalkozott a lelkigondozás elméletével, de egész szolgálata által megvalósította a keresztyén lelkigondozó máig vonzó típusát. Lelkigondozói munkája arra irányult, hogy a tévútra vezetett lelkeket megszabadítsa a hamis lelkigondozás bilincseitől s egyenesen Krisztus Igéjének gondozása alá vezesse őket. Ezért gondoskodott arról, hogy a nép kezébe adja a Bibliát, a *Kis Katechizmus*-t és a *Deutsche Messe*-ben megrajzolja a lelkigondozó gyülekezet képét. Luther szerint a lelkigondozás az Igének a szabad keresztyén emberhez való alkalmazása. Magát „a hit segédének” nyilvánította, aki hűségesen fáradozik azon, hogy a másikat eljuttassa Isten akaratának cselekvésére. Levelei, iratai tanulságosak, hogy hogyan teljesítette a személyes és személyre irányuló lelkigondozást a betegek vigasztalásában, kísértésben levők erősítésében, a halálra való előkészítésben, a szenvedők lelki tanításában és hogy mi volt álláspontja az örültek gondozására nézve.

Luther gyülekezete egyformán polgári és egyházi. A polgári ügyeket a tanács, az egyháziakat a lelkész intézi. A szegénygondozást a keresztyén gyülekezet polgári feladataihoz számítja. Az istentiszteleten kívüli gyülekezetgondozáshoz nem jutott el. Makkai bemutatja Luther tanítványit is: Lorichiust, Weller Hie-

ronymust, Sarcerius Erasmust, Johann Riviust, Nikolaus Hemminget és a kor gyakorlati kézikönyveit.

Zwingli és Bucer

Makkai mély rokonszenvvel mutatja be mindkettőjüket.

Zwinglinél azt emeli ki, hogy míg a hitélmény mélységében elmarad Luther radikalizmusától, addig az egyházi rendtartás és élet reformálásában túllép rajta. Zwingli iratai közül lelkigondozói jelentőségűek azok, amelyek a bójtról és a gyónásról készültek. Makkai Zwingli lelkigondozásra hagyott örökségét egy hasznos negatívumban összegzi, hogy a lélek szabadságára való bátor és hajthatatlan törekvést adott. „Megszabadítani a lelket mindentől, amit emberi parancs és érdek nyűgként rakott reá s egyenesen Isten elé állítani, az Ige által: ez az ő lelkipásztori irányítása.”

Bucerrel alaposan foglalkozik Makkai. A strassburgi reformátor volt az, aki „az igazi lelkigondozásról” írt munkájában a lelkigondozás első rendszeres elméletét alkotta meg. Könyve tulajdonképpen az összes egyházi szolgálatnak a lelkigondozás szempontja alatt való tárgyalása. Az igazi lelkigondozással szembeállítja a hamisat, vagyis a római egyházét, mely emberi helytartókat és helyetteseket tesz s azokhoz köti az üdvösséget. Az igazi lelkigondozás az Úr Jézus szentjeit legelteti s választottjait bűneikből a hit által való megigazulás útjára vezeti, Isten igéjének prédikálása és az evangélium fegyelme által, a hívőt Krisztussal összekapcsolja s az ő hatása és uralma alá helyezi.

Bucer tanításának legértékesebb momentumát a gyülekezeti lelkigondozás apostoli korhoz való visszatérésében látja Makkai: „A lelkigondozásban nemcsak az egyházi szolgáknak, hanem az egész gyülekezetnek részt kell vennie, mert ez az ő gondja, kötelessége, munkája. Különösen áll ez 'az erősjuhok' legeltetésére nézve, vagyis, ahogy ma azt kifejeznők, a konkrét gyülekezetben a hívő mag, a pásztori lelkek közösségének sajátmaga által való kölcsönös lelkigondozására vonatkozólag. Ez Bucernak talán a legértékesebb gondolata, hogy t.i. az igazán hívők és munkálko-

dók Krisztus parancsa szerint, legjobb ajándékaikkal szolgáljanak egymásnak, tanácsolják és segítsék egymást, védjék a rossztól és építsék a jóban. Nyilvánvaló, hogy ennek célja nem az elkülönülés, hanem a misszióra való gyarapodás és felkészülés az egész konkrét gyülekezet javára. Látszik ez abból is, hogy Bucer különös hangsúllyal emeli ki a családok hívő fejeinek, az inasok hívő gazdájának s általában a mások felügyeletével megbízott hívőknek lelkigondozói kötelességét.⁴⁸³

Kálvin 1538-1541 közötti strassburgi száműzetése alatt számtalanszor tapasztalhatta Bucer lelkipásztori és lelkigondozói tevékenységének áldásait és maga is meggazdagodott, indíttatásokat kapott az atyai baráttól.

Kálvin és a református lelkigondozás

Makkai lelkigondozástörténetének a legterjedelmesebb fejezete. Kálvin lelkigondozásának teológiai alapjaihoz bevezettként a reformátor *lelkipásztori jellemével* foglalkozik, a tőle megszokott éles kontúrú, dialektikus jellemábrázolással: „Kétségtelen, hogy sok gyarlósággal terhelt ember volt. Már testi gyöngeségénél, túlfeszített idegzeténél fogva is alkalmatlannak érezhette magát a vezérségre. De meglehetősen alkalmatlan volt a családi és társas életre is; betegesen érzékeny, magát sokszor fékezni nem tudó szenvedélyességű, hirtelen haragú, a maga igazában makacs, néha engesztelhetetlen, szigorúságában erőszakos lélek. [...] Önmaga gyöngye oldalának ismerete azonban nála azal a magatartással járt, hogy nem is akart vezér lenni; irtózott az emberek sokaságában való nyilvános forgolódástól, féltette érzékeny szívét az élet sértéseitől, nem akart erőszakoskodni, haragudni, ostorozni, ítélni. [...] Másfelől ismereteseke nagyszerű képességei, csodálatos tudása, villámló szellemessége, törhetetlen akaratereje és kitarítása, szeretetre vágyó és gyöngéden szeretni igyekvő szelídsége.”⁴⁸⁴ Azonban mindezek ellenére enge-

⁴⁸³ TIREK Kt. 4855. III. rész 13.

⁴⁸⁴ U.o. III. rész 15.

delmeskedett Istennek és betöltötte teendőit a világban. „Így lett Kálvin az engedelmesség keresztje alatt Isten Igéjének tolmácsává.” Az elmondott alaptulajdonságok mellett intuitív emberismeret, sajátos aszketizmus, Istenhez és a rábízott nyájhoz való hűség jellemzi.

Kálvin lelkigondozásának teológiai alapjait egy *gondolatláncon* adja Makkai. Ezek közül *elsőként* az evangélium lényegéről való tanítás fontosságáról beszél. Kálvinnak az 1Tim 1,15-höz fűzött magyarázatából lehet látni, hogy az evangélium lényegéről szóló tanításból következik a bűnbocsánat hitének felgerjesztése a lelkigondozottban az evangélium által. Lelkigondozásának másik gondolati háttere az isteni kegyelem jelenvalósága. Amikor Jézus Krisztus Szentlelkével megragad és magához kapcsol, az a kegyelem isteni csodája. A szakadékot maga Isten hidalja át közöttünk. „A hit magában véve csak üres edény, jelentőségét tartalmától: a bennünk megelevenedő Krisztustól nyeri. Krisztus a hit tartalma, de nem azonos a hittel. Lényege nem elegyedik a miénkkel. A két lényeg között a Szentlélek alkot köteleket, de mi emberek maradunk, Krisztus pedig Isten Fia. Ez a távolság üdvösségünk biztosítója, különben nem volna bizonyos, hogy valóban Vele vagyunk-e közösségben. Teljesen eggyé csak az eschatologikus határon lehetünk Krisztussal, addig engedelmességben kell növekednünk az ő közösségében.”⁴⁸⁵ A *második láncszem*: a hitnek üdvbizonyosságra kell támaszkodni. Ennek és a Fiúság Lelke elnyerésének jelei az ő kegyelméből való jócselekedetek. A *harmadik láncszem* a keresztyén szabadságról szóló tan, amelyet ő, megigazulástanának függelékeként tart számon. Ezzel a keresztyén szabadságot kiveszi a filozófia köréből és gyakorlati életkérdéssé teszi. A keresztyén szabadság lelki szabadság, amely segít megszabadulni azoktól az akadályoktól, amelyek elszakíthatnák az embert a Krisztussal való közösségből.

⁴⁸⁵ U.o. III. rész 19.

A keresztyén ember igazi feladata: Krisztus követése önmegtadással és kereszthordozással.

A *lelkigondozás módjára* nézve Kálvin kimondja, hogy „bár Krisztusnak minden egyes juha kedves és becses, mégis az Ő szemében a nyáj, az egész gyülekezet fontos. Az Isten dicsőségére szolgáló életet a közösség valósítja meg. Isten a mi gyakorlásunkra, nevelésünkre Krisztus által egyházat alapított, az ő választottainak gyülekezetét, akik Krisztus Fősege alatt egy testet, az Ő testét alkotják s ebben a szentek egyességét, az egymásért felelős, egymást segítő és gondozó s kegyelmi ajándékaikat egymás javára kicserélő pásztori lelkek családját.”⁴⁸⁶ Ez az egyéni és társadalmi élet minden részét átható jelleg biztosítja Kálvin lelkigondozásában — Makkai szerint — azt, hogy ez a lelkigondozás nem bezárkózó, elszűkülő, hanem kifelé törekvő, terjeszkedő törekvésű, s az élet egész területén Isten teljes egyeduralmát szolgáló, kiváltképpen missziói öntudatú és lendületű lelkigondozás. Troeltsch szavait idézve állapítja meg Makkai, hogy Kálvin lelkigondozása egyszerre keresztyéni, egyházi és szociális.

Kálvin *közösségi szemléletéből* következik, hogy nála a lelkigondozás *alanya* az egyetemes papság, s a *tárgya* is ugyancsak az, kiterjesztve azt a kívülállókra is. Külön, sajátos lelkigondozásról sem beszélhetünk nála, mivel az egyházi tevékenységek között természetes egység van, ezért a kultuszi igehirdetés összeolvad a lelkigondozói tanítás, intés, feddés, vigasztalás gondolatkörével. Kálvin a maga lelkigondozói szolgálatát igehirdetésével végezte, amely tanításra és alkalmazásra épült, valamint engedelmességre és szolgálatra indított. Erre nézve igen fontos az igehirdetői stílus pásztori volta. Találunk a pásztorokról is tanítást Kálvinnál. A pásztor tekintélye isteni küldetésen alapszik, neki tartozik felelősséggel. Szélidnek, szeretetreméltónak,

⁴⁸⁶ U.o. III. rész 21-22.

bibliavásolásnak kell lennie, aki gondot visel magáról, a tudományról, s ezzel megtartja magát és híveit.

A lelkigondozói igehirdetés tartalma lehet intés, buzdítás és vigasztalás, mint alkalmazott igehirdetési formák. Kálvin felfogásában a fegyelmezés lelkigondozói célzatú. A lelkigondozás gyakorlatára nézve Kálvin többféle módot használ, több életgyakorlatra vonatkozó tanácsot, utasítást adott. Strassburgban bibliakört szervezett és úrvacsorai előkészítést tartott, gondja volt, hogy az egyháztagek magános lelkigyakorlatot tartsanak, ajánlotta a naponkénti bibliavásolást, családi áhítatot. Tiltotta a vegyesházasságot, elvetette a ceremóniákat és külsőséges szokásokat, lelkigondozói szempontból hasznosnak tartotta a böjtöt, a test megzabolázását. A lelkigondozás szolgálatába állította az iratterjesztést és a levelezést.

Makkai külön alfejezetet szentel *reformátori hitvallásaink lelkigondozói jelentőségének*, mert véleménye szerint Kálvin lelkigondozói öröksége beleépül ezekbe és így azokon keresztül általánosan elterjedtek. A *II. Helvét Hitvallás*-ból lelkigondozói szempontból fontosnak tartja a bűnbánatról és megtérésről szóló XIV., a hitről és a jó cselekedetről szóló XVI., az egyház szolgálival és feladataikkal foglalkozó XVIII., a böjttel kapcsolatos XXIV., a betegek látogatására vonatkozó XXV., az egyházi javakról szóló XXVIII., a családi élet kérdéseit tárgyaló XXIX. és a világi felsőbbsséggel foglalkozó XXX. fejezetet. A *Heidelbergi Káté* kérdés-feleletei közül rávilágít az 32., 47., 53., 54., 55., 63-64., 83-86., 103., 107. kérdés értelmére.

A Kálvin-tanítványok közül kettőnek a munkásságát hozza fel példának Makkai. Laski János viharos élete Lengyelország, Németország, Svájc és Anglia között zajlott. Laski a cura animarum mellett foglalt állást, melyet a gyülekezet, egyes tagjaira irányulóan, kölcsönösségben gyakorol. A testvéri lelkigondozást nem gyakorolni vagy nem elfogadni egyaránt bűn. Londoni szolgálata alatt nagy hangsúlyt helyezett a betegek látogatására, érték

való imádságra, a felgyógyulásért való hálaadásra. Az úrvacsorák előtt 14 napos önvizsgálat megtartását vezette be. Gyülekezetét lelkigondozói kerületekre osztotta. Zepper Vilmos nevéhez fűződik az egyházi gyakorlat tárgyalását adó *Politia ecclesiastica* (1595) megszületése. Zepper szerint a lelkigondozás a családi otthonban kezdődik. A prédikációt és a katechizmust a szülőknél kell ismételtetnie. A *visitatio domesticá*t gyakorolva a lelkigondozás és látogás is megvalósult. A lelkipásztornak gyülekezete minden tagját ismernie kell, s ellenőrizni, hogy házuknál gyakorolják-e az előírt kegyességet, s a gyermekeiken felismerhetők-e a tanultak. Ilyen *visitatiót* évente kétszer akart tartani, maga mellé véve egy presbitert is. Zepper az igehirdetést és a tanítást is úgy tekintette, mint lelkigondozást.

1. 5. Az óprotestáns lelkigondozás⁴⁸⁷

A lutheri egyház lelkigondozásának útját az óprotestantizmus korszakában Luthernek „a három hierarchiáról” megállapított elgondolása szabta meg: világi hatóság-család-lelkipásztori tiszt biztosította a lelkek gondozását. A két első feladatköre indirekt, a harmadiké direkt jellegű volt. A világi hatóság feladata volt biztosítani azt a rendet az alattvalók számára, amely a földi viszonyok között lehetővé tette az üdvösség elérését. A direkt lelkigondozást a lelkipásztor végezte. Az egyházi fegyelmezést helyesebb ebben a korban keresztyéni fegyelmezésnek mondani, mert az a keresztyén közösség eszméjéből folyik. Makkai ennek alátámasztására ismerteti a württembergi (1559) és a hessendamstädt-i istentiszteleti rendtartásokat (1634), amelyekben szó van egyházi fegyelmező hivatal felállításáról. A büntetéseket a világi hatóság hajtja végre. Az általános kép legjellemzőbb vonásaként Makkai kifejti, hogy „az egyházi szolgálat az istentiszte-

⁴⁸⁷ Makkai Troeltsch után nevezi így ezt a korszakot.

letben és az egyéni gondozásban áll; minden külső erőszak nélkül, csupán az Ige erejével hatván a lelkekre. A lelkigondozás cura generalis az istentisztelet által, cura pastoralis az egyéni hitélet irányításában és ápolásában. A kettőnek mintegy találkozó pontja s gyakorlatilag legfontosabb része a magángyónás, mely egyrészt előkészítés az úrvacsorára, másrészt az egyéni hitélet és lelki szükségletek beható kezelése.”⁴⁸⁸ A cura specialis és a cura generalis összemosódása a XVI. szd. folyamán lassan oda vezetett, hogy a lelkipásztor csak igehirdető és a sákramentumok kiszolgáltatója lett és nem volt személyes lelkigondozói kapcsolata az egyháztaggokkal. Még inkább zavarta a helyzetet az állam és egyház összevegyülő kapcsolata. A családlátogatás elveszítette lelkigondozói hatását, sőt bizalmatlanság miatt el is maradt. A lelkigondozói igehirdetés is tanítássá lett. A XVII. századra a szegény- és beteggondozás a polgári hatóságokra maradt. A helyzet kialakulásához hozzájárult a harmincéves háború (1618-1648) rombolása is.

Ebben a situációban állt elő a *lutheri orthodoxia*. Törekvése szükségszerű volt. A hitében megtámadott, fenyegetett evangéliumi egyházat át kellett mentenie a jobb jövőbe. Ezt szolgálta a szigorú tan. „A hiba nem az elvben, nem az igazságban és nem a szándékban volt, hanem abban, hogy az élő hitet azonosították a róla szóló tannal s a lelkigondozás célját a tan pusztta értelmi elfogadásában és elsajátításában látták. A szabadság nevében indított tevékenység így lett élettelen gépiességgé, az egyházi élet végzetévé. Ennek a megmerevésnek és megüresedésnek a lelkigondozás csaknem gyógyíthatatlan kárát vallotta, mert ezzel nyílt meg az út a racionalizmus pusztító számumja előtt.”⁴⁸⁹ A korszak lelkigondozói közül Makkai a „fénylő kivétel” jelentőket emeli ki (J. Arndt, P. Tarnov, F. Balduin, J. Gerhardt, J.B.

⁴⁸⁸ TIREK Kt. 4855 III. rész 46.

⁴⁸⁹ U.o. III. rész 47.

Andreae⁴⁹⁰, H. Müller, A. Mengerling, J. Winckler, J. Hartmann, T. Grossgebauer, Chr. Scriver).

Református lelkigondozás a XVII. század végéig

A lutheri egyház igyekezete mellett (helyes üdvalap, tiszta Ige és kegyelmi eszközök), a református egyház törekedett arra is, hogy az igaz egyház jegyei a gyülekezet életében hatékonyak legyenek. A lelkigondozás területén ez azt jelentette, hogy az istentiszteleti közösségnek lelkigondozó gyülekezetté kell lennie. Kálvin tanításából következően a „kereszt alatt álló egyház”-nak el kell különülnie a világtól, vállalnia kell a magáraulaltságot, melynek lényegéhez tartozik az önálló szervezettség, a rend és a fegyelem. A nyilvánvaló eltéréseket kimutatva a korabeli lutheri és a kálvini ág között, Makkai az általános képről összegzően megállapítja: „A református lelkigondozás így elsősorban örkődéssé, felügyeletté válik a tagok és az egész gyülekezet felett, melyet a közösség megbízottjai hivatásszerű kötelességgel végeznek s melyben az aedificatio mutua parancsa szerint mindenki résztvesz. Ebből érthető, hogy míg a lutheri egyház a hívek, családok látogatását valamely adott szükséghez köti, addig a református egyházban sokkal áthatóbb erejűvé vált és sokkal lényegesebb tevékenységgé lett, mint a lutheriben. A református egyház igazi ismertetőjegye az erőteljes egyházi, gyülekezeti öntudat s a lelkigondozás különös értékét benne az adja meg, hogy az egyes tag magát minden szükségében és élete minden fordulatában a gyülekezeti közösség oltalmában és segítő szeretetében, valamint fegyelmező hatalmában állónak érzi és tudja. Mindebből szükségképpen következett az, hogy a református egyház lelkigondozása nem pihentető, megnyugtató, az élet ütési ellen csöndes

⁴⁹⁰ Makkai Sándor fordításában jelent meg J. B. Andreae: *Az Úr jámbor szolgálója* (1619) című kisebb munkája (Kolozsvár. Ifjú Erdély. 1938.), amelyet Herder, versekben írt pasztorális teológiának nevezett.

menedéket nyújtó, hanem tevékeny életre ösztönző és felelősségteljes magatartást követelő lelkigondozás lett.”⁴⁹¹

A kor református lelkigondozásának nagyjait nemzetek és irányok szerint ismerteti.

Svájcban a kálvini örökség öre Theodor Béza volt, a kiváló írásmagyarázó, zsoltárköltő, vitázó, aki a genfi gyülekezetet szelíden, de Kálvin szellemének fenntartásával irányította és gyakorolta. *Német-Svájcban* ez egész református keresztyénségre kiható munkát végzett Bullinger Henrik. *Skóciában* Knox János munkásságához köthető a kálvini reformáció. Knox Stuart Mária királynővel folytatott küzdelmében a királyokat feddő-fenyítő ószövetségi próféták utódaként tűnik fel. Elemzi Makkai az angliai „királyi reformáció” (VIII. Henrik) után kialakult helyzetet. Az *independentizmus* irányzatában a gyülekezeti elv túlhajtására utal, amelyet a zárt közösség függetlensége, a Biblia törvénykönyv jellege, az *aedificatio mutua* elvének túlhajtása a misztikus és apolitikus elemek beszivárgása jellemez. Ezek következményeként lett politikai párttá. Az *angol puritanizmus* vezérért, O. Cromwellt méltatva, Makkai „az independentizmus legnagyobb hit- és jellemhőseinek” mondja, aki „éppen independentizmusánál fogva mint népe lelkigondozója is maradandó hatású”.⁴⁹² A puritanizmus hosszabb jellemzését azzal zárja, hogy az ortodoxiával való együtthaladásában áldott hatással volt annak intellektualizmusára, merev személytelenségét lelkiséggel, áhítattal és akarati lendülettel ellensúlyozta. Különbséget tesz szerzőnk a korai és későbbi puritanizmus között is: ahogyan távolodott az ortodoxiától, úgy lett erősebb benne a pietisztikus alanyiség, az érzelmesség és az egyéni üdvtapasztalat kívánalma, amelynek következtében lelkigondozása mindinkább egyéniessé vált. Mindenki a maga lelkigondozója és a többieké is, de csak úgy, hogy ugyanazt a kegyességi mintát szorgalmazza és ellen-

⁴⁹¹ TIREK Kt. 4855 III. rész 52.

⁴⁹² U.o. III. 54.

őrzi. A lelkigondozás formális ítélkezéssé vált, ami a kálvini, gyülekezeti lelkigondozástól teljesen távol áll. A nagy puritánus lelkigondozók között foglalkozik Makkai Perkinsus (Perkins), Amesius, Bayly, Dyke, Hildersham, Rogers, Bradford, Baxter és Bunyan munkásságával.

A kor *németalföldi* lelkigondozásának meghatározó színei is megjelennek, amikor Makkai szól Teolink, Labadie, Coccejus, Grotius és Voetius lelkigondozói jelentőségéről. A németországi református lelkigondozást J. Mieg heidelbergi professzor képviseli.

1. 6. Az újprotestáns lelkigondozás

Makkai művének ezt a részét két nagy egységre osztotta. Az *elsőben* a lelkigondozás nagy irányait, típusait és neves képviselőit mutatja be a pietizmustól a modern lelkigondozástan két világháború közötti képviselőiig. A *második* egységben a belmiszsió lelkigondozói szemléletével foglalkozik Wichern korától a két világháború közötti időszakig. Ennek a fejezetnek a feldolgozásánál is maradunk a megkezdett módszernél, hogy a fő irányoknál Makkai hangsúlyait emeljük ki, a neves személyiségek munkásságának értékelésétől itt eltekintünk.

Irányok, típusok, személyiségek.

A *pietizmusban* a tan igazságát, a szívbeli kegyességet vette át. „A felvilágosodás észmoráljával szemben a pietizmus nem a morál ellen hadakozik, mert ő maga is aktivitást, erkölcsi életet sürget, hanem annak világiasságával szemben a gyakorlat megszentelését követeli, akár a kálvinizmus. [...] ezeknek felállításával, sürgetésével, megvalósítási törekvésével a pietizmus a nagy reformáció örökségére ment vissza és azt akarja ismét élő valósággá tenni. Sajátossága azonban nem ebben magában van, hiszen akkor nem is volna külön irány és típus, hanem szemléleté-

ben és módszerében, melyekből értékei, túlzásai és hibái is fakadnak.⁴⁹³ A pietizmus lelkigondozásának gyakorlatát három reprezentánsának — Spener, Francke, Zinzendorf — életművébe való bevezetéssel tárja fel Makkai.

Bár más egyházakra nem hatott és hathatott a *francia pusztai egyház* (A. Court, P. Rabaut), de Makkai példaként állítja a „pusztai bujdosás” ideje alatt kifejlődött lelkigondozó gyülekezetet, amelyben maguk a hívek építették egymást az Igével.⁴⁹⁴

A *methodizmus* (Wesley, Whitefield) sajátos vonásai közül a herrnhuti nyomokon történő gyülekezeti osztályokba és csoportokba tagolást, a tagok egymás közötti felügyeletét, a megszentelődés intézményesen szabályzott és ellenőrzött voltát emeli ki Makkai. Lelkigondozásuk ennél fogva vezető, felügyelő, rendszabályozó, és még Kálvinén is túlmenő szigorúsággal iktatják bele a megszentelődés életfolyamatának rendjébe a hívőt. Makkai így írja le ennek a módszeres begyakoroltatásnak a pszichológiai folyamatát és célját: „Lélektanilag arra törekszenek, hogy az egyén a bűn és a kegyelem állapotát az ellentét erejénél fogva viharosan, indulati erővel élje át s ez a lendület segítse keresztül csüggedésein, válságain, kudarcain. A methodizmus így megszükkítette s egyben antropológiai oldalára sűrítette a református hitnek a keresztyén életre vonatkozó tanítását, továbbá ennek az életnek egyetlen típusát (a viharosat) általánosította és követelményül állította fel. Érzelmileg rokon a pietizmussal, de jellege sokkal inkább akarati, cselekvő, mint azé. A lelkigondozásban kifejezetten gyülekezeti, közösségi, kölcsönösségi elv és gyakorlat érvényesítője. Egyoldalúságai és túlzásai ellenére is értékes típus, melyből mindig sokat lehet és kell tanulni és érvényesíteni a református gyülekezeti lelkigondozásban.”⁴⁹⁵

⁴⁹³ TIREK Kt. 4855. IV. rész 2.

⁴⁹⁴ U.o. IV. rész 5.

⁴⁹⁵ U.o. IV. rész 7.

A felvilágosodás és a racionalizmus korának lelkigondozása előtt éles kontúrokkal rajzolja meg Makkai a filozófiai hátteret, amelyből kiderül, hogy ez a filozófiai gondolkodás nem biztosít helyet a bibliai értelemben vett egyháznak. Az erkölcsös életre, közhaszonra nevelésben adnak neki teret. A lelkigondozás antropológiai kiindulású lett, az ésszerűség parancsa alá került. Nem a lelkipásztor *hivatalából*, hanem *embervoltából* következik. A racionalista lelkigondozók törekvése az, hogy a lelkipásztort legkitűnőbb népnevelőként feltüntetve, óvják az egyházi tekintélyt. Hirdetik, hogy a keresztyén vallásban van a legtisztább erkölcsi-ség, a tan és a legmagasabb erkölcsi eszménynek, Jézus Krisztusnak a példája által lehet a legjobb befolyást gyakorolni az emberek lelkiismeretére.

A XIX. század idealizmusa, romantikája, liberalizmusa és szocializmusa „a racionalizmus túllépése után sem kedvezett a protestáns egyházi életnek s ebben a lelkigondozásnak. Főképpen azért nem, mert ezeknek az áramlatoknak és irányzatoknak sűrű és gyors váltakozásaival szemben az evangéliumi egyházak nem tudtak egységes és következetes magatartást tanúsítani. Hol teljesen elzárkóztak előlük, s ezzel kikapcsolták magukat az élet folyamából és annak befolyásából, hol azonosították magukat velük s ezáltal elveszítették sajátos hivatásukat befelé is, kifelé is, hol pedig — s talán ez a legrosszabb — önmagukon belül hasonlottak meg az elzárkózás vagy az azonosulás törekvései között. Így lett a XIX. század az evangéliumi keresztyénségnek és egyházainak legválságosabb korszakává egész történelmünkben. Ennek a válságnak a csúcspontja egybeesik az első világháború kitörésével (1914), s így a folyamat a XX. századelőt is meghatározta.”⁴⁹⁶

Az általános kép felvázolása után itt Makkai beiktat egy teológiatörténeti eszmefuttatást is (Herder, Schleiermacher, K. Schwarz, A. Schweizer, A. Ritschl), amely után a kor szellemi á-

⁴⁹⁶ U.o. IV. rész 9.

ramlatával szembeforduló vagy attól magukat függetlenítő alakulatok lelkigondozói jelentőségét fejtí ki (Broad Church Party, Robertsonnal az élen, az angol dissenterek, az Űdv Hadserege, a skót Szabad Egyház, majd a svájci Vinet, a holland Kuyper következík, végül az amerikai protestantizmus helyzetének áttekin-tése).

A XIX-XX. század fordulóján született lelkigondozástanok teológiai értelmezésével zárul a fejezet. A korszakhoz fűzött rövidke eligazításban a következőket mondja Makkai: „A lelkigondozás teológiai értelmezésének mai felfogásunkig vezetó vonala abban az elvi és gyakorlati küzdelemben alakult ki, melyet egyes theologusok és lelkigondozók részben a racionaliz-mussal, részben a pietizmussal, részben pedig a teológiai libe-ralizmussal vívtak. Ebben a kialakulásban azonban igen jelentős-ek azok az állásfoglalások is, melyek általában teologia-ellene-sek és ezzel együtt az ú.n. „hivatalos” egyházi lelkigondozással is szakítanak.”⁴⁹⁷ A bemutatottak között szerepel Nitzsch, Sulze, Harms, Vilmar, Löhe, Palmer, Kierkegaard, a két Blumhardt és Kutter.

A belmisszió. Ennél a fejezetnél Makkai eltér az eddig gya-akorolt módszerétől és nem az általános képpel, jellemzőkkel kez-dí, hanem a „belmisszió atyjának” nevezett Wichern munkássá-gát és elveit, ismerteti mozgalmának történetén vezet végig, s közben mutat rá a belmisszió erényeire és tévedéseire. A wic-herni belmisszió elindulásának egyik alapgondolata az volt, hogy a hivatalos egyház lelkigondozása csódbbe jutott. Ez a folyamat a reformáció lutheri ágában már a XVII. században elindult. Wichern mint tényt állapítja meg, hogy a tisztségszerű lelkigon-dozás nem képes elérni a gyülekezethez csak névleg tartozó, egy-háztól elidegenedett, a bűn áldozatává lett tömegekhez. Wichern szélesebb munkamezőre tart igényt, mint a gyülekezeti élet, célja az állami élet áthatása a keresztyén szellemmel, a bűn ellen való

⁴⁹⁷ U.o. IV. rész 13.

harc módján. Makkai éppen a magyar egyházi kontextust ismerve hívja fel a figyelmét arra, hogy „a wicherni belmissziót ezért helyesen és igazságosan csakis az akkori német egyházi viszonyokhoz mérten lehet tekinteni és elbírálni, de semmiesetre sem szabad abban egyetemes mintát látni vagy követni.”⁴⁹⁸

A belmisszió lelkigondozásának módjai és eszközei: a Szentírás terjesztése, házi istentiszteletek tartása, az Ige olvasására való ránevelés, evangélizációk, a bibliai igazság közös megkeresése megbeszélés által, iratmisszió, csoportos munka gyermekek, ifjak, felnőttek között, a bűn elleni missziói harc bizonyágtétel, anyagi és erkölcsi segítség, gyógyító, gyámolító és mentő intézmények felállítása, a durva bűnök és a nyomor áldozatainak felkeresése, megtérésre hívása.

Módszer tekintetében használják a rábeszélést, meghatást, példaadást, meggyőzést, testi-anyagi segítséget. Makkai ezekkel kapcsolatban megjegyzi: „Azok a módok és eszközök, melyekkel a belmisszió a maga munkáját végzi, egytől-egyig azonosak a gyülekezeti lelkigondozás bibliai alapon nyugvó és ma már általában gyakorlatba is vett módjaival és eszközeivel. Ezek a lutheri német egyház akkori lelkigondozásában még idegenszerűek voltak, de a kálvini egyházakban már eleitől kezdve, amint láttuk is, használatosak. Református szempontból a belmisszió módszerileg is nyitott kapukat döngtetett, noha, természetesen e módok elhanyagolása, mint tény, akkor is, most is megköveteli a folytonos feddést, figyelmeztetést, ösztönzést és intézkedést.”⁴⁹⁹

Az áttekintés végén Makkai két tanulságot fogalmaz meg:

1. A pietisztikus, ecclesiolás vonás nem szükségképpen jár együtt a belmisszióval;
2. a belmisszió tevékenysége nem azonos, de nem is lehet a helyettesítője annak, ami a gyülekezeti lelki-gondozás.

⁴⁹⁸ U.o. IV. rész 20.

⁴⁹⁹ U.o. IV. rész 21.

Informatív jelleggel, de részletezve mutatja be Makkai az angolszász, holland és francia belmissziót is, ahol a szolgálati „műfajok” (evangélizáció, iratmisszió, gyermek- és ifjúsági munka, diakóniai szolgálatok, mentőmunka) köré csoportosítja a nagy személyiségeket.

1. 7. A magyar református lelkigondozás

A XVII. század végéig. Makkai a magyar reformáció forrongó korának megértéséhez ad előbb egy egyháztörténeti, egyházalkotmányi és egyházszervezeti alapvetést, amelyből kiderül, hogy a hazai reformáció a lutheri mintát és örökséget vette át és azt alkalmazták a mi viszonyainkra. A magyar reformáció kezdetén a lelkigondozás tartalma az egyéni és családi fegyelmezés volt, melyben a gyülekezeti vonások nem tudtak érvényesülni. A fegyelmezést a világi hatalom gyakorolta az egyházi hatósággal karöltve. Így volt ez a házassági jog esetében is. A fegyelmezés segítő eszköze a böjt volt, egyéni és közösségi formában. Sem a református, sem a gyülekezeti lelkigondozás jellege nem volt megtalálható. „Sok benne a római kovász és uralkodó a lutheri egyházak elgondolása. Ezen belül az ótestamentumi törvényeskedés és prófétai szigorúság érvényesül s az evangéliumi szellem csak mint óvás és enyhítési törekvés színezi.”⁵⁰⁰

Makkai a református pásztori lelkigondozás legnagyobb tettenek mondja, hogy a lelkipásztorok felismerték küldetésüket ebben a korban és érvényesítették azt a bűnismeretre való eljuttatásban, a bűnnel való tudatos szembenállásra nevelésben, a megszentelődésre vezetésben. Jellemző kálvini vonás az is, hogy Isten uralmát az egész nemzet életére ki akarják terjeszteni. A kor különleges adottsága, hogy olyan nagy missziós lelkeket mondhat magáénak mint: Sztárai Mihály, Szegedi Kis István, Méliusz

⁵⁰⁰ U.o. IV. rész 31.

Juhász Péter, Károly Gáspár, Samarjai János, Geleji Katona István, Medgyesi Pál, Nagy Szőlősi Mihály.

A XVIII. századtól. A szatmári béke (1711) után a magyar református lelkigondozás nagyrészt függvénye lett a vallásgyakorlatot szabályozó királyi rendeleteknek. De még komolyabb veszélynek mondja Makkai a katolicizmus belső életének meglevenedését, mert közben a magyar reformátusság minden százdabban igen súlyos külső-belső válságokon ment keresztül, mert a különböző szellemi áramlatok meggyengítették, egyházpolitikai rendeletek korlátozták. „Mindezek, alapjában véve, kedveztek a lelkigondozásnak, ha meggondoljuk, hogy a lelkipásztort az üldöztetések, a visszaszorítások, az anyagi szegénység sőt sokszor az ínség és a hagyományos kereteket, módokat, formákat felbontó gondolkodás úgyszólván kényszerítették arra, hogy mindenestől saját gyülekezete körébe vonuljon vissza és csak lelki dolgokkal foglalkozzék. A kornak minden veszedelme és hátránya ellenére van egy éppen ezekből fakadó isteni ujjmutatása a lelkipásztor számára, mely arra irányítja figyelmét, hogy népét most már csakis személyes, lelki hatásokkal kapcsolhatja magához és az egyházhoz s ezeken át az Igéhez és a keresztyén élethez. Lelkigondozóvá kell lennie, különben mindent elveszít!”⁵⁰¹ Ez a lelkigondozás a XVIII. században hozta meg gyümölcsét, amikor kétségtelen része volt a megpróbáltatások között abban, hogy a nép ragaszkodott hitéhez, s a lelkipásztort mindennél fontosabb életszükségletnek érezte a pusztítások közben. A kor nagy személyiségei közül (Nádudvari Péter, Péczeli József, Marosvásárhelyi Gombás István, Kármán József) Makkai a legkiemelkedőbb igehirdetőnek és lelkigondozónak Szikszai Györgyöt tekinti. A *Keresztyéni tanítások és Imádságok* (1785) előszava szerint a könyvnek kifejezetten lelkigondozói célja volt. A XIX. század elején Tóth Ferenc pápai teológiai professzor, dunántúli püspök 1806-ban jelenteti meg *Lelkipásztori Gondviselés* című könyvét.

⁵⁰¹ U.o. IV. rész 46.

„A gyülekezeti, közösségi lelkigondozásról, magáról a lelkigondozói gyülekezetről Tóth Ferenc nem tud és nem beszél, de ez nemcsak neki, hanem a református gyökértől eltávolodott egész korának a fogycatkozása, melynek tudatára és pótlására nálunk is, mint máshol, a belmisszió vezetett reá a XIX. század utolsó évtizedétől fogva.”⁵⁰²

A XX. század belmissziói, egyesületi és egyéb szerveződések leírásánál figyelemmel van a határon túli magyar reformátusság lelkigondozói szolgálatára is. A műnek ebben a részében Makkai, mint az eseményekben kortárs és szereplő, a lelkigondozás ügyének súlyponteltolódását azzal érzékelteti, hogy igazából a belmissziói mozgalom és a hivatalos egyház viszonyáról, a misszió egyháziasításának és az egyház misszióivá tételének programjáról beszél. Ez alól csupán az erdélyi reformátusság helyzetének leírása kivétel, ahol a gyülekezeti jelleg és a református öntudat megerősítésére szolgáló gyülekezeti tagozatokról számol be.

Záróképként a XX. századi cura pastoralis kézikönyvét megíró Forgács Gyula emlékét méltatja, valamint Ravasz László alakját örökíti meg, aki „többet cselekedett, mintha egy kitűnő pasztorális theologiai szakkönyvet írt volna: életével írta meg a lelkipásztort és a lelkigondozást. [...] Ravasz László életműve túlmutat a szakadékon, a jövendő partjára, ahol Krisztus áll és nyújtja felénk mentő kezét. A lelkigondozás történetének utolsó szava sem lehet egyéb, mint az Ő igéje: Én vagyok az út... én vagyok az ajtó.”⁵⁰³

⁵⁰² U.o. IV. rész 55.

⁵⁰³ U.o. IV. rész 60.

2. Makkai Sándor lelkigondozástörténetének értékelése

Makkai lelkigondozástörténetének hatalmas mennyiségű anyagát az *a struktúra* tartja össze, amelyet — hacsak teológiai vagy történeti indoka nincs a változtatásra —, akkor következetesen végigviszi az egész művön. Korszakról-korszakra hármasszempontra érdeklődik, s ha nem is ebben a sorrendben, de ezek köré csoportosítja anyagát:

— *Az egyház általános történeti-teológiai-lelki képének ábrázolása, ahol nagy vonalakban a kor lelkigondozásáról szóló általános értelmezését is előrebocsátja és alapfogalmakat tisztáz.*

— *A korszak lelkigondozásának tartalmi és formai motívumai.* Ennek keretében megvizsgálja a lelkigondozás helyét, a lelkigondozó személyiségével szemben támasztott követelményeket, szolgálatuk jellemzőit, a lelkigondozás eseteit, bemutatja a jelentős lelkigondozókat és a kor lelkigondozástani alkotásait.

— *A korszak gyülekezeti lelkigondozásának specifikumai, kapcsolódása más korokhoz és azok vezéregyéniségeihez, lelkigondozói irányjaihoz.*

Makkai lelkigondozástörténetének igazi jelentőségét Poimenikája szempontjából érthetjük meg, mert ebben mutatja fel azokat a problémákat és megoldási kísérleteket, amelyekből majd bizonyítani tudja a maga rendszerének sajátosságait. Így kimondhatjuk, hogy *Makkai kéziratos lelkigondozástörténete és Poimenikája komplementaritásban vannak egymással. Csak úgy mutatkozik meg igazi értékük, ha a kettőt együtt szemléljük.*

Makkai a lelkigondozás történeti kibontakozásában *orientációs támpontokra* talál. *Orientációs támpontjait az ősgyülekezet lelkigondozásában és a reformáció buceri-kálvini lelkigondozásában találja meg, amelyek összekötöttségben vannak egymással.* Erre utal, amikor azt mondja, hogy az első gyülekezetek élete több mint példa. „Az a közismert gondolat, hogy a reformáció célja ennek a gyülekezetnek formában és tartalomban való hely-

reállítása lett volna, csak abban az értelemben és csak addig a határig fogadható el, hogy a jeruzsálemi első gyülekezet (és a hozzá hasonló ösgyülekezetek) maguk is annak az örök mintának történelembelépített utánélései, melyet az evangéliumban a tanítványok kiválasztásának leírásában láttunk (Mk 3,13-15). Erre az örök mintára s nem a történelmi első gyülekezetre ment vissza a reformáció s kell visszamennie az örök reformációnak... nem utánzás, másolás, hanem általa való ihletés és a változott körülmények között lényeg szerint való követés az, ami vele kapcsolatban reánk tartozik.”⁵⁰⁴

Azért váltak Makkai számára éppen ezek az idők orientációs támpontokká, mert ez *a két lelkigondozástörténelmi korszak volt az, ahol a gyülekezetszemponitáság egyéni és közösségi pólusa nem szenvedett csorbát*: „Az egyéni lélek azonban nincs egyedül, hit által beletartozik a közösségbe, amely segíti őt üdvössége elnyerésében és a közösséghez való tartozása elengedhetetlenül fontos előfeltétele annak, hogy a maga üdvösségét munkálhassa.”⁵⁰⁵ Így lesz a lelkigondozás a gyülekezet kötelessége, amelyvel megalapozza *Poimenikája* gyülekezeti elvre támaszkodását.

Az is kiderül, hogy Makkai orientációs szempontból, a *maga lelkigondozástani szempontjából* érdektelennek tartja a XX. század első évtizedeinek lelkigondozóit. Nincs számára olyan teológiai-lelki-szellemi beállítottságú, kortárs lelkigondozástani irány, amelyiken feltétel nélkül tudna tájékozódni. De ugyanúgy nincs a modern pszichológiai irányok hatása alatt tárgyaltak közül sem olyan, amelyiknek a szemszögéből tudná nézni a történelmi múltat és jelene poimenikai szükségét. Jelzi ezt az, hogy az új irányokat, legyenek azok teológiai, pszichológiai vagy a kettőt ötvöző irányok — túlzott óvatossággal —, mindössze az odatartozók névsorával mutatja be. Még feltűnőbb azonban az, hogy a modern gyakorlati teológiai rendszeralkotók lelkigondozástanaival is így

⁵⁰⁴ Református Gyülekezet. 1950. 517.

⁵⁰⁵ U.o. 521.

bánik. Poimenikájában hivatkozik rájuk, egy-egy vonásuk el is fogadható számára is, de pásztorálteológiai rendszere alapjait nem építi rájuk.

A lelkigondozástörténet ismeretében csökken az a Poimenikájával szembeni hiányérzet, amely felröj, hogy elmaradt Makkai lelkigondozástanának bibliai-teológiai alapvetése. A Szentírásban folyó lelkigondozás részletesen kidolgozott fejezetei és a reformációkori lelkigondozás teológiai beágyazottsága megalapozottá teszik álláspontunkat.⁵⁰⁶

A mű értéke, hogy a teológiatörténeti, egyháztörténeti és kegyességtörténeti háttér komplexitásába illeszti be a lelkigondozás történetét. Gazdag anyagával egyszerre homiletikai kincsesbánya és katechetikai, egyháztörténeti példatár. Ahogyan bemutat egy-egy teológiai korszakot, az dogmatörténészek, egyháztörténészek számára is például szolgálhat. Ilyenkor különösen óvakodik a kiélezett fogalmazástól, igyekszik a pozitívumok felmutatására is. Egyértelmű elmarasztalással alig találkozzunk.

Makkai lelkigondozástörténetének különös értéke, hogy mind a mai napig az egyetlen ilyen jellegű magyar nyelvű monográfia.

3. A közösségi lelkigondozás vázlata

A közösségi lelkigondozás bibliai-teológiai és történeti megalapozását már 1944-ben írásba foglalta Makkai,⁵⁰⁷ amelyet koinonikája első fejezetének szánt. Kálvin, K. Barth és E. Brunner, valamint hitvallásaink egyházzól szóló tanításaival egyetértve

⁵⁰⁶ Makkai *Poimenikája* 36. oldalának alján a főszövegben és a csillagozott megjegyzésben utalást találunk arra, hogy a rendszerben a bevezetést követte volna a masszív történeti rész.

⁵⁰⁷ Makkai Sándor: *Egyház és gyülekezet, különös tekintettel a lelkigondozásra.* Theologiai Szemle. 1944. 1. sz. 4-21.

mondta ki, hogy az empirikus gyülekezet Istentől kapott parancsa, hogy kiábrázolva a láthatatlan egyházat, hívő gyülekezetté váljon. A gyülekezet nemcsak tárgya a lelkigondozásnak, hanem végzője is. Az egymásra figyelő közösség megóv szektásodástól, ecclesiola-képződéstől, világtól való elszakadástól, mert tagjai emlékeztetik egymást a kegyelemre, amely mindenkor támasza a keresztyén embernek. A gyülekezeti közösséggé válás elkerülhetetlen állomása az a pont, ahol „az empirikus gyülekezetnek hívő gyülekezetté való *átépülése* missziói parancs és missziói munka által megy végbe. A komolyabb hitű „gyülekezeti mag”-nak ebben nagy szerepet szánt Makkai, mivel ők nem szabad, hogy exkluzív ecclesiolává zárkózzanak be. Munkájuknak a bibliai „kövász”, „só” és „világosság” módján kell kiterjednie az egész gyülekezetre.⁵⁰⁸

A közösségi lelkigondozáshoz Makkai szükségesnek tartja, hogy kialakuljon egy *lelkigondozói gyülekezettetés*. Ennek ismérvei: a gyülekezetet hittel kell nézni és nem ítélkezve; a gyülekezet bűnös realitásai mögött meg kell látni, hogy minden bizonytalanság ott él és munkálkodik közöttük az *igazi* egyház; úgy kell tekinteni a gyülekezet tagjaira, mint akik felé szeretetre vagyunk elkötelezve, de ez nem jelentheti a bűn elnézését; meg kell látni, hogy a gyülekezetben a *regnum naturae* és a *regnum gloriae* között a *regnum gratiae működik*; végül a gyülekezet jövőjét a paruzia összefüggésében kell megtanulni látni.⁵⁰⁹

A gyülekezet lelkigondozói egysége Jézus Krisztus hármastisztere épül.⁵¹⁰ Makkai a Zsidókhoz írt levél krisztológiája mellett a Heidelbergi Káté 31-32. kérdés-feleletére hivatkozik és az egyetemes papságról úgy beszél, mint amelyet az Isten felé forduló hívő gyülekezet gyakorol. Az 1Pt 2,5-9 jellemzőit összevet-

⁵⁰⁸ U.o. 18.

⁵⁰⁹ U.o. 19-20.

⁵¹⁰ Makkai Sándor: *Egyetemes papság és gyülekezeti szolgálat a lelkigondozásban*. In: *Élő gyülekezet*. Budapest. 1948. 16-34.

ve az őszövétségi papság vonásaival, hármas következtetésre jut: 1. Az egyetemes papság a hívő gyülekezet Isten felé fordulása. 2. Az egyetemes papság a Krisztusban hívő lelkek közössége, amelyik az istentiszteleti közösségben realizálódik. 3. A gyülekezeti istentisztelet közösségének, mint hitbéli-, erkölcsi- és szeretetközösség kapcsolódik egybe. E szerint, a hármas tisztség szerint tagozódnak a gyülekezeti funkciók is, amelyek kegyelmi ajándékok és nem csupán tisztségek. A lelkipásztor és a „pásztori lelkék”, azaz a gyülekezet missziói közössége *együtt* hordozzák a papi jelleget, de ebben a szakszerűség, a vezetés és az irányítás, valamint az igehirdetés a lelkipásztor kötelessége.⁵¹¹

A keresztyén gyülekezet jellegénél fogva lelkigondozó gyülekezet, amely éberren vigyázza a másik életét és a saját üdvösségét.

4. A személyes lelkigondozás tana

4. 1. Újonnan értelmezett fogalmak egy új struktúrában

A lelkigondozástörténet tanulságait levonva, Makkai a maga elgondolásait szem előtt tartva új tartalommal tölti meg a hagyományos lelkigondozástani terminus technikusokat, illetve a saját elképzeléseit pontosabban kifejező új fogalmakat alkot.

Makkai a *pasztorális teológia* elnevezésnek egy új értelmezését adja. Elhatárolja magát a római katolikus elgondolástól, amelyben az egész gyakorlati teológia gyűjtőfogalmává lett, de attól a Schleiermacher után követett gyakorlattól is, amely csak praktikus ismeretgyűjteményt értett alatta, megkülönböztetve azt az ún. tudományos gyakorlati teológiától. Makkai szemében ez a

⁵¹¹ U. o. 32.

fogalom az ő lelkigondozástani rendszerében a *pásztori jelleg* hangsúlyozása miatt fontos, hogy kifejezze azt a szélesebb értelmű, missziói tevékenységet, amely a *pásztoriságot* nem egyéni, hanem gyülekezeti fogalomként határozza meg. Ez Makkai szerint „az egyetemes papság lényegéből következik s nemcsak a külön élethivatás szerinti lelkipásztort, hanem a pásztori lelkek közösségét illeti. Ezt az alapvető igazságot úgy fejezzük ki, hogy a lelkigondozás alanya maga a lelkigondozó gyülekezet. Ezért mi mindig csak gyülekezeti lelkigondozásról beszélhetünk, ha vonatkozásában, munkakörében meg is különböztetjük a személyes és közösségi jelleget.”⁵¹²

Ezzel a *személyes és közösségi* jelleggel kapcsolatos a másik meghatározó fogalomváltás Makkainál. Elveti azt a hagyományos nézetet, amely a lelkipásztor lelkigondozói szolgálatában megkülönböztet egy általános, indirekt, az egész gyülekezetre figyelő *cura generalis*-t és egy sajátosan hivatásos, direkt, az egyénre vigyázó *cura specialis*-t. Makkai egy másfajta kettősséget tart helyesnek, a lelkigondozás közösségi és személyes mivoltát. „Pneumatikus élet csak Krisztussal, a Fejjel és a lelkekkel, a tagokkal való közösségben lehetséges. A pneumatikus élet Krisztusnak az Ő testében, a közösségben való élete. Ezt az életet tehát csak maga a közösség gondolhatja, mint magáét. A lelkigondozás a pásztori lelkek közösségének munkája, organikus tagolódásban. Másfelől ez a munka mindig személyes és személyre irányuló, mert az esetek és alkalmak az egyéni lelkek életének fordulataiban létesülnek s a döntést az egyénnek kell, személyszerint végbevinnie. De mégsem csak önmagára tekintve, mert a lelki válság nem azáltal oldódik meg, hogy az egyént kiemeljük a közösségből, elkülönítjük Krisztus választottaitól, hanem éppen azáltal, hogy személyes döntésén keresztül a közösség felé fordítjuk és vezetjük, a közösség pedig beleiktatja a maga éltető, gyógyító, vigasztaló, szolgáló testvériségébe. Ezért mi

⁵¹² Makkai Sándor: *Poimenika*. Budapest. 1947. 23.

kizárólag gyülekezeti lelkigondozást ismerünk, melynek közösségi és személyes vonatkozásai egymásra nézve léteznek, egymásban valósulnak meg és teljes egységet alkotnak.”⁵¹³

Ezt, az új tartalmat nyert pasztorális teológiát egy kiszélesített missziótanba ágyazza bele Makkai, mivel Pfennigsdorf nyomán ő is úgy gondolkodik a misszió jelentőségéről, hogy az minden gyülekezetalkotásnak (egyházképződésnek) feltétele. Ez a gyülekezetalkotás nemcsak a külmisszió révén folyik, hanem minden belső egyházi tevékenység által is. Ebből a feladtból a lelkigondozás mint „a már kialakult konkrét gyülekezet pásztorlása” veszi ki a részét.

4. 2. Jellegetes vonások

Makkai lelkigondozástanának szinte minden sajátos vonása olyan, amely arra utal, hogy megérezte és a maga korában képviselte is azokat a hangsúlyokat, amelyeket a későbbi kérügmaticus lelkigondozók a maguk rendszerében bővebben kifejtenek.

1. *A lelkigondozás pneumatikus jellegű tevékenység.* A lelkigondozó előtt álló nagyobb távlatra utal ezzel Makkai, amelyet a *pneumatiké zóé* és a *sarkiké-psüchiké* éles szembeállításával érzékeltet és azt a többletet mutatja fel, hogy az ilyen lelkigondozás a bűnből való szabadulás, a bűnbocsánat és az örökélet össze-függésében történik. Makkainál a lelkigondozás alanya a Pneuma, amely a lelkigondozó számára is nélkülözhetetlen: „A lelkigondozás válsága a lelkigondozók válsága; az eredménytelenség saját lelkük és lelkiismeretük felé fordítja őket. Lelkigondozást csak az végezhet, akinek magának pneumatikus élete van, aki a bűnnel való harcban a saját harcából tehet bizonyosságot arról, hogy mit jelent Krisztus váltsága a léleknek, aki tulajdon tévelygéseiből ismeri a Szentlélek kivezető és helyreigazító hatal-

⁵¹³ U.o. 35.

mát és aki a maga legfőbb vigasztaltatását a Keresztben már megtalálva, vigasztal másokat.”⁵¹⁴ Néhány sorral lejjebb pedig azt mondja, hogy „a személyes lelkigondozás munkaköréből tehát ki kell kapcsolnunk és sepernünk minden, a földi, test-lelki életre vonatkozó tanítást, vigasztalást és erkölcsi nevelést, mint célkitűzést.”⁵¹⁵ Makkai gondolatmenetének logikájára és gondolati tartalmára rezonálnak R. Bohren szavai, aki az empirikus lelkigondozás kontextusában a pszichologizáló lelkigondozással szintén a Lélek munkáját állítja szembe. Fatális dolognak tartja azt, amikor az ajándék elválik az Ajándékozótól, hogyha a pszichológia „szentlélekpótló” akar lenni.⁵¹⁶ R. Bohren a „Lélektől vezetett gondolkodást” ajánlja a ma keresztyén emberének.⁵¹⁷

2. *A lelkigondozás döntésre segítés.* Makkai vallja, hogy a lelkigondozó csupán eszköz a lelkigondozás folyamatában, de annyiban fontos előkészítő és segítő szerepe van, hogy „a küzdelem Krisztus melletti döntésre juthasson”. A döntésre segítésben négy mozzanatot kell érinteni Makkai szerint: 1. eljutni a bűnismeretre, 2. az Isten mértékének ismeretére, 3. a régi énnel való szakításra, 4. az új ember öntudatára. Ebben a folyamatban a lelkigondozó hite segíthet a legtöbbet, amellyel vall. „Hit által tudja az irányt, amerre menni kell, tévedés nélkül tudja, hova, kire kell tekinteni s vele együtt tekint ki a szabadulás útjára. A hit gerjeszti a hitet, a látó hit erősíti a gyengébb szemét”.⁵¹⁸ A hitnek

⁵¹⁴ Makkai Sándor: *A személyes lelkigondozás alapkérdései*. Theologiai Szemle. 1947. nyári körlevél. 18.

⁵¹⁵ U.o.

⁵¹⁶ Rudolf Bohren: *Seelsorge — Trost der Seele oder Ruf zum Reich*. In: Dem Worte folgen. Siebenstern Taschenbuch/133. 107.: „Fatal aber wird die Psychologie für uns da, wo wir die Gabe vom Geber trennen, wo die Gabe den Geber ersetzt, wo also die Psychologie zum Surrogat des Geistes wird.”

⁵¹⁷ Vö.: Rudolf Bohren: *Vom Heiligen Geist*. Chr. Kaiser. München. 1981.

⁵¹⁸ Makkai Sándor: *Poimenika*. Budapest. 1947. 205.

ilyen értelmű poimenikai jelentősége erősödik fel Helmut Tacke lelkigondozásról írt könyvében, melynek címe: *Glaubenshilfe als Lebenshilfe*. Tacke célkitűzése az, hogy a lelkigondozás a hit vonzásában tájékozódjék és azt letiporhatatlanul érvényre is juttassa.⁵¹⁹

3. A pásztori lelkületű döntésre segítség komoly elvárásokat támaszt a lelkigondozó személye iránt. Fentebb már láthattuk, hogy Makkai a lelkigondozásban eszközi szerepet szán a lelkigondozónak, de ebben szigorú elvárásai vannak. Lelkigondozástanában ennél a témánál szinte leállíthatatlan, s mint vérbeli személyiségpedagógus ír a lelkigondozóval szemben állított természeti, technikai, szellemi, erkölcsi és hitbéli előfeltételekről. Ugyanígy számba veszi a neveltetése, taníttatása és a szolgálata körüli kérdéseket. Intellektuális és teológiai műveltségét, magánéletét és munkatársaihoz való viszonyát. Mindezek azonban nem külön-külön fontosak, hanem egybekapcsolódva, alárendelve annak az eszköziségnek, amelyet a Szentlélek felhasználhat, mozgósíthat a gyülekezeti és az egyéni lelkigondozás helyzeteiben. Makkai a Lélek segítőtársának nevezi a lelkigondozót, akinek „1. saját életében öntudatosan kell küzdenie a bűnnel. Nem a tökéletesség fölényével néz le a bűnösre, hanem a legmélyebben érzi a bűn veszedelmét és súlyát s a legőszintébben viaskodik vele. 2. Ismeri a fegyvert, mellyel a bűn ellen egyedül lehet sikerrel küzdeni s tudja forgatni is azt. Gyakorolja magát az Ige iránti engedelmisségben, tudván, hogy egyedül az, s nem a maga okossága és jószándéka ad módot a segítségre. 3. Személy szerint ismeri és tartja számon a lelkeket, mint a Jó Pásztor szolgálója s az eset és alkalom jöttével vagy kiváltásával azon a kedvező ponton nyújtja nekik az Ige segítségét, ahol a lélek a legfogékonyabb annak befogadására.”⁵²⁰ Hogy Makkai milyen gondot fordít a lelkigondo-

⁵¹⁹ Helmut Tacke: *Glaubenshilfe als Lebenshilfe*. Neukirchener Verlag. 1979. 227.

⁵²⁰ Makkai Sándor: *Poimenika*. Budapest. 1947. 204.

zó személyére, az az eddigiekből is látszik. Csak emlékeztetünk a már fentebb idézett gondolatára: „a lelkigondozás válsága a lelkigondozók válsága”, amellyel azt húzza alá Makkai, hogy a lelkigondozó személyisége kulcskérdés a keresztyén lelkigondozásban. Ugyanez a véleménye W. Jentsch-nek, aki ennek a témának egy egész könyvet szánt. A *Der Seelsorger* cím alkalmat ad neki arra, hogy a lelkigondozással kapcsolatos gondolatait a lelkigondozó személyén keresztül láttassa. „Mióta a gyakorlati teológia újra komolyan veszi az embert, a lelkigondozó is érdekes lett, mint ember. Kiderült, hogy éppen olyan ember, mint a gondozottjai: *simul justus, simul peccator*”.⁵²¹ Monográfiájában hasonlóan részletező, mint Makkai, odáig menően, hogy a beszél a lelkigondozó életében is jelen lévő kísértésről, bűnről, kételkedésről.⁵²²

4. *A lelkigondozás az empirikus gyülekezet munkája önmagán, hogy a Szentlélek hatalmával hívő gyülekezetté minősüljön át.* Makkai organikus gyülekezetlátása jelenik itt meg: „a lelkigondozás munkája az istentisztelettől, mint kiindulóponttól az istentiszteletig, mint célpontig tart s a kettő közötti úton végzi segítőtevékenységét a konkrét gyülekezetnek hívő gyülekezetté váló átminősülésében.”⁵²³ Ennek a speciális missziói folyamatnak az eredményessége érdekében történik minden. Ez adja a lelkigondozás kapcsolódási pontjait az igehirdetéshez, amely ráhangolja a gyülekezet problémákkal küzdő tagját a pásztori beszél-

⁵²¹ Werner Jentsch: *Der Seelsorger. Beraten - Bezeugen - Befreien*. Brend-Verlag. 1982. Előszó. Jentsch az alcímben jelöli a mai lelkigondozás bibliai indíttatású vonásait: Tanácsadás - Hitvallástétel - Szabadítás. A három fogalom a bibliai lelkigondozás sokféleségére utal vissza. A lelkigondozó személyiségével mások is foglalkoztak. Így pl.: W. Schmidbauer: *Die hilflosen Helfer*. Hamburg. 1977. és E. Schick: *Der helfende Mensch*.

⁵²² Vö. Makkai Sándor: *Poimenika*. A lelkipásztor kísértései, belső harcái és erőforrásai c. fejezettel. 123kk.

⁵²³ U.o. 33.

getésre, ez hozza összefüggésbe a hitoktatással, amely lelkigondozói légkörben tudja betagolni az ifjakat a gyülekezeti életbe. Ezt az organikus tevékenységet nem elég, ha csak a lelkigondozó-lelkipásztor végzi, még az sem, ha a gyülekezet mint megbízó veszi ki a részét a feladatból, hanem Makkai szerint ennek a gyülekezet részvételével kell folynia: „a lelkigondozó maga a gyülekezet”.⁵²⁴

A gyülekezeti jellegű lelkigondozás egyik neves szószólója a már idézett Rudolf Bohren, aki szinte tétellé emeli, hogy „a gyülekezet — lelkigondozás”.⁵²⁵ A lelkigondozás eltűnése vagy kliensközpontúvá válása a gyülekezet fogalmának is a torzulásával járhat. Hasonlóan látja a gyülekezet és lelkigondozás összefonódását az evangéliumi lelkigondozáson tájékozódó Manfred Seitz is. A korakeresztyén mintára utalva állítja, hogy az egyházi szakemberek lelkigondozói munkája nem feledtetheti el a tényt, hogy a lelkigondozás az egész gyülekezet ügye marad.⁵²⁶

5. *Mértéktartó lelkigondozás.* Makkai miközben imponáló adatgazdagsággal foglalja össze a lelkigondozás korábbi és kortárs eredményeit, nem marad meg az elvek szintjén, hanem a hazai viszonyok ismeretében olykor szelektált, máskor pedig adoptált a megismert elvek közül. A pszichologizálókkal szemben mértéktartásra ösztönözte a II. világháború utáni magyar valóság Istenre szorultsága, a biblicistákkal szemben pedig a hazai belmissziói irány fundamentalizmusra hajlása.

Művei közül itt jut el az Ige elsőbbségének képviselőjére, de úgy, hogy közben semmiképpen nem állítja anakronisztikusan szembe az isteni és emberi oldalt. Ez a dialektikus feszültség az oka annak, hogy jobban izgatja a gyakorlat, mint az elmélet, de

⁵²⁴ U.o. 35.

⁵²⁵ Rudolf Bohren: *Geist und Gericht*. Neukirchener Verlag, 1979. 129.

⁵²⁶ Manfred Seitz: *Was ist Seelsorge und wie geschieht sei durch Gemeindeglieder?* In: *Praxis des Glaubens*. Göttingen. 1985. 73-78.

az Isten oldaláról jövő megoldások érdeklik inkább, s nem a túlhajtott lélekbúvárkodás (Pfister), mégis több a kompromisszum-készség benne, mint a „tiszán” kériugmatikus irány képviselőiben (Asmussen, Thurneysen). Makkainak határozott véleménye van a pszichológiai áramlatok és a lelkigondozás viszonyáról: „A lelkigondozásban Jung tanítása és eredményei jól használhatók, természetesen azzal, hogy a személyiség megvalósulásába a hit tényezője bekapcsolódik és döntővé válik. A gyógyító kísérletekkel szemben általában azon az állásponton kell maradnunk, hogy a lelkigondozás gyökerében más tevékenység s a lelkipásztor a kívánatos és lehetséges lélektani s esetleg gyógyászati tájékozottság mellett is nem orvos, hanem lelkigondozó és annak is kell maradnia. [...] A modern gyógyító kísérletek tehát csak még erőteljesebben sürgetővé teszik a gyülekezeti lelkigondozás szükségességét”.⁵²⁷

Éppen aprólékos gyakorlatisága rendelte Thurneysen lelkigondozástana mellé, amellyel a hazai teológusképzés és a lelkipásztori önképzés anyagát tekintve kiegészítették egymást. A nemek, életkorok és élethelyzetek személyes lelkigondozásának aprólékos taglalását adó műve egymaga kellett, hogy betöltse azt a feladatot, amelyet külföldön részkérdésekkel foglalkozó művek egész sora végzett el.

Összegezve véleményünket megállapíthatjuk, hogy Makkai mint a pásztorálteológia művelője azokkal áll egy sorban, akik manapság hidat akarnak építeni a két — szélsőségeiben is — ismert irányzat, a tanácsoló és a szabadító lelkigondozás között.

⁵²⁷ Makkai Sándor: *Poimenika*. Budapest. 1947. 192-193.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Átnézett folyóiratok:	Rövidítés:
Az Út (1915-től)	
Confessio (1977-től)	
Debreceni Protestáns Lap (1936-től)	DPL
Egyházi Újság (1913-tól)	
Hít és Élet (1921-1923)	
Igazság és Élet (1936-től)	IgÉ
Igazság és Élet füzetei	Ig.É.f.
Pásztortűz (1921-től)	
Protestáns Szemle (1914-től)	PSz
Református Gyülekezet (1949-1950)	RGy
Református Egyház (1949-től)	RE
Református Szemle (1910-től)	RSz
Sárospataki Református Lapok (1917-től)	
Theológiai Szaklap (1902-től)	ThSzak
Theológiai Szemle (1925-től)	ThSz

Achelis, E. Chr.: *Praktische Theologie*. Tübingen. 1919.

A magyar protestantizmus 1918-1948.

Szerk.: Lendvai L. Ferenc. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1987.

A magyar protestantizmus 5 éve 1945-1950.

Szerk.: Kádár Imre-Finta István-Fekete Sándor. Budapest. 1950.

A magyar református theologiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői. Theológiai Tanulmányok 41. szám. Szerk.: Csikesz Sándor. Debrecen. 1934.

A mi istentiszteletünk. Szerk.: Makkai Sándor. Kolozsvár. 1929.

A mi örökségünk. Sárospatak, 1918.

Adam, Gottfried-Lachmann, Rainer (Hg.): *Methodisches Kompendium für den Religionsunterricht*. Göttingen. 1993.

Az Egyház a világban. Budapest. 1948.

- Az ekkleziasztika a theologiai tudományban és a lelkeszképzésben.**
ThSz. 1942. 86-92.; 107.
- Barcza József:** *A magyarországi református ifjúsági egyesületek és mozgalmak egyháztörténeti háttere a két világháború között.* In: Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Szerk.: Tenke Sándor. Budapest. 1993. 31-55.
- Barth, Karl:** *Die christliche Lehre nach dem Heidelberger Katechismus.* Zollikon-Zürich. 1948.
- *Die Kirche Dogmatik.* Prolegomena. München. 1932.
 - *Homiletik.* EVZ Zürich. 1966.
 - *Istenismeret és istentisztelet.* Fordította: Maller Kálmán. Budapest. é. n.
- Barth, Karl-Révész Imre:** *Az egyház jelene és jövője.* Ig.É.f. 9. Debrecen. 1937.
- Bartók György:** *Böhm Károly.* Franklin-Társulat. Budapest. 1928.
- Benedek Sándor:** *A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja.* Órisziget. 1971.
- Bettelheim, Bruno:** *A mese bővölete és a bontakozó gyermeki lélek.* Budapest. 1988.
- Bíró Sándor:** *Kisebbségben és többségben.* Románok és magyarok 1867-1940. EPMSZ Bern. 1989.
- Bohne, Gerhard:** *Das Wort Gottes und der Unterricht.* 1932.
- Bohren, Rudolf:** *Geist und Gericht.* Neukirchener Verlag. 1979.
- *Predigtlehre.* Chr. Kaiser. München. 1972.
 - *Seelsorge — Trost der Seele oder Ruf zum Reich.* In: Dem Worte folgen. Siebenstern Taschenbuch 133.
 - *Vom Heiligen Geist.* Chr. Kaiser. München. 1981.
- Bonhoeffer, Dietrich:** *Finkenwalder Homiletik 1935-1939.* In: Gesammelte Schriften IV. München. 1965.
- Borbáth Dániel:** *A vallástörténeti és a dialektikai teológiának a Kijelentésről szóló dogmatikai tanításai.* Kolozsvár. 1931.
- *A református lelkigondozás tana.* Teológiai jegyzet. Kolozsvár. 1955-56. Stencilezett.

- Boross Géza:** *A magyar református gyakorlati teológia huszonöt éve.* RE. 1970. 1kk.; 35kk.; 57kk.; 101kk.; 133kk.; 156kk.
- *Az ébresztő prédikáció.* ThSz. 1991. 378.
 - *Homiletika.* Teológiai jegyzet. Budapest. 1988.
 - *Katechetika.* Teológiai jegyzet. Budapest. 1990.
- Bousset, Wilhelm:** *Jézus.* Fordította: Makkai Sándor. Kolozsvár. 1911.
- Böhm Károly:** *Adalékok egy filozófiai szótárhoz.* Acta Litterarum ac Scientiarum. Szeged. 1935.
- *Az Ember és Világa I-VI.* Budapest. 1892-1942.
 - *Az értékelmélet feladata és alapproblémája.* Budapest. 1900.
 - *Az „idea” és az „ideal” értékelméleti fontossága.* A Magyar Philosophiai Társaság közleményei XV. füzet. Budapest. 1905.
 - *Mi a filozófia?* Athenaeum. 1915. 22-42.
- Dr. Böhm Károly élete és munkássága I-III.** Szerkesztette: Kajlós /Keller/ Imre. A „Madách-Társaság” Kiadása. Besztercebánya. 1913.
- Bölcskei Gusztáv:** *Az egyházkép változása a Magyarországi Református Egyház utóbbi negyvenöt esztendejében.* Confessio. 1991. 1. sz. 22-25.
- Brunner, Emil:** *Die Kirche, als Frage und Aufgabe der Gegenwart.* In: Um die Erneuerung der Kirche. Bern-Leipzig. 1934.
- Bürkle, Horst:** *Missionstheologie.* Kohlhammer Verlag. Stuttgart. 1979.
- Cullmann, Oscar:** *Die kirchliche Lehre von der Taufe.* Theologische Studien. 14. 1947.
- *Urchristentum und Gottesdienst.* Zürich. 1944.
- Czeglédy Sándor:** *A katechetika vázlatja.* Teológiai jegyzet. Debrecen 1981.
- *A prédikáció gyülekezetszerűsége.* Budapest. 1938.
 - *Homiletika.* Teológiai jegyzet. Debrecen. é. n.
 - *Makkai Sándor a Theologia professzora.* Emlékbeszéd. 1952. június 7. Kézirat.
- Cseke Péter:** *Vigyázó torony.* Beszélgetések Debreczeni Lászlóval. Bukarest. 1995.

Cseke Péter-Molnár Gusztáv: *Nem lehet.* A kisebbségi sors vitája. Limes könyvek. Budapest. 1989.

Darányi Lajos: *Mit vár a magyar nép az evangélium hirdetésétől?*

In: *Az Egyház a világban.* Budapest. 1948. 227-246.

Dürr, Johannes: *Der reformierte Gottesdienst und die liturgische Erneuerungsbewegung.* Theologische Studien 58. Zollikon. 1959.

Ende, Magda van der: *Imre Lajos élete és teológiai munkássága.*

Ráday College Press. Budapest. 1990.

„És lőn világosság...” Ravasz László Emlékkönyv. Franklin Társulat.

Budapest. 1941.

Feigl József: *Kultúra és keresztyén világnézet.* Szerk.: Csikesz Sándor.

Theologiai Tanulmányok 52. szám.

Dr. Fekete Károly: *A temetési igehirdetés kérdései.* Gyakorlati

Theologiai Tanszék Füzetek 5. Debrecen. 1994.

- *Homiletika.* A Gyakorlati Theologiai Tanszék Füzetek 3. Debrecen. 1993.

Fekete Károly, ifj: *Egyház és nemzet Makkai Sándor tanulmányaiban.*

ThSz 1995. 1.sz. 6-10.

- *Egy élet teológiai irányváltásai — Makkai S. professzori pályájának vázlat.* A MORE Debreceni Theologiai Akadémiájának Évkönyve az 1990/91-1991/92. akadémiai évről. 167-184.

- *Makkai Sándor, a misszió elkötelezettje.* 1990. 2. sz. Confessio. 36-40.

- *Makkai Sándor, mint irodalmár és közéleti személyiség.* RE 1992. 2. sz. 41-44.

- *Száz éve született Makkai Sándor 1890-1951.* ThSz. 1990. 172-181.

Frör, Kurt: *Grundriss der Religionspädagogik.* Konstanz. 1975.

Gál Zoltán: A „*dialektikai teológia*” hatása. In.: *A magyar protestantizmus. 1918-1948.* Budapest. 1987. 314-359.

Gondolatok gondolatokról. A magyarországi filozófia történetéből című konferencia előadásai. Szerk.: Veres Ildikó-Mezei Balázs. Felsőmagyarország Kiadó. Miskolc. 1994.

- Gönczy Lajos:** *A református egyház kultusza.* Kolozsvár. 1927.
 - *Ágendás könyvünk kritikája írásban és gyakorlatban.* Az Út. 1929. 291-310.
 - *Mi szükségünk van az Ótestamentumra?* Kolozsvár. 1939.
 - *Az erdélyi lelkészképzés utóbbi húsz éve.* Kolozsvár. 1942.
- Cs. Gyimesi Éva:** *Gyöngy és homok.* Kriterion. Bukarest. 1992.
 - *Honvagy a hazában.* Pésti Szalon Könyvkiadó. Budapest. 1993.
 - *Menni vagy maradni? Avagy: az önigazolás természete.* Diakónia. 1992. 4. sz. 32-35.
- Gyököcssy Endre:** *Ekkleziogén és ekkleziológén neurozisz.* ThSz. 1988. 181.
 - *Hogyan tartsunk gyermekbibliaórárt?* Budapest. 1992.
- Hajós József:** *Böhm Károly filozófiája.* Kriterion. Bukarest. 1986.
- Hanák Tibor:** *Az elfelejtett reneszánsz.* Göncöl Kiadó. Budapest. 1993.
- Hansen, Johannes-Möller, Christian Möller:** *Evangelisation und Theologie.* Neukirchener Verlag. Neukirchen-Vluyn. 1980.
- Händler, Otto:** *Die Predigt.* Berlin. 1949.
- Hézszer Gábor:** *A pásztori pszichologia gyakorlati kézikönyve.* Budapest. 1990.
- Imre Lajos:** *A gyermek vallása.* Hódmezővásárhely. 1912.
 - *A keresztyén vallástanítás.* Győr. 1943.
 - *A Kijelentés és a pedagógia.* Kolozsvár. 1931.
 - *A liturgiareform bukása.* Az Út. 1933. 28.
 - *A predestináció tana a missziói munkában.* In: Theologiai tanulmányok. Kecskeméthy Emlékkönyv. Kolozsvár é. n.
 - *Az ekkleziasztika, mint gyakorlati theologiai disciplina.* In: „És lön világosság...” Budapest. 1941.
 - *Egyházunk belmissziói munkájának két évtizede.* Az Út. 1938. 235-242.; 260-267.; 295-300.
 - *Ekkleziasztika.* Budapest. 1941.
 - *Hogyan tanítsunk vallást?* Kolozsvár. 1929.
 - *Katechetika.* Budapest. 1942. Református Egyházi Könyvtár XXII.
 - *Nemzedékek harca egyházunkban.* Az Út. 1928. 232-243.
 - *Új korszak küszöbén.* Az Út. 1926. 185-188.

- Imre L.-Makkai S.-Révész I.-Vásárhelyi J.:** *Jézus Krisztus jó vitéze.* Kolozsvár. 1916.
- Istennek nagyságos dolgai.** Kolozsvár. 1930.
- Jenny, Markus:** *Die Einheit des Abendmahlsgottesdienstes.* Zürich. 1968.
- Jentsch, Werner:** *Der Seelsorger. Beraten - Bezeugen - Befreien.* Brend-Verlag. 1982.
- *Prediger und Predigt.* Gütersloh. 1978.
- Juhász István:** *Barth hatása a romániai református egyház teológiájára.* RSz. 1966. 342-365.
- Juhász Tamás:** *A Heidelbergi Káté Barth Egyházi Dogmatikájában.* RSz. 1972. 390-402.
- Kabisch, Richard:** *Wie lehren wir Religion?* Göttingen. 1912.
- Kálvin János:** *A keresztyén vallás rendszere I-II.* Ford.: Czeglédy Sándor-Rábold Gusztáv. Pápa. 1909.
- Károlyi Emlékkönyv.** Szerk.: Vasady Béla. Budapest. 1940.
- Kecskés Pál:** *A bölcsélet története.* Szent István Társulat. Budapest. 1981.
- Kisné Novák Éva:** *Értékelméletek a magyar filozófiai gondolkodásban* (Böhm, Bartók, Kibédi). In: *Gondolatok gondolatokról.* Miskolc. 1994.
- Klink, Joanna L.:** *Naar de tred van de kinderen.* Callenbach. 1981.
- Kocsis Elemér:** *Makkai Sándor, a teológus.* Confessio. 1990/2. 23-31.
- Koncz Sándor:** *Hit és vallás.* Debrecen. 1942.
- Kool, Anna Maria:** *God moves in a mysterious way.* The Hungarian Protestant Foreign Mission Movement (1756-1951). Utrecht. 1993.
- Kozma Tibor:** *Az „imago Dei” problémája és a prédikált Ige.* Kolozsvár. 1942.
- *Homiletika.* Teológiai jegyzet. Kolozsvár. é. n.
- *Téma és textus a prédikációban.* Kolozsvár. 1941.
- Kozma Zsolt:** *A kommunikáció mint gyakorlati teológiai kérdés.* ThSz. 1994. 66-77.
- *Az egyház megújulásának teológiai alapjai.* Confessio. 1991. 1. 6-12.

- *Az Erdélyi Református Egyház 1929. évi istentiszteleti reformja.* Kolozsvár. 1959. Kézirat.
- *Az istenképesség és a természeti teológia kérdése Barthnál és az erdélyi protestáns teológiában.* ThSz. 1987. 5-11.
- *Hit, egyház, nemzet Makkai Sándor látásában.* PSz. 1992/1. 8-11.
- *Liturgia.* Teológiai jegyzet. Kolozsvár. 1980. Kézirat.

Ladányi Sándor: *Vázlatos történeti áttekintés a magyarországi református egyház közelebbi múltjáról.* Valóság. 1994. 4. sz. 3-30.

László Dezső: *Az anyaszentegyház élete és szolgálata.* Cluj. 1938.

- *Makkai Sándor.* 1890-1951. kézirat, részleteiben megjelent: RSz. 1981.164kk; 1987. 163kk.

Linde, E.: *Persönlichkeits-Paedagogik.* 2. kiadás Leipzig. 1905.

Makkai Sándor: *A Biblia.* Átdolgozta: Juhász Albert. 2. kiadás. Kolozsvár. 1918.

- *A halál mysteriuma.* MEKDSZ Kiadás. Budapest. 1918.
- *A hit problémája.* A hit világmagyarázó ereje. Budapest. 1916.
- *A kálvinista gyülekezet-nevelés alapelvei.* Az Út. 1917.
- *A keresztyén vallás filozófiája.* Keresztyén hittan. Kolozsvár. 1918-1919. Kézirat.
- *A konfirmáció reformja érdekében.* Az Út. 1916. 140-142.
- *A lelkigondozás története.* Debrecen. 1946. Kézirat. Részletek megjelentek belőle: RGy. 1949. 10. sz. 53kk; 1950. 356kk; 501kk; 603kk; 681kk. RE. 1950.
- *A lélek élete és javai.* Cluj-Kolozsvár. 1922.
- *A mi fakultásunk.* Az Út. 1918. 134-143.
- *A mi útunk.* Kolozsvár. 1929.
- *A nagy személyiségek nevelői jelentősége.* Különlenyomat az Athenaeum 1913. évfolyamából.
- *Aratás.* Losonc. 1926.
- *A református keresztyén világnézet.* Kolozsvár. 1921 után. Kézirat.
- *A „régí” és az „új” munkások.* Az Út. 1924. 77-81
- *A szekták keletkezésének okairól.* Kálvin Szövetség kiadása. Kolozsvár. 1917.

- *A személyes lelkigondozás alapkérdései*. ThSz. 1947. nyári körlevél. 13-26.
- *A vallás az emberiség életében*. A vallás történeti képe. - A vallás lényege és értéke. Vallásfilozófiai előadások. Torda. 1923. Erdélyi Református Egyházi Könyvtár. II-III.
- *Az egyház missziói munkája*. PSz. 1936. 319-322.
- *Az egyház missziói munkája*. Révai kiadás. Budapest. 1938.
- *Az egyház válsága és a teológiai tudomány*. IgÉ. 1937. 139-144.
- *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Kolozsvár. 1925.
- *Az elátkozott óriások*. Kolozsvár. 1928.
- *Bevezetés a személyiség paedagógiájába*. Kolozsvár. 1912.
- *Döntő napok*. Debrecen. 1946.
- *Egyház és gyülekezet, különös tekintettel a lelkigondozásra*. ThSz. 1944. 1. sz. 4-21.
- *Egymás terhét hordozzátok*. Budapest. é. n.
- *Erdélyi református problémák*. PSz. 1931. 357-374.
- *Európai mágyarság*. Debrecen. 1937.
- *Élő gyülekezet*. Budapest. 1948.
- *Heyns: Református Dogmatika*. Kritikai ismertetés. PSz. 1926. 168-170.; Az Út. 1926. 54-57.
- *„Hittem, azért szóltam”*. Kolozsvár. 1913.
- *Hogyan tanítsunk vallást?* Az Út. 1915. 12-25; 59-70; 100-110; 1916. 11-22; 46-48; 98-102; 119-123.
- *Hősiesség*. Budapesti Hírlap. 1935. január 20.
- *„Írd meg, amiket láttál”*. Cluj-Kolozsvár. 1923.
- *Itt és most*. Budapest. 1946.
- *Kegyelemből, hit által*. Kolozsvár. 1929.
- *Kijelentés és egyház*. In.: Károlyi Emlékkönyv. Szerk.: Vasady Béla. Budapest. 1940. 182-195.
- *Konfirmáció egy falusi gyülekezetben*. Az Út. 1917. 21-30.
- *Küzdelem az örökségért*. Ünnepi beszéd. 1935. október 31. Budapest. 1935.
- *Lelki front*. Az Út. 1923. 109-112.

- *Magyar nevelés magyar műveltség*. Révai kiadás. Budapest. 1937.
 - *Magyar theologia és magyar lelkipásztori munka*. Az Út. 1916. 135-140.
 - *Marosvásárhelyi nagy napok*. Az Út. 1925. 205-208.
 - *Nem békeséget...* SDG Kiadás. Budapest. 1932.
 - *Öntudatos kálvinizmus*. SDG kiadása Budapest. 1925.
 - *Poimenika*. A személyes lelkigondozás tana. Budapest. 1947.
 - *Püspöki jelentések*. Kolozsvár. 1927-1935.
 - *Püspöki programbeszéd*. Kolozsvár. 1926.
 - *Szolgálatom*. Ref. Zsinati Sajtóosztály. Budapest. 1990.
 - *Tudománnyal és fegyverrel - Arte et Marte*. Budapest. 1939.
 - *Útmutató a missziói munkához. I-IV*. 1947-1948.
 - *Vallásos fejlődésem*. Confessio. 1990. 2. sz. 20-23.
 - *Vallásos világnézet és életfolytatás*. In.: Dr. Böhm Károly élete és munkássága. III. Besztercebánya. 1913. 5-36.
 - *Zörgessetek és megnyitvatik néktek*. Kolozsvár. 1925.
- Marosi Ildikó:** *A Helikon és az Erdélyi Szépművészeti Céh Levelesládája. 1924-1944*. Bukarest. 1980.
- Mátyás Ernő:** *Keresztényen vallás és theologia a lelkészképzésben*. ThSz. 1927. 350-356.
- Mildenberger, Friedrich:** *Theologie für die Zeit*. Wider die religiöse Interpretation der Wirklichkeit in der modernen Theologie. Stuttgart. 1969.
- Missziói Szabályrendelet**. RGy. 1950. 444-450.
- Nagy Barna:** *A theologiai módszer problémája az úgynevezett dialektika theológiában*. Debrecen. 1936.
- Nagy Géza:** *Akik kősziklára építettek*. Kolozsvár. 1937.
- *Barth theológiájának előzményei, kritikája és jelentősége*. ThSz. 1930. 581-615.
- Nagy Sándor Béla:** *A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint*. Debrecen. 1937.
- Németh Dávid:** *Isten munkája és az ember lehetőségei a lelkigondozásban*. Budapest. 1993.
- Niebergall - Erdélyi Emlékfüzet**. Kolozsvár. 1934.

- Niebergall, Friedrich:** *Person und Persönlichkeit.* Leipzig. 1911.
- Pap Béla:** *Makkai Sándor, az erdélyi püspök.* PSz. 1940. 294-300.
- Pap László:** *Tíz év és ami utána következett.* 1945-1963. EPMSZ. Bern. 1992.
- Pákozdy László Márton:** *A pásztor-igék János evangéliuma 10. részében.* ThSz. 1947. nyári körlevél. 36kk.
- Pásztor János:** *A svájci vallásos szocializmus és hatásai a magyar reformátusok között.* Budapest. 1969.
- Pilder Mária:** *Az Úr szolgálóleánya.* Válogatás Pilder Mária műveiből. Budapest. 1988.
- Piper, Hans Christoph:** *Predigtanalysen.* Göttingen. 1976.
- Pomogáts Béla:** *A transzilvánizmus.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 1983.
- *Magunk revíziója.* Confessio. 1990. 2. sz. 40-44.
- Pukánszky Béla:** *Makkai Sándor pedagógiája.* Új Pedagógiai Szemle. 1991. 5. sz. 75-84.
- Pukánszky Béla-Németh András:** *Neveléstörténet.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 1994.
- Ravasz László:** *A gyülekezeti igehirdetés elmélete.* Homiletika. Református Egyházi Könyvtár XI. kötet. Pápa. 1915.
- *Az Istentiszteleti Rendtartás reformja.* RGy. 1949. 10. sz. 8kk.
 - *Bevezetés a gyakorlati teológiába.* Kolozsvár. 1907.
 - *Egyház és egyesület.* In: Legyen világosság. I. 439-458.
 - *Emlékezéseim.* Budapest. 1992.
 - *Magamról.* Theologia önéletrajzokban 1. Budapest. 1944.
 - *Ez ama Jézus.* Kolozsvár. 1910.
 - *Nagy Károly.* PSz. 1926. 234-236.
 - *Válogatott írások 1945-1968.* EPMSZ. Bern. 1988.
- Református Ágendás könyv.** Összeállította: Vásárhelyi János. Kolozsvár. 1950.
- Révész Imre:** *A kálvinizmus lényege.* RSz. 1915. 188., 216., 233., 252., 275., 310., 327., 341., 361.
- *Barthék és az erdélyiek.* DPL. 1929. 348.
 - *Vallomások.* Budapest. 1990.

- Rheede, Magda:** *Az egyházfogalom az erdélyi református egyház 1908-1940 közötti belmissziói irodalmában.* (Gépelte dolgozat.)
- Riess, Richard:** *Zur pastoralspsychologischen Problematik des Predigers.* In: Praxis Ecclesiae. 1970. 295k.
- *Seelsorge. Orientierung, Analysen, Alternativen.* Göttingen. 1973.
- Rózsai Tivadar:** *Katechetika.* Teológiai jegyzet. Debrecen. 1980.
- Rössler, Dietrich:** *Grundriss der Praktischen Theologie.* Walter de Gruyter. Berlin-New York. 1986.
- Sauter, Gerhard:** *Enzyklopädischer Überblick und Dogmatik im deutschsprachigen Raum.* In: Theologische Realenzyklopädie IX. 41-77. Dogmatik.
- Seitz, Manfred:** *Was ist Seelsorge und wie geschieht sie durch Gemeindeglieder?* In: Praxis des Glaubens. Göttingen. 1985.
- Schneller István:** *Az egyéniség és a személyiség az Újtestamentumban.* ThSzak. 1907. 15-32; 121-136; 233-244; 257-269.
- *Jézus Krisztus nevelési elve.* ThSzak. 1902-1903.
- *Paedagogiai dolgozatok I-III.* Budapest. 1900., 1904., 1910.
- Schweizer, Eduard:** *Der Gottesdienst im Neuen Testament.* 1958.
- Studia et Acta 5.** Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Szerk.: Dr. Bartha Tibor - Dr. Makkai László. Budapest. 1983.
- Szele Miklós:** *A vallás taníthatóságának kérdéséhez.* IgÉ. 1935. 111-116.; 143-149.; 173-182.
- Szűcs Ferenc:** *A katechézis teológiai problémái és mai gyakorlata.* RE. 1990. 121-124.
- Tacke, Helmut:** *Glaubenshilfe als Lebenshilfe.* Neukirchener Verlag. 1979.
- Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről.** Szerk.: Dr. Bartha Tibor. Budapest. 1977.
- Tavaszy Sándor:** *A dialektikai theologia, mint a teológiai irányok korrekciója.* Kolozsvár 1931.
- *A filozófiai világnézet a theologia tudományos kialakításában.* A Böhm filozófiája a teológiában. Az Út. 1925. 165-172.
- *A jelenkor szellemi válsága.* Kolozsvár. 1923.

- *A kálvinizmus átfogó ereje*. RSz. 1925. 17., 33., 98., 241., 257., 273., 545.
- *A keresztyén vallástudomány a lelkésznevelés szolgálatában*. RSz. 1921. 206-214.
- *A Kijelentés feltétele alatt*. Kolozsvár. 1929.
- *A magyar kálvinizmus sajátossága I-II*. RSz. 1925/257-259., 273-275.
- *A protestantizmus és a világnézet problémája*. Az Út. 1933. 53-55.
- *A theologiai tudomány helye a tudományok mai rendszerében*. Az Út. 1925. 20-24.
- *Az enyedi tudományos theologiai konferencia*. Az Út. 1930. 134-143.
- *Az erdélyi magyar kálvinizmus munkája a vallástudományi irodalom terén az utolsó decenniumban*. Erdélyi Irodalmi Szemle. 1924. 45-50.
- *Böhm Károly személyisége*. Pásztortűz. 1925. 158-160.
- *Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése*. Kolozsvár. 1928.
- *Múltunk öröksége és örökségünk szelleme*. Kolozsvár. 1925.
- *Református Keresztyén Dogmatika*. Kolozsvár. 1932.
- *Új programm egyházunkban*. RSz. 1921. 164-166.

Testvéri Izenet. Református Egyház. 1950. 24. sz. 1kk.

Theologie als Wissenschaft. Hg.: Gerhard Sauter. Theologische Bücherei 43. Chr. KaiserVerlag. München. 1971.

Thielicke, Helmut: *Glauben und Denken in der Neuzeit*. Tübingen. 2. Aufl. 1988.

Thurneysen, Eduard: *A lelkigondozás tana*. Fordította: Varga Zsigmond. Budapest. 1950.

- *Praktische Seelsorge*. Gütersloher Verlagshaus. Zürich. 2. Aufl. 1978.

Theologiai Tanulmányok. Kecskeméthy Emlékkönyv. Kolozsvár. é. n.

Tillich, Paul: *Vorlesungen über die Geschichte des christlichen Denkens*. Teil II. Aspekte des Protestantismus im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart. 1972.

- Török István:** *A keresztyén nevelés mai problémái.* RE. 1949. 3-4.
 - *A mai magyarországi református theologia helyzetképe.* ThSz. 1942. 28-37.
 - *Barth Károly theológiájának a kezdetei.* Pápa. 1931.
- Vadas József-Nagy Péter:** *Agendák.* Kolozsvár. 1866.
- Vályi Nagy Ervin:** *Minden idők peremén.* EPMSZ. Basel-Bp. 1993.
 - *Nyugati teológiai irányzatok századunkban.* Budapest. 1984.
 - *A „Testvéri Izenet”-ről.* PSz. 1994. 109-114.
- Vasady Béla:** *A világháború utáni teológiai gondolkodás az igehirdetés szolgálatában.* IgÉ. 1939. 281-284.
 - *Az igehirdetés és teológiai tudomány az ecclesia militans életében.* Debrecen. 1934.
 - *Az Ige útján sántikálva.* Teológiai önéletrajz. Debrecen. 1993.
- Venczel József:** *Erdélyi föld — erdélyi társadalom.* Válogatott írások. Budapest. 1988.
- Vetésy László:** *Makkai Sándor, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke.* Confessio 1990. 2.sz. 31-36.
- Victor János:** *A „missziói munka” theológiájához.* ThSz. 1941. 2. sz. 84kk.
 - „*Ecclesia — quid?*” ThSz. 1942. 69-85.
 - *Mi „a missziói munka”?* Református Világszemle. 1941/1. 12-24.
 - *Térj magadhoz drága Sion!* Budapest. 1930.
- Zsindelyné Tüdös Klára:** *Csizma az asztalon.* EPMSZ. Bern-Zürich. 1978.

ZUSAMMENFASSUNG
Sándor Makkais Werk
auf dem Gebiet der Praktischen Theologie

Das Buch, das der Leser in den Händen hält, ist die Dissertationsschrift von Károly Fekete d.J., wissenschaftlicher Mitarbeiter an der Reformierten Theologischen Akademie von Debrecen, die er am 22. Juni 1995 an der ihr hundertjähriges Jubiläum feiernden Reformierten Theologischen Akademie von Kolozsvár (Cluj-Napoca) in Rumänien verteidigte und wofür er den Dokortitel 'summa cum laude' erhielt.

* * *

Sándor Makkai (1890-1951) ist einer der richtunggebenden Theologen der ungarischen Theologiegeschichte im XX. Jahrhundert. Von 1926 bis 1936 war er reformierter Bischof von des Siebenbürger Kirchendistrikts. 1917-1918 war er Professor für Praktische Theologie an der Reformierten Theologischen Hochschule von Sárospatak (Ungarn), danach hatte er den Lehrstuhl für Systematische Theologie in Kolozsvár inne. Seine Amtszeit als Bischof fiel auf eine stürmische Periode in Siebenbürgen. Den Entscheidungen von Trianon zufolge, musste er in Siebenbürgen die ungarische und reformierte Identität der Kirche bewahren. Zwischen den beiden Weltkriegen war er nicht nur eine bekannte Persönlichkeit in der Kirche und im öffentlichen Leben, sondern auch ein fruchtbarer Autor auf dem Gebiet der Theologie, Philosophie, Aesthetik, Pädagogie und Literatur. In 1936 legte er sein Amt als Bischof nieder, und zog nach Ungarn, wo er in Debrecen, an der theologischen Fakultät der István Tisza Universität abermals Professor für Praktische Theologie wurde. Sándor Makkai hat auch nach dem II. Weltkrieg eine wichtige Rolle gespielt, als die refor-

mierte Theologie einen neuen Weg suchte. Während seines ganzen Lebens war er bestrebt, sowohl in seinen Schriften als auch in seiner Arbeit als Bischof und Professor, eine eigenständige ungarische Theologie zu entwickeln.

Obgleich der Autor, wie aus dem Titel hervorgeht, sich aus dem reichen Lebenswerk Sándor Makkais in erster Linie dessen Arbeit auf dem Gebiet der Praktischen Theologie zum Thema gemacht hat, gibt er in den ersten beiden Kapiteln auch ein Bild von Makkais Leben und von seiner theologischen Entwicklung im Rahmen der politischen, theologischen und geistesgeschichtlichen Situation in der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderts.

Das im Titel genannte Thema wird in den folgenden Kapiteln entfaltet, im Anschluss an den gängigen Hauptthemen der Praktischen Theologie.

Im Kapitel über *die Ekklesiologie* wird vorgeführt, wie Makkai in seinem Buch 'Die missionarische Arbeit der Kirche' die Praktische Theologie strukturiert. Das Werk ist nämlich kein missiologisches, sondern ein ekklesiologisches, worin nachgewiesen wird, wie jeder kirchliche Dienst in wissenschaftlicher Hinsicht als Mission betrachtet werden kann. Die Mission ist 'die allesbestimmende Funktion' der Kirche. In einem eigenen Abschnitt wird der Meinungsunterschied bezüglich der Mission zwischen János Victor und Makkai erörtert. Während János Victor meinte, die Mission sei Aufgabe von Vereinen, so konnte Makkai sich jeden Dienst nur als kirchliche Aufgabe vorstellen. Der Autor zeigt auch, wie gross die Rolle der 'eigenständigen Missionsdefinition von Siebenbürgen' in Makkais Denken ist.

In einem kürzeren Kapitel wird von Makkais Anstrengungen auf *liturgischem Gebiet* berichtet. Während seiner Bischofsperiode hat er von 1929 bis 1932 die Erneuerung der Liturgie in Siebenbürgen vorgenommen, um 1949 hat er mit seinem Plan eines 'gänzlichen Gottesdienstes' die unter Leitung von László Ravasz begonnenen Reformen in Ungarn unterstützt.

Das grösste Kapitel befasst sich mit *der homiletischen Arbeit* Sándor Makkais. Der Autor beschreibt, wie es vom Zeitalter des 'ästhetischen Ergötzens' bei László Ravasz bis zur Periode der 'missionarischen Predigt' kam. Die innere Entwicklung bei Makkai kann folgendermassen umschrieben werden: von der Themenpredigt zur Textpredigt. Auch hier sind die Einflüsse von Siebenbürgen von entscheidender Bedeutung. Makkai entwickelte einen eigenen Stil, in dem in erbaulicher Weise die Textpredigt mit den Stilformen der Meditation und der Vorlesung verbunden wurde. Károly Fekete untersucht die Predigten nach ihrer Thematik geordnet — die christlichen Feiertage und Kasualien — und geht dann den verschiedenen homiletischen Aspekten nach: Exegese, Stil, Disposition, Einleitung und Schluss.

Sándor Makkai hat auch auf dem *Gebiet der christlichen Erziehung* ein bemerkenswertes Lebenswerk hinterlassen. Aus der Dissertation ergibt sich, wie der geborene Erzieher Makkai die Pädagogie von István Schneller, zusammen mit der Philosophie von Károly Böhm, zu einem einheitlichen Ganzen verarbeitet hat. So vertrat er eine 'funktionelle Katechese', in der sich die auf pädagogisch-psychologischen Erwägungen beruhende und die enthusiastische Methode gegenseitig ergänzen. Diese Katechese ist auch in den Religionsstunden in der Schule, welche Makkai als 'globalen' Religionsunterricht bezeichnet, anwendbar. Anschliessend gibt es einen Exkurs über Makkai als Volkserzieher, woraus hervorgeht, dass der in Siebenbürgen geläufige Gedanke 'mit meinem Volk für die Kirche', auch in Makkais Leben immer anwesend war.

Im letzten Kapitel wird die pastoraltheologische Arbeit Makkais vorgeführt und gewürdigt. Makkai träumte *von einer pastoraltheologischen Trilogie*. Von dem in Sárospatak aufbewahrten Manuskript des ersten Teils, 'Die Geschichte der Seelsorge', sind nur einige Kapitel in einer Zeitschrift veröffentlicht worden. Vom dritten Teil, die Koinonik, die Lehre der gemeinschaftlichen Seelsorge, ist nur ein Fragment da. In 1947 erschien die Poimenik,

welche die pastorale Seite dieses Dienstes ausarbeitet. Wichtig ist, dass Makkai nicht von dem Unterschied zwischen 'cura generalis' und 'cura pastoralis' ausgeht, sondern von dem der gemeinschaftlichen und persönlichen Seelsorge: das Individuum muss in der Gemeinschaft und in Hinsicht auf die Gemeinschaft pastorale Betreuung erhalten. Deshalb war für ihn die Gemeindeseelsorge überaus wichtig. Besondere Aufmerksamkeit gebührt dem Gedanken Makkais, dass die Seelsorge pneumatischen Charakters ist, zur Entscheidung führt und massvoll zwischen den Extremen der rein psychologischen oder nur verkündigenden Auffassungen vermitteln soll.

Die Persönlichkeit Makkais als Prediger, sein missionarisches Engagement, seine erzieherischen Qualitäten, und seine seelsorgerische Arbeit machen ihn eine unausweichliche Gestalt der ungarischen Theologiegeschichte. Ohne ihn wäre die ungarische reformierte Gedankenwelt wesentlich ärmer. Aber ohne Vorbehalt lässt sich sagen, dass es auch nicht angemessen wäre, seine Arbeit ausser Acht zu lassen, denn in unserer modernen reformierten Welt ist das reformierte Selbstbewusstsein zu einer leeren Formel geworden, gibt es täglich spürbare Spannungen zwischen Erweckungsbewegungen und der offiziellen Kirche, sind die reformierten Kirchenmitglieder erschöpft wegen der schablonenhaften Predigten, der Streitigkeiten um die reformierten Schulen und wegen der Minoritätsprobleme und damit stimmt der Kontext unserer Kirche in mancher Hinsicht mit dem von Makkai überein.

* * *

Károly Fekete hat seine Dissertation der Theologischen Akademie von Kolozsvár gewidmet, aus Anlass deren ersten Jahrhundertfeiers.

